

VÁMBÉRY
ÁRMIN

Vámbéry Ármin

OROSZORSZÁG
ÉS A KELET

1864. Ármin

Vámbéry Könyvek

Vámbéry Ármin

OROSZORSZÁG ÉS A KELET

Lilium Aurum
Dunaszerdahely
2012

A Lilium Aurum Könyv- és Lapkiadó Kft.
tagja az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és
Könyvterjesztők Egyesülésének

A sorozat szerkesztőbizottsága

Apor Éva
Csirkés Ferenc
Dobrovits Mihály
Hodossy Gyula
Seres István
Vásáry István

A kötetet szerkesztette,
a nevek és szavak magyarázatát,
valamint az utószót írta:

DOBROVITS MIHÁLY

A könyv megjelenését
a Szlovák Köztársaság Kormányhivatala támogatta.

Realizované s finančnou podporou Úradu vlády SR
– program Kultúra národnostných menšín 2012

ÚRAD VLÁDY
SLOVENSKEJ REPUBLIKY

Copyright:

© Lilium Aurum, 2012
ISBN: 978-80-8062-453-8

OROSZORSZÁG HATALMI ÁLLÁSA ÁZSIÁBAN

ELŐSZÓ

Oroszország az 1856-kí párizsi egyezmények¹ megváltoztatását követelő legújabb fellépése által nem kevés nyugtalanságba ejté a porosz-francia háború által amúgy is izgalomban levő Európát, úgy, hogy a világeseményeket figyelemmel követni szerető közvélemény, nagy hévvel ragadá meg mindazon politikai eshetőségeket, melyek e kérdésből felmerülhetnek, s vele kapcsolatban kíváncsiul tanulmányozza az orosz birodalom mind belső, mind külső viszonyait.

E viszonyok rövid vázlatát, különösen Ázsiát illetőleg – kísérti meg e röpiratocska, melyet annál szívesebben adok sajtó alá, mert már rég előkészítve várta, hogy nyilvánosságra juthasson

Szigorúan történeti becset nem kívánok e röpiratának tulajdonítani, s írására csakis az ösztönzött, hogy hazai közönségünknek rövid, áttekinthető rajzát adjam Oroszország azon hatalmi fejlődésének és állásának, mellyel Ázsiában jelenleg már is bír; mi – úgy hiszem – sikerült is.

Az e füzetkében elmondottak alapjául részint több évi tapasztalásaimból vontam következtetéseket a jelenre, részint és kivált a múltat illetőleg Mac Neilnek 1854-ben Londonban megjelent s „*The progress present position of Russia in the East*” című kitűnő iratát használtam.²

Pesten, 1870. december 1.

V. A.

I.

Hogy vajon az a közönyösség, mellyel az európai olvasóvilág az orosz államnak napról napra nagyobb mérveket öltő épületét szokta tekinteni, a legújabb időben minél inkább elharapódzó „*Nil admirari*”³ elvének tulajdonítandó-e, avagy talán politikusaink meglepő apa tináját a szintérnek, melyen Oroszország e lázas tevékenységét kilejti, szerfelett nagy távolsága idézi elő – oly kérdés, melyre valóban bajos volna felelni. Mindenesetre talánynak marad az a körülmény, hogy e fontos kérdéssel mind a napi sajtóban, mind pedig a nagyobb politikai iratokban oly ritkán találkozunk. A Maorik földjének (Új-Zéland), Nyugat-Amerikának, Kínának és Japánnak legtávolabb eső pontjairól, itthon fölmerülő civódásaink legkisebb részleteiről és nagy pipájú, de kevés dohánya politikánkról röpíveket és egész köteteket firkálnak össze, míg e szerfelett fontos

tárgyat alig érintik imitt-amott futólag s felette ritkán vitatják meg tüzetesebben.

S valóban ez elhanyagolás a tudatlanságnak már is elég sok ártalmas burjánját virágoztató fel! Ha Oroszország nagyságáról beszélünk, még ma is mindig azzal az elmélettel találkozunk, melyet orrfintorgató optimisták az orosz birtokoknak nagy pusztaságait, s néptelenségét illetőleg míg ötven évvel ezelőtt világgá bocsátottak, noha példának okáért az a Szibéria, melynek még nevére is hideg borzadály fut végig testünkön, mind jobban-jobban kezd megtelni virágzó gyarmatokkal, s az orosz birodalom egyik legnagyobb kereskedelem útja rajta megy keresztül. Láttunk ázsiai hadicsordákat a Szajna mellett, s a Duna partjain európai népek akarátának ítélő biráiul föllépni, s mégis igen sokan oly elégtelen dörzsölgetik kezeiket, s egészen nyugodtan érzik magukat, mikor Oroszországot, mint egy pusztán csak ázsiai vad hatalmasságot vázoljuk előttük, melynek nálunk nem lehet más jövője, mint az, hogy a békeapostol szerepét játssza, melyben a minap már debutírozott is a kongresszus alkalmával a gyilkoló hadifegyverek eltörlésének indítványozása által.

Valóban már nagy ideje volna, hogy a politikai szemlélődés e régi etablonját eldobjuk, s az ázsiai orosz viszonyok valódi tényállásáról pontosabb és bővebb tudósításokat nyerjünk, hogy Oroszország jelenlegi helyzetének helyes fölismeréséből jövőendő befolyásának és működésének találó képét állíthassuk össze. – Egy ilyen törekvést egyrésről európai viszonyaink közvetlen érdeke igazolna, másrésről pedig egy oly politikai tünemény megismerésére jutunk általa melyet az eddigiek közül egyikkel sem lehet összehasonlítani. Nagy Sándor, Dzsingisz Kán. Timur. Nadír és első Napóleon óriási birodalmai azonnal megszűnnek bámulatunkat fölébresztetni, mihelyt a Néva melletti Caesarok hatalmára tekintünk. Mert mi az a ropant földterület, melyet e világrendítők a szeszélyes Fortuna asszonya segédletével összetákoltak, ha e birodalom-

mal hasonlítottuk össze, melyet a Romanov-ház 180 év óta ohotszki tengeröböltől egészen a Visztuláig és a Dunáig megalapított! A mit az előbbiek minden biztos alap nélkül a szerencse lázas sietségében építettek föl, annak éppen oly gyorsan kellett össze is omlani, míg ellenben Oroszország műve csak most kezd emelkedni gondosan lerakott alapjain és árnyékával már is jóval túlnotte azokat.

Igaz ugyan, hogy ha tekintetbe vesszük a természeti és erkölcsi előnyöket, melyek Oroszországot az elért eredményhez segítették, sok minden el fog tűnni, a mi előbb csodálatosnak és rendkívülinek látszott; ama kimaradhatatlan következmények szakadatlan láncolatát fogjuk abban fölfedezni, melyet hasonló föld és néprajzi viszonyok, hasonló történeti események és politikai konstellációk másutt is előidézték: hanem az mit sem vesz el a kérdés fontosságából s érdekéből, sőt inkább arra szolgál, hogy ama természeti törvényekből, melyek szerint Oroszország hatalma napjainkig kifejlődött, annak további esetleges kiterjedésére is következtetést vonhassunk. A mit kellőleg meg nem vizsgálunk, azt nem is vitathatjuk meg alaposan, és a hol az alapos ismeret hiányzik, ott a tudatlanság is gyorsan harapódzik el. Pedig úgy találjuk, hogy Oroszország óriási növekedését, mivel az anélkül, hogy a szenzációt hajhászó közönség idegeit csiklandozta volna, nem hirtelen, hanem csak lassanként vált ténnyé. vagy nem kísérték eléggé figyelemmel, vagy pedig nagyon is elbámultak felette – elég az hozzá, hogy azt legtöbbször teljesen téves okoknak tulajdonítják. S mégis mily természetesnek tűnik fel az eredmény, ha ez egész műveletnek egyes tényezőit szemügyre vesszük; ha látjuk, hogy az orosz törekvéseknek szükségképpen mennyire kedvezők voltak s lesznek a jövőben is földrajzi fekvés, társadalmi és politikai viszonyok.

Földrajzi fekvésénél fogva az orosz nagyfejedelemség, mint a Volga és Dnyeper között elterülő belföld ura, – a mely folyamokon hódítási menetek alkalmával könnyen

juthatott lefelé – legkedvezőbben volt képesítve arra, hogy határait azon apróbb népségek rovására, melyek azt környezték, s vad, erőszakoskodó életmódjuk által a legtöbb zavart előidézték, mindinkább kiszélesítse. – Ily terület birtokában, mely küszöböt képez Európa és Ázsia között, a kedvező pillanatokra leskelődni e két világrészben igen könnyű és veszélytelen vállalat volt. Az első lépések a hatalom terjesztésére csak kezdetben Ázsia felé történtek, mert csakis azon háborúk és rablómenetek által, melyeket az orosz nagyfejedelmek az Ural vidékére, a Volga mentében s a kassá tenger partjai felé irányoztak, volt lerakható az a biztos alap, melyen aztán később Nagy Péter cár Európa s különösen Svéd- és Lengyelország elleni föllépésekor lábait megvetheti. E taktikát, hogy t. i. Európában nyugodjanak, míg Ázsiában hadakoznak, vagy megfordítva, ez idő óta a későbbi cárok is majd mindig követték. Dacára minden rossz és úttalan közlekedési eszközöknek, az egyik világrészben szerzett előnyöket mindig értékesíteni tudták a másikon s valamiképpen jelenleg a népek önmagok segítik egymást kölcsönösen szabadságuk elvesztésében Oroszország vezetése alatt, éppen úgy akkor is könnyű volt az egyik vidéken szerzett területi vívmányokat, egy másikon teendő új hódításokra felhasználni.

A mi pedig a társadalmi viszonyokat illeti, e tekintetben Oroszország szellemileg európai alkotású lenne, de testileg ázsiai lényegű. vagy hogy valóságosabban fejezzem ki magamat: Az értelmiség, a hivatalnok-kaszt vagyis uralkodó osztály, melynek élén az uralkodóház áll, csak bírna az európai műveltségnek némi színezetével és a nyugati szellem némileg megérintette őket, hanem a nagy tömeg valódi ázsiai bordába van szöve s a megkésztetett igekezet dacára is, mellyel a kettős kereszthez ragaszkodnak, egy árva hajszálkülönbség sincsen köztük s Ázsia buddhistái és mohamedánjai között, sőt mindazon hibákban és bűnökben, melyeket a keletieknek szemére vetünk, százszorta inkább meg vannak rögződve, mint

emezek. Csodálhatjuk-e tehát, ha oly heterogén szellemi erők összeolvadásából, mint kelet és nyugatéi. oly tényezők állottak elő, milyenekkel sehol s a világtörténet egyetlen korszakában sem találkozunk?

Az európai szellem tudvalevőleg kitartás, lankadhatatlan erőfeszítés, férfias föllépés s a saját erejében helyezett önbizalom bizonyos foka által tűnik ki: az ázsiai ellenben vakon engedi át magát a sors végzéseinek, és fanatizmustól vezéreltetve, buzgalma, erélye néha szalmalángokban tör a magasba, de idegeinek a túlfeszültség következtében könnyen bekövetkező ellankadása tudatában ravaszsághoz és gyáva alázatossághoz kénytelen folyamodni. A hol a különböző műveltségi fokozatokon alapuló eme jelenségek egyesülve lépnek föl, ellentétességük dacára is kölcsönös támogatással képesek egymás kezére dolgozni.

A fanatizmus a kitartásban igen jó segítő társra lelt; hol az európai erély mit sem képes kieszközölni, ott az ázsiai ravaszságot állítják csatasíkra. S ha valamikor sikerült is Oroszországot rászedni, azonnal kész volt az ázsiai bűnt egész indignációval becsmérlni, s merev, szilárd, egyenes európai életmódjára hivatkozni. Hisz csak az orosz államélet történetét s diplomatáinak működését kell ismer-nünk, azonnal be fogjuk látni, hogy ez a nézet- és eszme-amalgamáció elejétől fogva mily bámulatos szolgálatokat tőn. – Nem kevésbé voltak foganatosak. Oroszország eme társadalmi viszonyai azon elemekkel szemben is, melyekkel Ázsiában küzdenie kellett Oroszországnak itt leginkább az iszlámmal és a buddhizmussal volt dolga, e kettőnek pedig Krisztust követő, noha meglehetősen elferdített és tisztátalan tanával mégis jóval felette állott, s azonkívül az említett két vallás mindig vad antagonizmussal állott s áll máig is szemben egymással annyira, hogy közös működésre még ott sem lehetne gondolni, hol azt a helyi viszonyok lehetségessé tennék, sőt parancsolnák is. Az országok, melyekben e vallási súrlódások uralkodnak, ezek

által államilag betegek vagy már meg is vannak halva; ellenben az ázsiai Oroszország Európával való szoros érintkezése következtében s uralkodóinak egyéni előnyei állal már még a múlt században meggyógyult bensőleg, mert az ázsiai gondolkozásmód színezetét a kormány csakis külsőleg tartotta meg, hogy, ha szükség lesz rá, az ázsiai vetélytársakkal annál könnyebben fraternizálhasson.

S vajon Oroszországnak állami viszonyai nem voltak-e eleitől fogva különösen alkalmasok céljainak előmozdítására?

Mikor Oroszország hódítási vágyaival s terjeszkedési terveivel föllépett. Európában és Ázsiában oly kisszerűnek és jelentéktelennek tekintették, műveltségi állapota az európaiak és ázsiaiak szemében oly barbár és vad volt, az ország és annak segélyforrásai oly tekintélytelenek voltak, hogy nagyhatalmi hányavetiségét inkább kigúnyolták és kinevették, hogy sem féltek volna tőle. Az orosz nemzeti szokásokat és az orosz műveltséget a múlt század elején nemesük a Moszkvában járt európai diplomaták és mások gyalázzák és szidalmazták úton-útfélen, de sőt az orosz követeket, alacsony műveltségi állapotuk miatt még az iszfaháni udvarnál is a nomád kurdokkal és turkománokkal tették egy kategóriába. Szomszédaikhoz körülbelül abban a viszonyban állottak, melyben a durva makedóniak a finom atheneiekhez és e körülmény valóban igen könnyűvé is tette egy Nagy Péternek és II. Katalinnak egy Nagy Sándor szerepének elvállalását.

Oroszország a szigorú autotkatiko-despotikus⁴ kormányformát, melyet jelentékeny hatalmi kifejlődésének elsőrendű tényezőjéül kell tekintenünk, Európában legtovább megtartotta – oly autokrácia volt ez, a melyet még magában Ázsiában sem lehetett sehol találni s a mely hódításokra, önző tervek kivitelére sokkal alkalmasabb volt. mint bárminő constitutionalismuson, felelősségen, vagy a nép akaratán alapuló alkotmányos kormány. Senki sem fogja már ma kétségbe vonni, hogy egy szabadelvű kor-

mánynak sokkal könnyebb saját országát boldogítani és fölvirágoztatni, mint a nemzet vagyonát hódításokra és más népek leigázására fordítani, bármennyire sarkallhatná is ez a dicsvágyat. Anglia gyarmatai birtokához kalandozni szerető hajlama, lakóinak kereskedői szelleme és abbe-
li vágya által jutott, hogy idegen népeket civilizálhasson; Oroszországot ellenben mindenütt ázsiai hódításvágy, s minél nagyobb földbirtokok utáni fékezhetetlen éhsé-
ge ösztönzé. Angliában a szigorúan szabadelvű párt ma már nagyon rá unt a gyarmatokra, s esze ágában sincsen anglizálásra gondolni, s örömet visszarántanak azt a jár-
szalagot, melyen Ázsiának, Amerikának és Ausztráliának annyi kiskorú népe járni tanul; mik a Néva melletti ural-
kodók, a helyett, hogy az orosz nép nagy tömegeit a mű-
veltségnek egészen alacsony fokáról fölemelnék, s a föld
jövedelmét az ország hasznára értékesítenék, mindig új
birtokok után epednek, alattvalóik létszámát új milliókkal
igyekeznek szaporítani, kiket azután az elvesztett függet-
lenségért az orosz műveltséggel remélnék kárpótolhatni.

Az említett háromszoros előnyök azok, melyek Orosz-
országot, mely fölött azonkívül még a szerencse csillaga is
mosolygott, jelenlegi nagyságára segítették.

A történelmi viszonyok továbbá, Európa gondatlan ha-
nyagsága és apró-cseprő civódásai által is előmozdítatva.
nagy csöndben még ma is folytonosan dolgozik terjeszke-
dési művén, még pedig oly nagy eréllyel, mintha e mű-
ködését csak tegnap kezdette volna meg. De legneveze-
tebb az, hogy mind e bámulatos hatalom és imponáló
nagyság még eddigelé sem az elbizakodást, sem erejének
túlbecslését, vagy önmagának bámuló csodálását nem
kelté föl benne, mely pedig nemzeteket éppen egy, mint
egyeseket azonnal el szokott ragadni a szerencse mámo-
rában. Igaz ugyan, hogy a pétervári kabinet néha szilárd
és fenyegető hangon tartott bocsát világga,⁵ de azért nem
gátolja őt abban, hogy óvatosan, mondhatnók félénken,
vissza ne húzódjék, mihelyst valamely ártalmas ellen-

politikának csak a legtávolabb részét is észreveszi. Mert bármennyire meg vannak is győződve némelyek, hogy az orosz hatalom féktelen áradata mindenüvé akadálytalanul elgomolyoghat, mindazonáltal az orosz politikusok egészen másképpen gondolkoznak. Ma éppen úgy, mint ezelőtt 200 évvel, a koronként előtünedező Mencsikov-féle⁶ lovagcsizmák dacára is, egyedül csupán csak a nagy előrelátással és mérséklettel, a ritka vígyázattal és tapintattal működő politikusok józan magatartása volt az, mely a szomszédokat a biztonságnak álmába elringatá. Ezek az ázsiai képmutatás titkaiba nem lévén beavatva, az oroszok hódítási dühét gyakran abbeli nemes vágyúknak nézték, mely szerint embereket akarnak boldogítani, a ravasz előrelátást gyakran őszinte mérsékeltségnek s nagylelkűségnek tekintették; *per fas vagy nefas*⁷ útján véghezvitt cselekvényeket, mivel azok többnyire ázsiaiak és úgynevezett barbárok ellen lőnek elkövetve, keresztyénileg igazságsaknak nyilvánítottak – és így az ügyes szemfényvesztés egészen a mai napig szerencsésen sikerült. Ezt az oroszok valószínűleg jó sokáig folytatták volna, ha a régóta rettegett s eddigelé oly gondosan elkerült összeütközés valamely európai hatalommal Ázsiában egy új politika szükségességét nem idézte volna elő. Oroszországnak rövid idő múlva nem annyira ázsiaiakkal, mint inkább európaiakkal gyűl[ik] meg a baja Ázsiában; a hatalmas vetélkedési harc, bármennyire kételkedik is azon Európa – szégyellené bevallani elkövetett hibáját – előbb-utóbb, de mulatlanul meg fog vívatni. Nem ugyan magasztos, de mindenesetre ropant fontos látvány lesz az; s minthogy előleges tájékozás végett az orosz hatalmi állás helyes és pontos ismeretére nélkülözhetetlen szükségünk van, kísérsük meg, a viselt dolgoknak történeti folyamára egy futó pillantást vetve, annak képét röviden, de természetűen lerajzolni a mivel az orosz határvonalon nyugattól kelet felé szándékozunk végig utazni, kezdjük mindjárt Törökországnál.

II

Habár a tartományok, melyeket Oroszország a török császárságtól I. Péter óta elfoglalt, aránylag véve nem oly nagyok is, mindazáltal a morális érték szempontjából nézve a dolgot, mégis *optima spoliaiként*⁸ tekinthetjük azokat annak a zsákmánynak, melyhez Oroszország az iszlám ellen folytatott háborúi folyamában jutott. – Abban a percben, mikor a moszkovita kettős kereszt a Prutnál, a Dnyepernél s az Azovi tenger partjainál az iszlám félhold felett diadalmaskodni kezdett, ugyanakkor kezdődött meg határozottan a több mint fél Ázsia felett elnyerendő egyeduralkodóérti küzdelem is. Amint látszik, a hadakozó felek egyike sem bírta még akkor a netaláni nyereség vagy veszteség nagy horderejének kellő tudatával, egyik sem gyanította, hogy itt kezdetről és végről van szó, – pedig mégis úgy volt. – A bagdadi kalifaság megbukásával az iszlám törvényszerű fejét s Timur halála óta a törökség vezető főnökét vesztette el. A nemzetiség Ázsiában mindig alája volt rendelve a vallásnak s mikor II. Szelim Toman bej⁹ legyőzése után Egyiptomban egy merész ugrással a kalifaság trónjára küzdte fel magát,¹⁰ az Oszmán család uralkodói azt hitték, hogy az egyik főhatalomnak állandó megszilárdítása által a másiknak is birtokába juthatnak. A Boszporusz partjain tényleg az összes törökség egyesítésére s így a felettük való uralomra sohasem törekedtek: mi pedig oly hiba, melyet annál is inkább lehet kárhoztatni, ha fontolóra vesszük, hogy mennyivel hasznosabb lett volna, ha a keleti Európa feldúlására pazarolt erőt inkább egy nagy török hatalom konszolidálására fordítják vala, mely Kína belsejétől egészen az Italkánig terjedt volna. Hanem az Oszmánlik ismeretes tunyasága dacára is a törökök nagy családjánál mindig bizonyos szellemi összetartás volt észrevehető. Éljen bár nemez sátrai alatt Közép-Ázsia sivatagain, avagy kínai felsőség alatt a Tien-san hegység völgyeiben, legyen bár turkoman, kirgiz avagy özbeg, a török

mindig büszke vala testvéreire, az osmanlira, ki a távol, gazdag és művelt Rumban (Nyugat) népeket igaz le, kincseket hódít meg, magának hazát alapított, és ami előttük legtöbbet érő volt, a kalifaság elnyerése által a legfőbb vallási (papi) méltóságot szerzé meg magának. A rokon-szenv ennél fogva mindig megvolt. A mit tehát az álmos efendik a gyönyörű héthalmú városban elmulasztottak, azt egy későbbi nemzedék könnyen helyrehozhatta volna. De mióta azon vereségek híre terjedni kezdett, melyeket a török kalifa erősnek vélt seregei a megvetett urusz fegyvereitől szenvedtek, csakhamar vége lett az oszmánlik nemzeti rokonszenvének is. Első mozzanata volt ez ama harcnak, melyből egy keresztyén, mint az iszlám uralkodója, egy orosz, mint a nagy török népcsalád védelmezője fog győzelmesen kiemelkedni. Mert, valamint hogy Oroszország, mely ma már a tatároknak, nogajoknak, bashkiroknak, kirgizeknek, csuvasoknak annyi áltai népeknek, özbegeknek, turkománoknak és azerbajdzsániaknak parancsol, mely Damokles-kardját máris az Oszmánlik feje lelett függteti, s ezenfelül az egész finnugor törzset is uralkodói pálcája alá hajtotta, kétségtelenül az egész turáni népcsalád urává lett, mert csak a kínaiak keleten és a magyarok nyugaton, mindketten ölelő karjainak közvetlen közelében hiányoznak még a boldogítottak rokoni köréből: éppen úgy ma már az othodox uralkodók a Néva partjánál az egész iszlámnak is legveszélyesebb s legelkeseredettebb ellenségeiként ismertetnek, sőt ama tátongó sebek is, melyeket Mohammed tana egykor a Komnenek alatt a görög egyházon ütött,¹¹ nem sokára halálos csapással lesznek az iszlámon megborulva a Romanovok zászlói alatt.

A két vetélytárs között folyó eme küzdelem kétséges kimenetelénél nem kevésbé érdekes annak a kezdete is. Itt egy a nagyság zenitjéről óriási léptekkel lefelé haladó dinasztia, egy dicsőségtől elkényeztetett és a szerencse által elpuhitott hadseregre támaszkodva, ott pedig egy üdén felcsírázó, életerőtől duzzadó uralkodócsalád, mely

egy vakon engedelmeskedő s az északi égalj szigorához keményült csapat hűségére támaszkodott. Míg az egyik uralkodó a kormányzás gondjait a hárem-nyugalom puha párnáinak redőiben igyekezett feledni, addig a másik nejevel együtt egy hadsereg élén állott, mellyel annak éhségét, szomjúságát s a háború minden veszedelmét megosztá. Ha ez nem így történik, és III. Ahmed ellene példáját utánozza, akkor nagy Péter, neje és hadserege, mely körülvéve, meggyengülve és kiéhezve volt, az 1711-iki nevezetes hadjáratkor a fővezérséggel megbízott Baltadzsi Mehemed pasának, e nyomorult háremszolgának kezei közül bizonyára nem lett volna képes oly könnyű szerrel kimenekülni. De már kezdetben mindjárt kitűnt a két vetélytárs közötti hatalmas különbség. A megvesztegetett nagyvezír a fulkseni egyezmény ura és nemzete legnagyobb ellenségét a legfenyegetőbb veszélyből szabadítja ki a legnagyobb düh dacára is, mellyel XII. Károly fellépett, kinek sikerült ugyan sarkantyújával a nagyvezír kaftánját széttépni, de nem az egyezményt.¹² Nagy Péter beleegyezett, hogy a keleti kereskedelem tekintetében oly kíváncsatos Taganrog és Azov kikötő helyeket egy időre átengedje, hogy aztán e veszteségekért a szultán legközelebbi mohamedán szomszédjain, a perzsákon vegyen kárpótlást magának. A janicsárok a Prut partjaíró a Boszporusz melletti császári lakba tértek vissza, mindenfelé fennhangon hirdetve, hogy mily kegyetlenül megoldozzák a hitetlen moszkovita kuttyákat.

Amint látszik. Péter igen rosszul számított, mikor egyfelől az ugyan süllyedő félben levő, de azért nála még mindig erősebb Törökország hatalmát hihetőleg éppen abban a mértékben kicsinylette, a melyben másfelől a porta keresztény alattvalóinak orosz szimpátiáit igen is túlbecsülte.

Annak a nagy eszmének, hogy a Fekete tengeren korlátlan urak lehessenek, orosz részről igen kellemetlen pausát kellett szenvednie, oly pausát, mely alatt a két ha-

talom között soha sem került a dolog barátságos érzelmek kicserélésére, de annál többször civódásokra, míg aztán a porta, e már akkor tájban sörénytelen béna oroszlán, Oroszországnak Lengyelországban tett túlkapásai által nyugtalanítatva, 1769-ben ismét fegyvert, ragadott s magát amaz öt évig tartó szerencsétlen háborúba keveré, mely számára a kücsük-kainardse-i béke keserű gyümölcsseit tenné meg.

E békekötésben Oroszország azt a jogot nyerte, hogy a Fekete tengeren szabadon járhatott, a Boszporuszon át-mehetett s a már előbb átengedett Taganrogon és Azovon kívül még az azovi tenger déli kulcsát is elnyeré, t. i. a kercsi és kilburnui várakat. De II. Katalin még ezzel sem elégedett meg. A fáradhatatlan és telhetetlen orosz diplomácia elejétől fogva megszokta volt, hogy a közvetlen előnyök mellett, melyeket az ellenségtől nyert, mindig oly álláspontot is szerezhessen magának, melyről aztán később *occasione data*¹³ újabb hódítások gyümölcsseit szedhesse be. Így történt az is, hogy a kücsük-kainardsei egyezményben a portától a Krím feletti véduralom (*souverainitás*) joga elvétetett, hogy aztán a védtelen felé az orosz politika szokott módja szerint a segély rózsás kezét nyújthassa, mely azonban csakhamar a leigázás vas karjává fog átváltozni. Oroszország, mely birodalma déli határait egész a Fekete tengerig akarná előtolni, megtámadásait a nyugaton kezdé s rendszeresen hatolt előre kelet felé. Bessarábiától kezdve egészen az azovi tenger keleti partjáig anélkül is minden orosszá lett már, miként maradhatott volna tehát a krími félsziget, mely mint egy eperfalevél száránál fogva orosz kontinensen függött, – magánosan töröknek?

A Krím vagy Kirim (= egy darab föld)¹⁴ miként azt a törökök nevezik, Dzsingiz-kánnak, de még inkább Timurnak hódítási hadmenetei által tudvalevőleg a török nép ama részének jutott kezei közé, mely magát megkülönböztetőleg tatárnak nevezi,¹⁵ – oly név, melyet mi oly törökökre is

szoktunk ruházni, kik azt soha sem hallották. E zömök, szélesvállú törökök vadul forgó apró szemeikkel, kisdéd, hanem tüzes lovaikon a közel Európát, s különösen Magyar- és Erdélyországot nem egy kellemetlen látogatással tisztelték meg. A timuridák bukása után a porta védhatalma alá kerülve, ez utóbbi őket Magyarhon elleni hadjárataiban legtöbbnyire romboló és pusztító előcsapatul használta fel. E szolgálat tetszett is nekik, mert ameddig őket a porta a Duna és Tisza gazdag vidékeire rabolni és pusztítani küldhette, addig az uralkodó Girai-k is megadták a nagyúri fermánoknak az illő tiszteletet, s hűségük a Boszporusz melletti törzs- és bitrokon uralkodók iránt rendületlenül állott. De mikor Törökországnak nem volt alkalmja őket foglalkoztatni, mikor Magyarországon az ottomán hatalom véglegesen tönkre jutott, Bessarabiában sőt az Euxinus egész északi parthosszában is Oroszország által kétes helyzetbe jutott: akkor a barátság kettős köteléke is mind jobban-jobban meglazult a szambuli szultánok és krími kánok között. E közben Oroszország se mulasztotta el a határozatlanságban tétovázó kánoknak jóakarata fényes bizonyságait adni, hiszen ő mindig csak a szegény elhagyatott népek sorsa miatt aggódott, s csakis a zsoldosbért kellett magasabbra verni, hogy az uralkodó osztályt magához vonja.¹⁶ Legelőször is a különben észé-lyes Sahin girai kán hasonlott meg a tomani¹⁷ Ottomán kormányzóval; az egyenetlenség szikráit gyorsan a háború lángjává tudták lobbantani és Oroszország, mely segítségül az országba sietett, hódítóként marad meg abban, de minthogy az egyszer fellázadott tatárok fölzaklatott fanatizmusát nem lehetett egykönnyen lecsillapítani, kénytelenek voltak az ország birtokát több, mint 30.000 lélek lemészárlása által biztosítani maguknak.¹⁸ Igaz, hogy e hallatlatlan kegyetlenségű tény Konstantinápolyban irtózatot gerjesztett s roppant jajveszékelést csaptak a Krím bekebelezése ellen, de egy Katalin hatalomszavának mégis kénytelenek voltak alávetni magukat, s Törökországnak minden hadi-

készülődése dacára se maradt egyéb hátra, mint Franciaország közbejárása folytán Oroszországgal kibékülni, s egy Konstantinápolyban 1784-ben aláírt egyességben az orosz uralmat a Krím a Taman szigete, s a Kubán vidékének nagy része fölött elismerni.

Ha már az orosz fegyverek eredménye a szultán tényleges hatalmában állott tartományokkal szemben olv könnyű és teljes volt, hogy tudtak volna ellenállni, ama vallás, nyelv és szokások tekintetében annyira különböző nemzetek, melyek mint valami népzagyvalék déli Oroszország lakott részéről egészen a Kaukázus hegyláncolatáig tartózkodának, s melyek időről időre, hol a szultán, hol a cár, hol pedig a perzsa shah hatalmát ismervén el, éppen annyira nem sejtették a fenyegető veszedelmet, mint a mennyire képtelenek voltak a közös ellenállásra.

A porta, mely a két tenger közt fekvő hegyes belföld szembetűnő fontosságát jó eleve átlátta, egy bizonyos Ferruh pasa kiküldése által – miként Dzsevdet Efendi történész írja – ki a cserkeszek között az iszlámot vala terjesztendő, az orosz propagandát megelőzte, de részint a kitartás hiánya, részint másnemű foglalkozások is arra a kedvezőtlen eredményre vezettek, hogy a török felsőség itt még annyira sem volt képes lábra kapni, mint az Oszmánidak óriási birodalmának más pontjain. S mikor aztán az orosz megtámadásuk válságos percei megérkeztek, a porta nem csak hogy semmi segílyt nem nyújthattott, de sőt inkább ama sűrű vereségük által, melyeket ő maga szenvedett, elkedvetlenítőleg és erkölcstelenítőleg hatott a szabadságért epedő de védtelen s természetük-nél fogva barbár hegyilakókra is. Az orosz birodalomnak ez irányban való terjeszkedése tehát igen könnyen volt eszközölhető, s már 1776-ban a Fekete tengertől kezdve a Kaspi tengerig majdnem 30 erőd építtetett fül, melyek, minthogy ellenséges terület közepette állottak, nem annyira a remélhető birtokok védvonalául, mint inkább azon hatalom véderődeiül szolgáltak, mely alig száz évvel

azután korlátlan uralkodóként lépett ott fel. Itt egészen fölösleges volt az egyenetlenség magvait széthinteni, mert a villongás burjána már úgy is régóta búján tenyészett. Oroszországnak itt csak a vazallusokat kellett esküszegésre bírni saját véduraik ellen, hogy az ottani viszonyokat oly káosszá tegye és oly zűrzavarba hozza mely céljainak leginkább megfelelt. Az első csalétket, melyet a keresztyéni szeretet zsírával kentek be. Igen ügyesen dobták oda Georgia, Imrethia és Mingrelia keresztyén fejedelmeinek.¹⁹ Az első, kinek nyalakodni vágyó szájpapdlását az orosz csel-szövény horga fölszogatá Heraclius, Georgia uralkodója volt: őt csakhamar követé a másik két szomszéd is; Oroszország a maga Kaukázuson túli politikája számára a tért már megegyengeté: de nem oly könnyű volt ám a siker a Kaukásuson innen, hol a zárvonat mögött a harcias, mohamedán fanatizmustól s fékezhetlen szabadságszeretettől egyaránt lelkesített cserkeszekkel lezgekkel, abchazokkal, avarokkal, s más Kubán és Terek-melléki népségekkel volt baja. Itt oly harcot kellett elfogadnia, melynek végét nem lehetett előre látni, oly országot meghódítania, melynek meredek és magas hegységek által behintett területét nyomról nyomra, lépésről lépésre kellett elfoglalni, és oly népet leigáznia, melynél majd minden egyes egyénnel külön harcot kellett vívni.

Kemény próba volt ez Oroszországra nézve, s mindazáltal ezt is győzelmesen állotta ki. Mindazon sorscsapásoknak, melyek a növekvő birodalmat érték s mindazon gyakori és hosszas háborúknak közepette, melyeket két világrészben vívnia kellett, dacára pénzben és katonaságban szenvedett égető szükségének, dacára mindenféle társadalmi és politikai zavaroknak, Oroszország egy percig sem szűnt meg jövőendő politikájának irányát egész figyelemmel a Kaukázus felé fordítani. Az előre vázolt tervtől egy hajszálnyira sem tértek el, míg végre aztán a példátlan szívósság, kitartás csakugyan elvevé jutalmát.

Tudvalevőleg a lezgek vagy dagesztániak a Kaukázus keletén, s a cserkeszek annak nyugati felén voltak azok, a kik az orosz uralkodásnak legtovább ellenálltak, időnkénti kicsapásaik által a közlekedést veszélyeztették, s az orosz érdekeknek hatalmas védbástyaként állottak útjában. Igaz ugyan, hogy a bátorság és vitézség egyiknél sem hiányzott, az Oroszország ellen több mint egy századon át folytonosan táplált gyűlölet még a nőknek és öregeknek is kezébe nyoma a kétélű kamát, de mindazáltal ők elejétől fogva belülről úgymint kívülről mégis csak egyedül és elhagyottan állottak. S minthogy véduruk, a konstantinápolyi szultán, fegyverrel, pénzzel és tanáccsal nem támogatá őket oly gyakran, mint ezt a keresztény uralkodók a hasonló körülmények között élő montenegróiakkal teszik, előbb vagy utóbb, – de bukniuk kellett. S csakis akkor nyújtott a porta némi segílyt a lengyel és magyar menekültek tanácsára mind az utolsó krími hadjárat alatt, mind pedig azután a harcoló hegyilakóknak, mikor azok már végvonalásaikban feküdtek. A fegyver- és lőszerküldemények bizonyára kevesebbek voltak, mint az aranyporral behintett fermánok, melyekkel azelőtt a cserkeszeket Konstantinápolyból buzdítani szokták, de a segítség részint igen gyöngye, részint igen késő volt, s mégis Labanov herceg, a Boszporusz melletti orosz követ a portával egy régebben fölfedezett és Circassia²⁰ partjaira szánt titkos fegyverszállítmányért perlekedett azalatt, míg Bariatinsky berezeg Samyl a kaukázusi védvonal keleti részét Gunib várának átadása által légbe röpté.²¹ A Dagesztán elleni harccal vége lett az egész dolognak, és Cserkeszország sorsa előre látható volt. E nyugati, a Fekete tenger keleti párhajra támaszkodó rész az orosz politika figyelmét már jóval azelőtt magára vonta. Itt azt a humanus ürügyet használták, hogy az utálatos rabszolgakereskedésnek akarnak gátat vetni, és így Európa elismerését kiérdemelni. Minthogy pedig Cserkeszország meredek partjain kikötők nincsenek, természetesen kénytelenek voltak előbb egy délibb

álláspontot elfoglalni, mire a már 1819-ben elfoglalt Poti legalkalmasabb volt; mindazáltal a zsákmányt még sem lehetett oly könnyedén elkaparítani. Cserkeszországot ugyanis csak akkor lehetett elfoglalni, ha már Daghesztan elestével az oroszoknak időközben tetemes erőre szaporodott kaukázusi hadserege a Fekete és Kaspi tenger közt elterülő belföldön az adigéken (*adige* = így nevezik magukat a cserkeszek) semmiféle más ellenséggel többé nem kénytelen bíbelődni, s annak leverésére a nyert előnyök felett érzett örömmel mámorában egyesült erővel indulhat ki. Háromszoros, t. i. északi, keleti és déli irányból megrohanva, völgyeik- és hegységeikből, melyeket évszázadokon át védelmeztek, most lépésről-lépésre a tenger felé szorítottak. Néhány elhírhedettebb törzsnek semmi feltétel alatt nem akarták megadni az orosz rabszolga jogot, s úgy látszott, mintha valóban azzal a kegyetlen eszmével tépelődtek volna, hogy őket mint valami gyámoltalan patkányserget az Euxinus sötét hullámaiba fulasszák, mikor aztán végre a szultán kormánya elhatározta néhány gyarló járművet küldeni segélyökre, melyek a szerencsétleneket minden vagyon nélkül, majdnem anyaszült meztelenül török birtokra szállíták.²² A porta humanitástól s a jövő politikájától lelkesülten, a cserkeszekkel az ottomán birodalomnak *rajábkától*²³ sűrűen lakott vidékei- akarta behinteni, de csakis a temetőket népesíthették be velük, s mikor őket a kiküldött efendik anyakönyvileg be akarták jegyezni, akkor már az éhhalál és kolera gyilkoló angyala a Dobrudzsában és Trebizond környékén nagyobbrészt a maga jegyzőkönyvébe iktatá be őket. Említésre méltó még, hogy a száműzött cserkeszek első szállítmánya Trebizond kikötőjében azzal a hajóval találkozott, melyen lengyel menekültek a forradalmi bizottmánytól kiküldetve a szorongatott hegyi lakóknak fegyvereket akartak vinni. Néhány héttel előbb talán használhattak volna valamit, de most már kenyérre s nem acélra volt szükségük, Új bizonyíték arra nézve, hogy egyedül Oroszország az egyetlen

hatalom, mely a kedvező alkalmat soha sem szalasztja el. Hányan vehetnének oktatást e tekintetben tőle!

III.

A mérsékeltség tudvalevőleg oly erény, mely hódítókban csak ritkán található. Oroszország pedig soha sem ismerte. Nem elégedvén meg Bessarábiának, a Krímnek, az azowi tengernek és partvidékének birtokával, mely ma már az Európával és Amerikával folytatott gabonakereskedés főpiacává nőtte ki magát, továbbá egész Circassiával s Mingrelia egy részével, melyeket mind az Oszmánlik uralma és befolyása alól vontak el, – a néva-parti urak mindig újult erővel és buzgalommal törekedtek a törökök végleges merontására Európában s Ázsiában, s velők született szívósságuk következtében e céljokat el is érték volna tökéletesen, ha időközben a mindig előre törekvő korszellem Európában annyi mindent meg nem változtatott, s oly sokaknak, és így az oroszoknak is, zavarólag útját nem átlotta volna. A múlt század végéig az európai nagyhatalmak az ázsiai orosz politikát vagy nem méltatták eléggé figyelemre, mivel a nagy távolság és terhes közlekedés következtében Ázsiáról s még Oroszországról is a lehető leghomályosabb tudósításokkal bírtak, vagy pedig – középkori reminiscenciákhoz ragaszkodva – még újjongtak örömeikben a veszedelmen, mely a keresztyénellenes törököket érte el annyira miszerint nem lehet csodálkoznunk, ha az igazhívő Oroszország elhitette magával, hogy ő van hivatva a keresztyénség elleneinek kiirtására, s e valósi humbug árnyékában igen jól érezte magát. A butaság e szemfényvesztő játékát a 19-ik század fényes napvilága mellett igen természetesen sokáig nem lehetett űzni, s európai kabinetjeink akarva nem akarva utoljára mégis kénytelenek voltak belátni, hogy a török keresztyénség e kiengesztelhetetlen ellensége, ki hármas istenségünket se-

hogy sem akarja elismerni, szomszédnak mégis csak megmaradhatna mellettük, és hogy hatalmának szétrombolása, melyre az orosz nagyravágyás egy igenis óriási épületet óhajtana emelni a mi érdekeinkre nézve talán még sem igen volna valami nagyon előnyös.

Már a bécsi kongresszuson is nyilvánulni kezdett az az óhaj, hogy az ottomán császárság sérthetetlenségét illető elvnek elismerése által egy kissé elrontották az oroszok abbeli kedvét, hogy Törökországot ezentúl is mindegyre csak meg-megtámadja. A veronai kongresszuson²⁴ megadták a szultánnak azt a jogot, hogy mindennemű beavatkozást saját belügyeibe határozottan visszautasíthasson. És az aláírt nagyhatalmak a szt. pétervári udvar cselszövényei által későbbben mégis annyira engedték magukat vezettetni, hogy ama szláv-albán korcsfajnak, mely magát görög nemzetnek nevezi, törvényes uralkodója elleni lázadásakor segítségére mentek, s így Dél-Európa egyik legszebb részét annak az anarchiának és barbarizmusnak dobták oda zsákmányul, mely az egykori török tartományban, Moreában a Nouvelle-Grèce²⁵ kormánya óta uralkodik. – Különben ez nem is csoda, mert abban az időben, mikor még Európa és Szíra²⁶ között nem közlekedtek gőzösök, egy rakás szobatudós, kiknél a praktikus józan ész mindig és mindenkor hiányzott, a lelkesült fiatalságból igen könnyű szerrel nevelhetett filhelléneket;²⁷ de ma, mikor a régi Hellász romjai oly közel jöttek hozzánk, s a törökök és görögök közt egy helyes párhuzam vonásai lehetségesse teszik, az európai, bármennyire lelkesüljön a klasszikus hajdankorért, bizonyára sokkal hamarabb lesz filoturk²⁸, mint filhellén, s bizonyára a diplomácia sem fog többé oly vastag hibákat elkövetni, mint akkor, mikor még az uralkodóházak és nem a népek politikája volt hangadó.

Görögország volt az utolsó falat, melyet Oroszország, közvetve vagy közvetlenül, az mindegy, a törököktől elragadott, mert Anapának és Potinak, valamint a Dána torkolatának is későbbi meghódítását I. Miklós cár alatt csakis

visszafoglalásnak tekinthetjük. Az egyesült tengeri ütközet Navarinónál²⁹ utolsó mesterfogásnak vehető, melyben a kereszt, mint olyan a félholddal harcolva megjelent; ez időtől fogva már az ottomán császárság integritását illető fenébb említett elv kezdett erősebb gyökeret verni, és Oroszország, melynek meg kellett győződnie ama szomorú valóságról, hogy keresztény apostoli hatalmak saját halálos ellenségüket a törököt, védelmök alá akarják venni, oly ravasz volt, miszerint anélkül, hogy az európai közvélemény közös akaratának nyíltan ellenállott volna, elkeseredett gyűlölete tárgyának titkon még többet ártott, mint ahogy azt előbb teheté. A meddig a törökországi status quo fentartásának eszméje nem létezett a szt. pétervári udvar politikáját fénylő fegyverekkel és ágyúdörgéssel látták fellépni, ma már a cselszövény sima, kétélű kardját és barátságos mosolygásának megcukrozott mérgét használja. Csak az a komikus az egész dologban, hogy Oroszország e Törökország iránti barátságáért is, melyben pedig sem a török, sem Oroszország, sem pedig senki a föld kerekségén nem bízik, olyan jól megtudja magának fizettetni. Mert hogy a hűnkjár-szkeleszi szerződés a Boszporusz melletti orosz védőrség számára nem valami kövér honorárium, azt senki sem fogja kétségbe vonni.

Igen, ő Felségét a cárt ez idő óta mar igen gyakran lelkesíték a leggyöngédebb érzelmek az ő Boszporusz melletti *chére frère*-je³⁰ iránt. Miközben teljességgel nem akarják tűrni, hogy Európa többi koronás fői is különösen pártját fogják e – „kedves fivér”-nek, a Néva mellett mindig azon fáradoznak, hogy ama jó tanácsok, melyeket Oroszország az újjá született Törökországnak osztogatott, mindig a legjobb akaratúaknak és legőszintébbeknek tűnjenek fel, s a feddés időnkénti élesebb jegyzékei mindig egy oly bőjt predikáció mintája szerint adattak ki, a melyet egyik jó szomszéd a másik irányában magának megengedhet. Szerencséjére Törökországnak az orosz rokonszenvezés e korszaka csak igen rövid tartamú volt. II.

Mahmud³¹ halálával egészen kialudt az, s Oroszországnak nem maradt egyéb hátra, mint csak a cselszövények mezején működni, mivel barátságos magatartása nem talált visszhangra s a nyílt ellenségeskedés pedig megint csak arra az eredményre vezethette, a melyre az utolsó krími háború vezetett. A mit Oroszország e cselszövények terén kivitt, éppen oly bámulatos, mint a milyen elszomorító, mert az a roskatag állapot, melybe az a török államtestet helyezte s az európai közös érdekeknek nemcsak hogy mit sem használt, de sőt inkább azokra sokkal károsabb befolyást gyakorol, mint azt a legbuzgóbb török-barátok is gyaníthatnák.

Ama szerencsétlen véletlen által, hogy Oroszország éppen azon egyház hívének vallja magát, melyhez a por a keresztyén alattvalóinak legnagyobb része tartozik, a Néva-parti politikusoknak könnyű játék vala, hitfeleiket az idegen mohamedán uralom ellen felbújtogatni s örököt ellenségeskedésre izgatni. Már még Cantemir³² lázadásakor 1711-ben színre hozta Oroszország e játékot, igen. sőt már majdnem 200 éve, mióta a moldvaiakkal, oláhokkal, szerbekkel, bolgárokkal görögökkel és örményekkel mindenképpen el akarják hitetni, hogy az egyedül üdvözítő görög egyház csak akkor fog ismét diadalmasan az ó-Byzácba bevonulni, ha a Romanovok utódai, kiket a Komnenek egyik családi ágának tartanak, székhelyüket nem a Néva, hanem a Boszporusz partjain állították fel. Amint már megjegyeztük, a fő szerepet Keleten a vallás viszi, a nemzetiség nem jön számításba, s ezért nem oly csodálatos, ha az ottomán birodalomnak még mindig oly tarka barka vegyülete a fentebbi jóslás teljesültét várva, csakis a török uralom bukásában látja egyedüli üdvét.

A Törökországból Oroszországba kívándorolt *ráják* számtalan keserű csalódásai, a sokoldalú felvilágosítások az európai utazók és konzulátusok részéről, mindazon elnézés meg előjogok, melyekkel a porta keresztyén alattvalóit a kemény igában tartott mohamedán népességgel szem-

ben elkényezteti – mindezek semmit, éppen semmit sem használnak arra, hogy az egyszer már gyökeret vert ábrándos tévhitet elenyésztessék. A kötelék tehát az uralkodó és alattvalói között örökre meg van lazulva, és Törökország, mely egész komolyan a reformok terére szándékozik lépni, céljainak elérhetésében ma már nem annyira keleti alamusziséga, mint inkább saját keresztyén alattvalóinak ellenállása által van akadályozva. Egyetlen év se múlik el anélkül, hogy orosz részről, vagy egy úgynevezett tudományos expedíciót ne küldenének Törökország európai vagy ázsiai részébe, mely, miként könnyen gondolható, minden egyébbel a világon, csak éppen a tudománnyal nem bíbelődik. Benszülött, és idegen emisszáriusok járnak az országban keresztül kasul, hogy a titkos megtámadások gyalázatos mesterségét folytathassák, oly megtámadásokat, melyeknek egy saját újjászervezésével, teljesen elfoglalt állam ellent nem állhat, s azt tennie nem is volna szabad, mert ellenkező esetben az európai béke megháborításával vádolnák.

Felületes szemlélők, a kiknek száma, fájdalom, igen nagy, természetesen azonnal készek a török reformtörékvések eredménytelenségét az iszlámnak, a keletiek tunya természetének, stb. tulajdonítani, anélkül, hogy Oroszországra, minden Törökországban fogatosítani szándékolta művelődési kísérlet e főfő ellenségére gondolnának.

Pedig az Oszmánlikat igazságtalanul vádolják és fektetik be Európában, mert azt is tekintetbe kellene venni, hogy miként sikerülhessen egy államnak új civilizációt, új gondolkozásmódot és új szokásokat behozni, mikor annak ama nehézségek mellett, melyeket neki a babonaság és butaság útjába gördítenek, még egy rossz lelkű szomszéd szándékos bakafántoskodásaival is kénytelen küzdenie? Fájdalom, a korszellemnek minden magasztalt előhaladása dacára is még mindig felette rövidlátók vagyunk arra, hogy a keresztyén, *soidisan*³³t európai Oroszországot egy keleti mohamedán hatalom javára elítéljük, s még ma-

gok a porta legőszintébb barátai sem akarják belátni, hogy téves rokonszenvük által az ottomán császárságot csakis a moszkoviták kapzsi céljainak dobják oda áldozatul.

Oroszország Törökországot erkölcsileg legelőbb is a *fejedelemségekben*³⁴ ölte meg, hol egy, az európai műveltség színezetével bemázolt, de alapjában barbár nemzetet Pétervárról több mint 150 évtől fogva a lázongás útjára terelve, s a könnyen megcsalható Európa előtt egy rosszul értelmezett szabadság lobogóját lengetve, ma már nem annyira a porta zsarnoki túlkapásai ellen, mint inkább egy bűja szomszéd ölegetései ellen kellene védelmezni. Mert bárminő jó véleménnyel viseltessenek is diplomatáink az oláhok honszerelméről, mindazáltal fájdalom, annyi nagyon igaz, hogy rájuk nézve itt mégis csak urat-cserélésről lehet szó! Oláhország földén a szabadság nemes növényének még csak csírái sem fakadtak fel.

Hasonlón a Néva mellől színre hozott játék következtében helyzetetett Szerbia is véduraság alá s tétetett Törökországnak legelkeseredettebb ellenségévé.³⁵ A szerbek sokkal nemesebbek mint az oláhok; a honszerelemről is tisztább fogalmai vannak e patriarchális nemzetnek, mint a római birodalom ideszórt telepeinek állítólagos utódai; de a műveltség s művelődési képesség tekintetében még a törököknél is hátrább állnak s okosabban cselekednének, ha nemzeti erejük felhasználása mellett azon lennének, hogy inkább a nyugati műveltség előőrsei, mintsem az orosz támadó hatalomnak szolgálhassanak. Bolgárországban, melyet Oroszország az utóbbi évtizedek alatt a porta elleni cselszövényei és gonoszságai tulajdonképpen színteréül szemelt ki magának, eddigelé csak is azért hiányoztak a mesterkedés látható következményei, s csak azért letünk eddigelé egy *question bulgaretól*³⁶ megkímélve, mivel a néptribunokul feltolakodó proletariusok száma még igen csekély s erkölcsileg igen gyöngye arra, hogy az ismeretes segélyre hívást a félhold ellen elkiálthassa. A bolgárok hírhedt forradalmi bizottmánya Bukarestben még nem

oly veszélyes, miként az oláh újságok elhíttetni szeretnék; a láng ott még rejtve lappang, de annál veszélyesebb gyuladássá fenyegetődzik kitörni, mivel a bolgárok számra nézve a többi összes népet fölülmúlják s mindazon népek között, melyek az ottomán birodalomban laknak, csak ők ruházhatók fel a „legdurvább tömeg” elnevezéssel. Egy oly népnél, mely magát a részegségnek, lomhaságnak és babonaságnak adta, könnyű volt a cár nevet a Boggal (Isten) azonosítani s Oroszország, mely propagandájától sem pénzt sem fáradságot nem sajnált, munkája gyümölcsét bizonyára tudni fogja értékesíteni. Anélkül tehát, hogy még a bosnyákok, montenegróiak és görögök törökellenes érzületét is említenünk kellene, mely eléggé ismeretes előttünk, senki sem veheti tőlünk rossz néven, ha Oroszországnak Rumeliával szemben foglalt fenyegető állására utalunk, 6.200.000 szlávra, s az ógörög egyház buzgó híveire támaszkodva, egy második Diebitsch-Zabalkanszky³⁷ bajosan fogna még egyszer a Dunáig visszavonulni. Egy percig sem akarjuk kétségbe vonni, először azt hogy az európai nagyhatalmak az oroszoknak egy illetően experimentumot aligha egykönnyen megengednének, és másodszor azt, hogy Oroszország a törökök utolsó hatalmi erőlködését illetőleg, abban az esetben, ha ő pusztán csak a maga erejére lenne utalva, könnyen a gazda nélkül csinálná meg a számítást. Mindazáltal ez egy hajszálnyit sem változtat az oroszok hatalmi állásán európai Törökországban, – mert – miként a tapasztalás mutatja – a Néva-parti urakat semmiféle reflexiók a legkevésbé sem képesek megijeszteni. Vagy talán azt hiszik, hogy az Oszmánlik hatalma kevésbé lett aláaknázva Ázsiában, abban az Ázsiában melyet úgy szoktak tekinteni, mint a törökök tulajdonképpen hazáját. s hatalmuk leendő súlypontját? Hiszen az igaz is; az ázsiai Törökországnak ama részén, mely Bagdádtól a Márvány-tenger partjáig, Karstól egészen Bassoráig terjed, a mohamedánok számra nézve éppen annyira túlhaladják a rajáikat, mint a hogy ez megfordít-

va történik európai Törökországban. Szivaz, Kharput és Diarbekir könyékén a kurd, arab és török merészebben hordja fejét, mint a rumeliai igazhívók, de azért az uralkodó faj e külső hetykesége ne vezessen félre bennünket s annál kevésbé szabad e körülménynek minket meggátolni abban, hogy a látszólag csöndes felületen át a helyzet valódi mélyébe hatoljunk. A mint mondtuk. Törökország sebei Ázsiában e percben nem oly veszélyesek, mint Európában, mert azok inkább csak a politikai elnyomásra szolgálnak Rumeliában de a jövőre nézve azok is csak olyan gyógyíthatatlanok, mint amilyen végzetszerűek, mert amily kevésbé fog sikerülni a portának az, hogy a szlávok és görögök rokonszenvét bármi nemű engedmények és kiváltságok árán is a maga számára biztosítsa, éppen oly kevésbé fogja valaha az örményeknek mostanáig még látszólag szunnyadó nemzeti büszkeségét kiengesztelni. Az örmények, noha aránylag csak igen csekély számmal vannak, mégis legsűrűbben találhatók Anatóliának azon részében, melynek neve máig is Armenia (Örményország). Itt lesik őket, egykori birodalmuk romjai körül tanyázva a bosszú kedvező pillanatát, e közben mindig lankadatlanul s kettős irányban dolgozva megszabadulásuk művén. Míg az egyik párt, az orosz protecrio előérzetében túl boldogan, voltaképpen megszabadítójuknak csak a cárt ismeri el, az orosz érdekek szolgálatában több buzgósággal működik, mint a hogy magok az oroszok is képesek volnának; az alatt a másik, mely az orosz rokonszenvet csak eszköznek tekinti, azonban titkon szabad, független Armeniára törekszik, már régen fölébresztette, még pedig nagy tapintattal, az évszázadok óta elnyomottak nemzeti-ségi érzületét. Az utóbbi párt, mely a gyengébbik, Konstantinápolyban székel, s ama számtalan bankárból áll, kik dacára látszólagos fősvénységüknek, már nem egyszer jutattak csinos ezrecskéket különböző intézeteknek mint pl. a mechitaristáknak³⁸ Velencében, Bécsben az iskoláknak Párisban, s más ilyes törekvéseknek a műveltség előmoz-

dítására. Az előbbi pártnak pedig, mely minden tekintetben az erősebb, központja Etschmiadzinban az örmény patriarcha körül van, ki folytonosan Oroszországban lakik, s alárendeltjei, a neki vakon engedelmeskedő papok által Oroszországunk olyan szolgálatokat tesz, melyeket valóban alig lehetne túlbecsülni. Az örményt, ki szigorúan keleties életmódja által a törökökhöz sokkal közelebb áll, mint a többi rajáhk; az előbbieket nem is gyűlölték s nem is retgették annyira soha, de éppen e vélt barátság alatt leskelődik a mély bosszúérzet az iszlám ellen, az örmény nemzeti nagyság e szétrombolója ellen minden örmény kebelében, és a cár képét, melyet a szegényebbek réz koppek darabokon, a gazdagabb emlékérméken magoknál hordanak, éppen oly tisztelettel szemléli mint az üdvöztető képét, s miként az orthodox zsidók Messiásukat, éppen úgy várja minden örmény azt a napot, melyen a kereszt uralma a moszkoviták által Ázsiában el fog terjedni.

Azt sem szabad felednünk, hogy éppen az örmények azok, a kik mint pénzváltók vagy kereskedők, de mindig mint a legvagyonosabbak találhatók ázsiai Törökország minden városában, s a népességre mindenütt nem jelentéktelen befolyást gyakorolnak. Az ily ügynökök egy ellenséges országban nem éppen megvetendők és az orosz konzulok értenek is hozzá derekasan a tért oly módon előre készíteni, hogy minden örmény, akarva, nem akarva, már jó idő óta eszközévé lett az orosz politikának Törökországban.

Nem elégedve meg az örmény rokonszenvével, újabb időben Szt. Pétervárból még a kurdokat, az örmények törzsrokon régi szomszédait, de egyszersmind régi ellenségeit is igyekeztek behálózni, s miként a jelenségek mutatják, sikerülend is őket az ominózus bűvkörbe bevonni. A kurdok durva, nomád népe tudvalevőleg a törökökkel és perzsákkal örökös ellenségeskedésben él, mert őket e két hatalom suprematiája rabló kicsapásaikban gátolja. Oroszország, mely mindenkor kész mindenből hasznot

húzni, legelőbb is az Ararát körül fekvő hármass határvidék táján pusztítókkal és rablókkal, a Haideranlu törzs főbanditáival tette magát érintkezésbe engedékenysége által, hanem Transkaukazia kormányzójának barátságos indulata következtében későbbben valamennyi kurd előtt oly kedvelté lőn, hogy egy kurd főnök, Mehemmed bey nevű, ki jelenleg Toprak-Kaleh-ban lakik, az utóbbi háborúkor több ezer kurd lovassal előcsapatul szolgált ama orosz hadtestnél, mely Erivánon át Erzerum felé nyomult előre. A kurdok ugyan mohamedánok volnának, de vallásos érzület tekintetében ők sem különbek, mint a hozzájuk jellemre és szokásokra nézve oly közelálló turkománok, s ők is valamint emezek, ha jól megfizetik, a kettős keresztet is szívesen törnek lándzsát. És nem különös-e hogy nem csak a kurdok Bajazid és Toprak-Kale körül, de még törzs feleik is, a kegyetlen Bedr-Han Bey egykori párthívei egészen Bagdadig és Kirmansahig mindnyájan jól tudják, hogy az antagonizmus a cár és a szultán vagy shah között nekik javukra fog szolgálni? Ők rablók és kalandorok s mint az orosz kapzsiság vak eszközei, a fényes kapu iszlámhívő alattvalói közül bizonyára ők is lesznek az első orosz alattvalók.

Valósággal irigylek minden boldog optimistát, kik az oroszok jelenlegi hatalmi állását Törökországban, konferenciáink végzéseit és a Levanteban (keleten) tartózkodó követségeink és ügynökségeink felett való felügyeletet elégséges biztosítéknak s védelemnek tartják Oroszország minden további túllapásai ellen. Hiú vigasztalás az, hogy az orosz határpontok keleten és nyugaton csak Gümrinél (Alexandropol) és Odessánál vehetők fel, mert az orosz hatalom egész az arab sivatagokig. Kandia³⁹ vizeiig, sőt a Balkánon és túl egészen a Matapan fokig veti árnyékát és gyakorolja befolyását. Agyrém az a pont az utolsó párizsi békeszerződésben, mely Oroszországnak megtiltja, hogy a Fekete-tengeren hadi hajózást tarthasson: mert ott ma kormányi segéllyel épült oly kereskedő hajók köz-

lekednek, melyek pillanatnyi fölszerelés után még nagyobb csatákra is alkalmasabbakká lesznek, mint a milyen a szinopei volt. S végül nem Hiú képzelgés-e valamint adni vagy építeni azon tilalomra, mely szerint Oroszországnak Törökország belügyébe avatkozni nem szabad ha orosz konzul, ügynökök és emissariusok büntetlenül izgathatnak a kormány ellen?

Ha Európa a *status quo* fenntartását az ottomán császárságban igazán komolyan akarná venni, akkor egészen másképp kellett volna cselekednie.

IV.

A második mohamedán hatalom, a mellyel Oroszország már előállása első korszakában birkózni kezdett, melyet I. Péter óta szünet nélkül üldöz s ma már annak rendje és módja szerint vasalusa gyanánt vetett lábai alá. Perzsia vagy Irán, a keleti műveltség ősi birodalma.

Mi loalta fel az orosz nagyravágyást Irán ellen? – fogják kérdeni. Voltak-e itt is elnyomott szlávok vagy hitrokonok, a kiket Oroszországnak védelmeznie kellett volna? Avagy a Romanov háznak itt is a Komnenek megbosszulója gyanánt kellett fellépnie? Semmi efféle! Perzsia elleni háborúiban Oroszország eleitől fogva két különböző célt tartott szem előtt. Először is a politikai civodásokban, melyek a síta Perzsiával folyton folytak, mely sunnita törököknek minden időben nyílt ellensége volt, hatalmas eszköz kínálkozott arra, hogy a Porta kormányával még béke idején is harcolni lehessen és azt bajba lehessen keverni. Mikor az orosz megtámadás egészen be az ozmán birodalomig terjedt, akkor Iránnal baráti forró csókokat váltottak, ha pedig az oroszok Perzsiával voltak háborúban, akkor a cár vagy a cárnő a drága testvért, a szultánt, különös szeretettel szokta környezni és eképpen mind Perzsiát, mind pedig Törökországot, kiknek kölcsönösen kelle közre mű-

ködniük egymás végpusztulására, abba a veszélyes helyzetbe hozni, hogy kérlelhetetlen halálos ellenségüket már gyermekkorában ápolják és táplálják. Másodszor, az orosz politika elég éleslátású volt arra, hogy Perzsiában fedezze fel azt a központot, melyről a legbiztosabban lehet működni az egész iszlám ellen. A Kaspi-tenger és az Indiai óceán közt feküdve, Perzsia eleitől fogva kikerülhetetlen főútja volt az ázsiai világostromlóknak és a szárazon folytatott kereskedelmi forgalomnak. Aki úr Iránban, nemcsak mind az Oxus mellett, mind pedig az Euphratesnél könnyebben parancsolhat, hanem még az Indus felé is annál eredményteljesebben fordíthatja uralkodói tekintetét. Nem csak történeti hagyományok, hanem egyszersmind hadászati előnyök is voltak azok a rugók, melyek Nagy Sándor óta oly sok hódítót csalogattak Irán elfoglalására s India felé is, és I. Péter mikor az orosz határokat Perzsia felé kiterjesztetni akarta, sokkal esélyesebb volt mint I. Napoleon, ki az utat Indiába először hiába kereste Egyiptomban és csakis későbbben egy követnek, Gardane tábornoknak közbenjárására igyekezett Perzsia barátságát biztosítani magának. Nevezetes, hogy Oroszország már akkor áhítozott Irán birtoka után, mikor még a kaukázusi hegyláncolat terhes sorompójánál, mely a természetes utat képezi, még egy talpalatnyi földje sem volt, és így első expedíciójának csupa ellenséges területen kellett áthatolni I. Péter szellemdus történetírója hőségének e merész vállalatában az indiai kereskedelem elnyerhetésének szándékát véli megpillanthatni, midőn így szól: „*Pierre méditait depuis longtemps le projet de dominer sur la mer Caspienne par une puissance marine, et de faire passer par ses états le commerce de la Perse et d'une partie de l'Inde.*”⁴⁰ De valószínűbb, hogy a voltaképpeni indok kezdetben csakis vak, ázsiai hódításvágy és orosz földéhség volt. Mikor I. Péter szemeit a Kaspi-tenger felé fordítá, Perzsia a lehető legnyomorúságosabb helyzetben volt, A Szefevik hatalmas dinasztíája meg volt bukva, afgán csordák dúltak és

dühöngtek az országban, senki sem parancsolt, senki sem kormányzott, és a cár, ki feleségét is magával vitte, mint-ha csak valami kényszerűsége miatt rándulna ki, azon ürügy alatt, hogy a rabló Lezghicket akarja megbüntetni, könnyű szerrel előnyomulhatott egész Derbendig, e várost 1722-ben könnyen bevehetné, hogy aztán ez által igényeit a Kaspi tenger nyugati partjára megalapíthassa. Még itt feküdt a bakui orosz megszálló hadtest, mikor a szerencsédén Huszein sah⁴¹ az utolsó Szezevidi, ki első Péter föllépésében gyámolítást s nem pedig hódítást látott, a cárhoz Astrakánba⁴² küldött követe által segítségért esedezett az afgán hódítók ellen.

I. Péter, miként könnyen gondolható, nagyon elbámult s azonnal erélyes gyámolítást ígért abban az esetben, ha Kaspi-tenger nyugati partját és egész Gílán⁴³ tartományt neki átengedik. Drága vásár volt ez, de a szalmaszállhoz is kapkodó sah kénytelen volt ígéretét megtartani.

Hanem I. Péter nem tartotta meg a magáét, mert Gílán és Dagesztán birtokba vétele után nemcsak hogy az afgánokat nem támadta meg, sőt inkább egyesült Eszevel, az afgán csordák főnökével Perzsia ellen, mikor ennek királya, Tahmaszb ama kicsikart egyezményrel, melyet elődjei kötöttek, nem lévén megelégedve, az ilyeszerű rablás ellen tiltakozott. Ha az afgán uralom Perzsia földén hosszabb időre is megvethette volna lábait, akkor Oroszország bőséges alkalmat lelhet vala e zűrzavaros állapotok és viszonyok között mindenféle módon előnyt szerezni magának s terveinek gyümölcsei 50 évvel hamarabb értek volna meg ott. De Nádír hatalmasan keresztül voná a cár számítását. Ezen utolsó ázsiai hódítónak Törökország elleni eredményei Oroszországot óvatosabbá tették, mert az igazságtalan úton elragadott perzsa tartományoknak csak éppen elégedetlenségüket kellett kinyilvánítaniuk a moszkovita elnyomó ellen s ez azonnal föladta még a Kaspi tenger nyugatán elfoglalt állását is, mert először nem mer-

tek Nádirral⁴⁴ megmérkőzni, s mert másodszor a közlekedés Asztrakánból valóban igen terhes vala.

A sziklát, melyre itt az orosz politika véletlenül bukkant, egy darabig kikerülték. Észrevették a hibát, melyet az által követtek el, hogy a kaukázusi hegylánc birtoka nélkül akartak Perzsiában fellépni. A mit I. Péter elhibáztott, helyrehozta II. Katalin. Hol erőszakkal, hol ravaszsággal működve sikerült neki Georgiát, mely Perzsiának adófizetője volt, előbb orosz protectió alá. később pedig orosz felsőség alá vonni.

Heracliust, Georgia fejedelmét, Sz. Pétervárról, királyi koronával tisztelték meg, s a meddig Perzsiában fejtelenség uralkodott, ő keresztyéni Felsége a Kura partján új méltóságát valóban kényekedve szerint élvezheté. Hanem alig hogy erősebben kezdett állani a kejárni süveg⁴⁵ Aga Mehemed Han⁴⁶ fejedelmi fején, a mikor ez 1796-ben tetemes erővel Georgiába nyomult. Herakliusnak feje búbjára koppintott s az országot iszonyú módon elpusztítá. A szép emberfajnak a Kaukaszus gyönyörű völgyeiben, Oroszország istentelen játéka miatt, szánalomra méltólag meg kellett lakolnia. A georgiak Irán minden iránya felé elhurcoltattak s Aga Mellemmel vérfürdője bizonyára még nagyobb lett volna Zubarov orosz tábornok ellen, ha a vad kadzsar főnök Georgia felé vívó útjában meg nem gyilkoltatott volna. Oroszország végre nyugalmat akart szerezni a kegyetlenül meglátogatott országnak, és Heraclius halála után 1. Pál alatt egészen a maga felügyelete alá vevé azt. Tiflis a kaukázusi birtokok központjául szenteltetett ki. Hogy ez által a fokozatos előnyomulás az Araxes felé mennyire meg lön könnyítve, arra már figyelemzettük olvasóinkat. Oroszország, mely most már hátulról fedezve látta magát, nem is mulasztá el. még a francia háborúk hosszas tartama alatt sem, a mikor pedig másutt is elég tenni valója volt, itt lépésről-lépésre előnyomulni, míg végre Anglia, az örökös vesződésget megunva, mely a vele szövetkezett Oroszország és Perzsia között

uralkodott, s az egységes működést Napóleon ellen zavarta, közbenjáróul lépett fel, és így főoka volt annak, hogy a brit érdekekre nézve szerfölkött káros gúlisztani szerződés 1814-ken létrejött. Ennek értelmében Perzsia kénytelen vala összes kaukazusi birtokaíról, név szerint Georgiáíról, Imrethiáíról, Mingreliáíról, Dagesztáníról, Shirváníról, Shekiríról, Gendséríról, Bakuríról, Karabaghríról, Moghan és Talis⁴⁷ bizonyos részeiríról azzal a kötelezettséggel lemondani, hogy ezentúl a kaspi tengeren hadihajókat nem tarthat. Az előbb említett helyek lakóinak egy része, habár nem többsége is, keresztény vala, kik az orosz uralomra régen előkészítve lévén, a dolgok új helyzetében ugyan jármot, de nem oly nehéz jármot találtak, mint a lakosságnak másik nem megvetendő mohamedán része, mely még a perzsa felsőség alatt is meglehetősen szabad életét folytathatott, s most pedig az orosz parancsnokok elbizakodottság kiállhatatlannak találta.

A harcias szellemű török törzseknek, a Karappak Terekmeknek és Sahszeveneknek,⁴⁸ a kik még ma is a legvadabbakhoz tartoznak Perzsiában, főnökei csakhamar fölébredtek álmukból, melybe őket orosz cselszövények és vesztegetések ringaták s míg az elszakadást Perzsiától mélyen sajnálták, minden áron alkalmat kerestek, hogy a harcot az oroszokkal megújíthassák. Ez legkönnyebben föltalálható volt a határvonalak hiányos kijelölésében a gúlisztani békekötés alkalmával, és ebből Gökcse⁴⁹ csakhamar új Eris-almáva nőtte ki magát. Oroszország szokás szerint most is győzelmesen hagyta el a harctért. Három évig tartó elkeseredett háború után, melyben az angol tisztek által betanított és kiképzett perzsa sereg többször kitüntette magát, az orosz hadcsapatok nemcsak hogy az Araxest⁵⁰ átlépték, de sőt magát Tebrizt és Khoit s egész Azerbaidzsánt is birtokukba vették s éppen semmi sem állta útjokat, hogy Teheránba, sőt egész Perzsia birtokába is jussanak, ha éppen akkor véletlenül a török-görög viszály ki nem tört volna, melyből Oroszország nagyobb és

fontosabb zsákmányt remélt. – Hogy tehát itt politikájának nagyobb nyomatékot adhasson, jónak látta Perzsiával Teheránba vívó útja közben Turkmancsai faluban 1824-ben békét kötni, oly békét, mely Oroszországra nézve különösen előnyös volt. Hogy minden további villongásnak elejét vehessék, legegylebb is egy definitív határvonalról gondoskodtak, melyet Oroszország ez úttal az Araxes (Aras) folyóban fedezett fel, s elég ravasz volt ez által nemcsak Eriván és Nakhsevan gazdag tartományait magához venni, de sőt, minthogy a folyó kivált Dsulfa mellett, hol az orosz határőrsegek állnak, igen könnyen átgázolható, egyszerűen oly álláspontot is szerezni magának, honnan a mikor éppen kedve tartja, akkor nyomulhat be Perzsiába. Továbbá a sah kénytelen volt a hadi költségeket fizetni és a már korábban tett lemondását a Kaspi tengeren való jogát illetőleg újból megerősíteni s ezek szerint jövőre csakis kizárólagosan Oroszországnak leendő szabad a Kaspi tengeren hajózni és ott hadihajórajt tartani.

A turkmancsaji békekötéssel Oroszország bevégezte százados támadó háborúját Perzsia ellen; a cél, melyre a szent-pétervári udvar e vidéken törekedett, el volt érve; a Sehinsahok kevély birodalma megalázva hevert a fehér cárok lábainál s a további háborúskodásuk de facto feleslegessé lőnek. Mert hát miért is bíbelődött volna még tovább is az északi kolosz az egykori hatalom e szappanbuborékával, melyet Iránnak neveznek.

Fekete vészfelhőként borongván annak északi határainál, Oroszország Perzsiától a Kaukázuson túli tartományok elragadása által királyi koronájának legbecsesebb gyöngyeit rabolta el. Katonai erejét is megbénítá, mert a híres lovasságot, mely a regi parthus lovag művészet örökösének látszott, a Szeleveidák idejében északról toborzották; „Síták védura” címe is meg lőn szeplősítve, mert Ali legbuzgóbb híveinek száz meg száz ezrei egy keresztyén, a síták hite szerint tisztátalan (nedzsis) nép főhatalma alá kerültek; a Kaspi tengeren többé egy árva csónakot sem

szabad tartania, hogy magát a turkomán rablók ellen védhesse, kik rabló járműveiken az iráni partoknál kikötnek, s évenként száz meg száz foglyot hurcolnak el az Etrek és Görgen partjaira.

Oroszországnak tehát, a mint mondtuk, nem vala többé szüksége Perzsiába fegyveres erőt küldeni; a turkmancsaj-i Perzsiába fegyveres erőt küldeni; a turkmancsaj-i béke után arra kelle törekednie, hogy morális békét vívjon ki magának. A többszerű okok dacára is, melyek a legelkeseredettebb ellenségeskedésre fölmerültek, egyes diplomatikus alakoskodása folytán mégis sikerült neki a Teheráni udvarnál annyira megkedveltetni magát, hogy Perzsia ma már a helyett, hogy bosszúpolitikát követne, az oroszoknak formaliter a karjaiba vetette magát és a sah minden európai uralkodók között egyedül a cárt tekinti egyetlen valódi barátjának.

A politikai konstellációk monstruma következő úton született a világra: Perzsia tudvalevőleg csakis e század elején kezdé maga felé terelni az európai kabinetek feszültebb figyelmét, akkor t. i. mikor Napoleon, miként már említettük, Indiába szándékolt útját Egyiptomon keresztül eltévesztettnek találván, mint egy második Sándor, Perzsiában akarta brit Porusát az indus partjainál fölkeresni. Hogy tehát Iránban szívesen látott vendég legyen, a teheráni udvarral, Gardane tábornok útján érintkezésbe tette magát, és Feth Ali sah,⁵¹ kinek e távol nyugatról érkezett követség, mint a „világuralkodó” hajhászott címének találó függeléke, epen a legjobbkor jött, azonnal átadá magát a francia rokonszenvnek, s a katona diplomatának igen könnyű volt győzelmi híreket küldeni a Szajna partjára diplomáciai hadjáratáról. Természetesen Victoria csak addig mosolygott, a meddig Gardane ajándékokat tudott osztogatni, s míg Malcolmnak jobban megtöltött erszénye Irán fővárosához nem közeledett. Az első licitációra, melyet a nagylelkű és gazdagon ellátott angol diploma felajánlott, a mi jámbor perzsáink, a királlyal élükön,

a francia rokonszenveknek azonnal hátat fordítottak, s egy perc alatt tetőtől talpig angol érzelműekké lettek. Irán zseniális történésze, kit a perzsák Melkum Sahibnak (ur) neveztek el, kétségkívül igen ügyes volt, mikor az érzelm-fordulatot saját politikájának javára zsákmányolta ki, mert a brit, vagy helyesebben mondva anglo-ind befolyás, mely Abbasz Mirza idejében, ki maga is beszélt angolul, Iránban lábra kapott, valóban meglepő; hanem az csak addig tartott, míg a perzsák beláták, hogy a meleg baráti levelek dacára is, melyikkel ők a londoni és párisi udvarokat megtisztelik, az orosz egyre másra szedi el tőlük a tartományokat és hogy a diplomáciai párbaj, melyet az európai ellenfelek Irán földjén vívnak, csak akkor lehet Iránra nézve hasznos, ha ez az erősebbikhez csatlakozik. S minthogy pedig az északi medve talpai közelebb vannak hozzájuk és így veszélyesebbek, mint a brit oroszán karmai, nagyon természetes, hogy ők is ama keleti példabeszéd szerint: „Csókold meg azt a kezet, melyet le nem vághatsz” inkább Orosz- mint Angolországához csatlakoztak. Jóllehet, hogy Oroszország a turkmancsaji békekötés után a perzsák előtt annyira gyűlöletessé tette magát, hogy a sah Gribaidev⁵² orosz követet, ki egész követségi személyzetével az elkeseredett nép dühének esett áldozatul, minden erőlködése dacára sem tudta megmenteni, mindazáltal a perzsa kormány, mihelyt egy orosz alliance szükségét belátta, még se mulasztá el a barátság útjára lépni és otthon az oroszellenes hangulatot kiengesztelni. E törekvésében Pétervárról is lényegesen támogatták, mert a cár, kit gyakran a legjelentéktelenebb semmiség is harcra készítet, ez egyszer, midőn saját meghatalmazott követét legyilkolták, oly engedékenységet tanúsított, melynek a teheráni udvarnál bizonyára visszhangra kelle találnia. Már Mehemed sah, a birtokaitól megfosztott Feth Ali sah fia, az által tette magát nevezetessé, hogy egykori tanítójának és nagy vezérének, Hadsi Mirza Agaszinak szavaira hallgatván, fegyvereit mindig arra felé fordította, hol azokat az

orosz érdekek leginkább kívánatossá tevék. Természetesen sokakat meg fog lepni, hogy a mi európai nagyhatalmasságaink képviselői, kiknek a keleti kérdés akkor még annyira szívéükön feküdt s különösen Anglia e szerelmi viszonyának nem állták útját akadályozólag, holott az egész világ meg vala győződve, hogy a túnyomó orosz befolyás Perzsiában, a Boszporusz melletti terveket mozdítja elő? Pedig szent igaz, hogy tétlenséget ama kor angol politikusainak nem lehetne szemökre vetni, de annál inkább könnyen hívőségüket és azt a föltétlen bizalmat, mellyel a szt. pétervári kabinet biztosításait fogadták, Mit használtak a Teheránban székelő brit követ vészt jósló sürgönye, ha Palmerston lord az orosz miniszterelnök esküdözéseiben megnyugtatót talált egy oly kormány jegyzékeiben, mely otthon a békeszerzőt játszotta, míg meghatalmazottjai Ázsiában háborúkat idéztek elő, sőt azokban személyesen is részt vettek?

Elég az hozzá, hogy Oroszország a morális felsőség tekintetében elérte vágyai netovábbját, mert Irán egészen megfelel ama várakozásoknak, melyek az orosz tevékenységet Ázsia e részében sikra szólították. Hogy mily fegyverre vált az Törökország ellen, láthatjuk azokból az örökös civódásokból, melyek e két mohamedán állam békés együttélését lehetetlenné teszik, s láthattuk az utolsó krími háborúban, a mikor Perzsia Törökországnak, ámbár saját élete is egészen emezéhez van láncolva, nem hogy segítőleg oldala mellé állott volna, sőt inkább éppen az oroszokkal, az iszlám főfőellenségeivel, az iszlám egyetlen solid hatalmassága ellen készült föllépni. És a síták csakugyan harcra is keltek volna a kettős kereszt mellett, ha a sahot a benső villongások e külső háborújában meg nem gátolják vala. A határvillongás Perzsia és Törökország között még most sincs egészen kiegyenlítve; Kerbela és Nedsef, a síta hitfelek a legszentebb helyei Arábia izzó földén sokáig lesznek még amaz örökre csillogó szikrák, melyekből a viszálykodás lángja minden pillanatban, lob-

bot vethet, s a legcsekélyebb közönyösség mellett, melyet Európa tanúsítani fog, az orosz cselszövények itt a legnagyobb zűrzavart idézhetik elő.

Azon előnyös állás, melyet az oroszok a perzsa határnál elfoglaltak, a Kaukázus pacificálását – illetőleg leigázását csak gyorsítja, s az orosz hatalmat e hadászatilag oly fontos ponton még erősebbé tette, mert ma, mikor a kiállításba helyezett vaspályavonal a Fekete tengert a Kaukázus hegylánc természetes erőssége fogja képezni s kell is, hogy képezze azt az előőrsöt, honnan jobbra és balra az ázsiai szárazföld legtávolabb eső részei ellen is működni lehet. Nem Moszkva és Szt.-Pétervár, hanem a Kaukázus lesz az a készletár, hol Oroszország hadierejét összpontosítani fogja abban az esetben, ha India iránt komoly tervei lesznek.

Ma még a politikuzok nagyobb száma e kérdés tekintetében igen is optimistikus hangulatban s érzelemben él; de nem szabad figyelmen kívül hagynunk, minthogy éppen az oroszoknak Perzsiában vívott előnyeiről beszélünk, azt a körülményt sem, hogy mily ügyes sakhuzást csináltak a Néva mellől akkor, a mikor minden angol befolyást még jóval az összeütközés kritikus pillanata előtt teljesen megsemmisítettek. Az angol parlamenti tag Mr. Eastwick, az előtt a királyné ügynöke Teheránban, úgy vélekedik a midőn egyszersmind az angol befolyás fontosságát Iránban elismeri, hogy Anglia ott még rehabilitálhatná magát. Meglehet, hogy ez lehetséges, de akkor a legnagyobb áldozatoktól sem szabad visszariadni, mert Oroszország mindenütt erősen előnyben van.

Először is Perzsiának majdnem egész kereskedését magához vonta s ez által Anglia és Törökország kereskedelmi érdekeinek igen sokat ártott. Perzsia, melynek kivitele nagyobb mint bevitele, gyapotját, selymét, aszalt gyümölcsseit, festő szereit, szőnyegeit és drága köveit ma már legtöbbször Oroszországon át küldi Európába; egy része Astrakánon át a Volga mentében megy, egy má-

sik Erivanon, Tiflisen és Potin keresztül, az utobbi úton csakis Törökországot akarják háttérbe szorítani, miközben Örményországot, melynek főéletere korábban a perzsa kereskedelem volt, parlagon hevertetni törekeshetnek, a mi valószínűleg sikerülni is fog, mert jóllehet, hogy Georgia Perzsiának Európávali közlekedésére nézve nagy kerülőt képez, mégis a kereskedő, kinek a török birtokon a rabló kurdok, a kimondhatatlan rossz utak és a hivatalnokok önkénye miatt igen sokat kell szenvednie, idővel inkább fogják a Tiflisen, mint az Erzerumon át vívó utat választani. A beviteli kereskedésnél is majdnem kétszeresére erősödött a képviselve, mint a többi Európa. Igaz, hogy Bender Busíron és Bagdadon át még most is elég sok angol áru megy Iránba, mindazáltal Tebriz, Rest, Asztarábád és Sáhруд lassanként csak mégis az orosz kereskedelem fő lerakódó helyeivé lesznek. Az utóbb említett két helyen, hol Oroszország még eddig minden vetélytárs nélkül egyedül áll, a „Kavkaz” nevű kereskedelmi társulat nagy tevékenységet fejtett ki. Mikor én Perzsiában utaztam, éppen készüléféltben volt a terjedelmes Horaszánt is meghódítani magának és az ezóta valószínűleg meg is történt. A Kavkaz társaság orosz kereskedelmi ügynökei Meshedből most már a Cludov kereskedő házzal, mely Kelet-Sziberiából Taskenden át egész Bokharáig előnyomult, könnyen egyesülhetnek s ezáltal ismét amaz óriási közlekedési láncok egyikét állíthatják elő, melyeket csakis Oroszországban találhatunk. Csodálhatjuk-e tehát, hogy a shah kormánya amaz előnyös állással szemben, melyet Oroszország Iránban elfoglalt, a Szt.-Pétervárból jövő sugalmazásokat meghallgatja? ha ő a cár ellenségeit saját elleneinek is tekinti. Ha a teheráni udvar nyugaton Törökország ellen orosz eszközül szolgál, nem kevésbé teszi azt keleten Anglia ele, hol ő hagyományos ellenségeskedéssel lép fel Nagy-Britanniának afgán öltözetbe burkolt érdekei ellen! Én egy percig sem kételkedem azon, hogy Irán az Oroszország részéről történő bűjtogatás nélkül még Herát birtokáért is,

melyre pedig a perzsáknak több joguk van, mint az afgánoknak, háborút kezdjen. Mikor az afgánok még egyedül álltak a harctéren, Irán úgy szólva elől járt; de most a sah aligha mutatna Angliával szemben annyi állhatatosságot, ha a háttérben orosz ígérek vagy talán éppen tetteges támogatások nem állanának.

Láttuk az újabb időben, hogy Naszredin sah,⁵³ kinek összes államjövendelme nem nagyobb, mint némely angol magánzóé, Angliával éppen Herat birtokáért miként elegyedt oly háborúba s miként folytatott egy oly harcot, mely több hónapon keresztül dühöngött s melyből az 1857-ki párisi békekötéskor még meglehetősen ép bőrrel menekült ki. 1857-ben mikor a perzsa hadsereg Heratot körülkeríté, a teheráni orosz követ, Simonich gróf, a perzsa hadműveleteknél nemcsak tanácsadó, hanem egyszersmind katonai vezető is volt. Akkor még Szt.-Pétervárbán s britek iránt elég udvariasak voltak arra, hogy a meghatalmazott követ működéseit desavonálják; ma már ezt nem tartják érdemesnek a fáradságra; Oroszország nem csinál titkot abból, hogy a herati várfalakon nem afgán, hanem perzsa katonákat szeretne látni. Optimisták a cár e kívánságában bizonyosan a jóakart érzelmeit fogják fölfedezni a chére frére a sah irányában; hanem én az orosz humanitásban igen keveset merek bízni s a szt.-pétervári udvar politikájának törekvései ez irányban kétségbe vonhatatlan bizonyítékok az iránt, hogy Oroszország magának csak utat egyenget s állomás helyeket épít egy hadmenet számára déli Indiába, melyet ő minden áron közvetlen közepében szeretne bírni. Hogy vajon Irán szövetkezni fog-e vele vagy nem, azt Oroszországnak ma már többé nincs szüksége kérdezni, mert a perzsa oroszlány kéntelen megengedni, hogy az orosz medve talpait használja, mert a legkisebb ellenállást is igen drágán kellene megfizetnie. Oroszország rövid idő alatt egy egész hadteste küldhet át az Araxesen a gazdag Azerbajdán tartományba, a sahtól Ghilán tartományt elragadhatja és Asurada mellet-

ti álláspontjánál fogva a turkomán rablóportyázók ezreit zúdíthatja Mazendranra⁵⁴ és Horaszánra.⁵⁵ Igaz, hogy az orosz ágensek (ügynökök) és konsulok csakis Teheránig hatohattak be Iránba, de az orosz cs. aranyok, mint leginkább forgalomban lévő idegen pénz, eléggé elhíresztelték, az országban mindenfelé a cár hatalmát és nagyságát. Az orosz felsőség alati élő síták soha se mulasztják el a mikor hitfeleikkel a kerbelai sírnál összetalálkoznak, a hitetlen orosz rend- és igazságszeretétét a sah kárhozatos és zsarnoki kormánya fölé helyezni, mert a rendszeres despotismást könnyebb eltűrni, mint a rendszertelen önkényt. Igen, az orosz név a perzsa szemében korántsem oly irtózatossá mumus, mint a törökök szemében s Oroszország keleten vívott emez előnyeinek teljes tudatával bír.

Szükséges-e még az itt elmondottak után több bizonyítékot is felhozni arra nézve, hogy Oroszország hatalmi állását Perzsiában megfoghatóvá tegyük? Felette nehéz, ha nem is éppen lehetetlen, annak politikáját Ázsiában megdönteni, kivált ma, midőn vívmányai Közép-Ázsiában az egyes láncszemeket oly erős láncolatná kovácsolták össze, melyeket csakis rendkívüli rázkódások zúzhatnak szét.

V.

A hódítások, melyeket Oroszország a Kaspi-tenger és az Ural-hegység keleten attól az időtől fogva, mikor még csak nagy hercegség vala, egészen Szamarkand bevételeig véghez vitt, miként minden látszat mutatja, kezdetben a politikának egy teljesen elkülönített területén mozogtak s annak gyümölcseit csak a legújabb időkben lehetett az általános orosz érdekek számára értékesíteni. 1462-ben III. Iván trónra léptekor még a tatároknak adókötelezettje lévén Oroszország. ma már valamennyi török népnek parancsol Közép-Ázsiában, melyeket mi korábban a „tatárok” nevével szoktunk megjelölni. Az eseményeknek és állam

alakulásoknak mennyi mindenféle sorrendje idézte elő ezt a nagy változást s az eredményt magát mégis nagyon természetesnek kell tekintenünk, Az arany horda felbomlásával a tatár nép nyugati szélső ága leszakaszthatott. Egy barbár nép intensív (belterjes) hatalmának el kell enyészni, mielőtt extenzív (külsőterjes) erejében gyengülni kezd s mikor a tatárok nyugati előőrsei észak-nyugati szomszédai, az oroszok felett nem tudtak diadalmaskodni, akkor már előre lehetett látni, hogy nem csak további fenállásuk európai Oroszországban lehetetlenné vált, hanem hogy lételők még Ázsiában is veszélyeztetve van. Kazán elestével kezdődik az ő vereségük; az oroszok a folyón lefelé könnyen előnyomulhattak, s mikor Asztrakán is a moszkvai nagy fejedelem hatalmába került, akkor a tatárok utolsó szerencse csillaga is letűnt. A törzsrokon tatár népségek és az ugor-török csordák, melyek a Volga keleti s déli mentében tartózkodtak s magokat véduruk és szövetségeseiktől oly hirtelen megfosztva látták, nem tehettek okosabbat, mint a győztesekkel a levet összeszűrni. Az orosz hatalomnak lefelé rohanó áramlata szemmel láthatólag dagadott fel, s még I. Péter gyöngye elődei is elégségesek voltak arra, hogy a mohamedán és pogány tatár birodalom romjaiból ama keresztyén tatár birodalmat építsék fel, mely akkor az „orosz nagy fejedelemség” neve alatt figurált. Csodálhatjuk-e tehát, ha I. Péter, mint a tatárok ura, a Volga alsó folyamánál az egykori Tatárországnak ama részére is szemet vetett, mely a Kaszpitenger keletén feküdt s melyet a világ csak annyiban ismert, hogy tudták, miszerint ott az elláthatatlan sivatagokon vad, uratlan csordák száguldoznak, és mivel akkortájt különösen sokat beszéltek a hívai kánság aranybányáinak gazdagságáról. A merész, kalandos vállalatoktól I. Péter soha sem idegenkedett, és el is küldötte 1717-ben Bekovics Sándor herceget egy barátságos küldöttséggel együtt, melynek több ezer katonából álló kísérete különös nyomatékot kölcsönzött, a hívai fejedelemhez. Mindazáltal Híva. a mint látszik, az ilyeszerű gigan-

tikus rokonszenvezést nem igen volt hajlandó bizalmával megajándékozni, mert egy megtámadás következtében az egész követség szőröstől-bőröstől elannyira tönkrement, hogy egyetlen ember sem viheté meg a szomorú hirt Oroszországba, a miért az után még máig is divatozik az a példabeszéd, hogy: „úgy elveszett, mint Bekovics!”⁵⁶

Nyugatról tehát tervei kivételében megakadályozva, I. Péter utódai észak felől kísérelték meg utat törni Közép-Ázsiába. Yermák rablóvezér annexióin vetvén meg lábakat, legelőbb is Közép-Ázsiának déli Szibériához csatlakozó, beláthatatlan sivatagjait kellett elfoglalniok, s az ott kószáló kirgizek, vagy mint magokat nevezik, kazákok csordáit orosz felsőség alá terelni. Egy ilyen területnek leigázása ilyen lakóival együtt, a legnehezebb munka vala, melyet valaha hódítók véghezvitték. Róma eredménytelen küzdelmei a parthusok ellen, Franciaország harcai Algéria sivatagjain és a porta erőködesei Arábia homokpusztaságain mind csak merő gyermekjátékok ahoz képest, amit Oroszország az Uraltól Zerefsanig vezető hadmenetében véghezvinni kénytelen volt. Az országot nyomról nyomra, a népet családonként kellett meghódítani, it életét és vagyonát kellett kockára tennie, amott meg minden kigondolható cselszövényekkel a földet aláaknáznia, míg végre csakugyan sikerült az Embától keletre egészen az Aral tóig, s északról mélyen az úgynevezett „nagy csorda” szívéig előnyomulnia. Európának legtávolibb sejtelve sem volt arról, hogy mit rejteget Oroszország a köpenye alatt Ázsia e részét illetőleg, s a sz.-pétervári udvar e művét nagy titokban még tovább is folytatta volna, ha Anglia politikai alkudozásai 1837-ben Afgánisztánnal, melyet az orosz diplomácia hiuz-szemmel elég korán kikémeltek, a figyelmet föl nem ébresztik s Oroszország részéről erélyesebb cselekvést nem idéznek vala elő. Az orosz urak, félve, hogy őket a brit oroszlán az Oxusnál és Jaxartesnél meg találja előzni, politikájuk lassú de biztos menetét kénytelenek voltak egy új salto mortaléval fölcserélni, a mellyel aztán

legelőbb is Hívát vették célba Perovszky tábornok, a ki már nem barátságos küldetéssel, mint Bekovics, hanem egy oly hadsereggel indítatott utnak, mely 1200 emberből állott s erős tüzéséggel volt ellátva, kinek az lett volna feladata, hogy a cárnak fogságban sinlődő alattvalóit kiszabadítsa, már egy szerfölött szigorú tél közepén egészen az Araltó déli csucsáig nyomult előre, mikor az égáljjal és utakkal jobban ismerős üzbégek útjában megtámadták, és öt oly kegyetlenül megdolgozták, hogy seregének alig negyed részét tudta megmenteni. Háromnegyed része azonban a pusztító fagynak, éhségnek és a turkomán kegyetlenségnek esett áldozatul.⁵⁷

Mikor a kelet felől megkísérlett út az Oxus és Jaxartes melletti belföldekbe másodszor sem vezetett célhoz, és a szt. pétervári udvar arra az alapos meggyőződésre jutott, hogy a közeledés a Kaspi tenger felől ha nem lehetetlen is, de mindenesetre veszélyes, nem marad egyéb hátra, mint hogy a Jaxartes ellen már meglehetősen előre haladott úton dolgozni tovább nagy buzgalommal, hogy az oly fáradságosan elkezdett művet siker koronázhassa. A mi az orosz szándékokat ez irányban elősegítette, először azon körülmény volt, hogy sokkal könnyebb az Orenburgból a Mogudsar hegylánc hosszában az Araltó északi csúcsához és a Jaxartes torkolatához vezető úton előnyomulni, ha a szükséges kutak vannak ásva, mint azon a kietlen pusztaságon Mangislakon át, hol a harciasabb és a vadabb turkománok az orosz csapatszállítmányoknak sokkal veszélyesebben állhatják utját mint a kirgizek; másodszor az, hogy északon egészen más úton, a Balkastava hosszában lehetett keleti Kokandhoz közeledni azzal az előleges szándékkal, hogy később a két működési vonalt egyesíteni fogják, a mint ez 1866-ban valósággal meg is történt; végre harmadszor pedig az, hogy a katonailag gyöngye khokandi kánságtól kevesebb ellenállást lehetett várni, mint Hívának szüntelenül harcban élő lakóitól. Hogy mily helyes volt az a felfogás, hogy az említett működési vonalt

az előbbi elébe tegyék, azt a legutóbbi múlt eléggé bizonyította. Oroszország 1840 óta, mikor európai vetélytársát Ázsia déli részében hamis mérsékeltségi érzelmek fitogtatása által megnyugtatta, egészen csendesen egy csekély de kitaró hatalommal folytatta hódítási politikáját lépésről lépésre a Jaxartes jobb partján; a kokandiaktól egy várat a másik után szedtek el, az Aral-tón egy kis hajórajt szereltek fel. mely a száraz hadsereg működését gyámolítja, és csakis annak a mélységes homálynak tulajdonítandó, melybe Oroszország a maga terveit burkolá, hogy majdnem 25 évre vala szüksége míg ez utat az Aral-tó északi szegletétől Tashkendig meglehette. Ez egész idő alatt sem az európai szárazföldnek, sem Angliának, melyre nézve pedig a közép Ázsiában végbe menő események legtöbb érdekléssel bírnának s kellene is hogy bírjanak, még csak távoli sejtelve sem volt arról, hogy mi történik ott: az utolsó brit utazó szomorú sorsa Közép-Ázsiában még a legvállalkozóbb szelleműeknek is elvette a kedvét, s habár a bazár hírek a hadzsi újdonságok beszéltek is olykor olykor egyet s mást az oroszok előnyomulásáról: mégis az a tudósítás, hogy az oroszok Hazreti Turkesztánt⁵⁸ bevették és hogy a kormány a Jaxartes melletti új szerzeményeket egy új „Turkesztán”-nak nevezett provinciává kerekítette ki, elég meglepő volt Európára s különösen Angliára nézve.⁵⁹ Azonnal kérdést intéztek Londonból Szt.-Pétervárra, hogy vajon a cár kormánya szándékozik-e dél felé még tovább is előnyomulni, és hogy miként egyeztethető meg ez új hódítás a mérsékeltségi politika elveivel? A kérdés ugyan egy kissé naiv volt, de nem kevésbé volt az a felelet is. Ugyanis Gorcsakov herceg kijelenté, egy az európai nagyhatalmakhoz intézett jegyzékében, hogy a cár kormánya a nagy sivatag futóhomokján nem tudott állandóhatárvonalat fölállítani és hogy szívén hordozván kirgiz⁶⁰ alattvalóinak jóllétét, a sivatagnak lakott és művelhető déli szélén vala kénytelen lábait megvetni és így hódításokra vagy éppen bekebelezésekre nem is gondol. Azt

ugyan egy kissé bajos vala felfogni, hogy miként lehet egy akkora területnek elfoglalását, mint Franciaország, a határ kikerekítés szerény nevével megkeresztelni, hanem Európa nem sokat törődött az ottan történetekkel. Anglia pedig, mely eleinte közönyösséget irt zászlójára, kénytelen vala jó arcot vágni a gonosz játékhoz.

Hogy Oroszország Közép-Ázsia kapújához megérkezve, az úgynevezett állandó határvonalnál nem sokáig fog veszteg maradni, könnyen előrelátható vala, s hogy önmagukkal ellenmondásba ne jöjjenek, a minden felülről körülvelt Tashkentet, a kánság egyik gazdag kereskedő városát s hadászatiilag is igen fontos pontját úgy léptették föl, mintha ő maga kérte volna az orosz protectiót. Ilyenkor aztán, hogy tagadhatta volna meg a fehér cár az ő jószívűségét? Tashkend oroszá lett, s csakhamar azután Kokand is és Hudajar-Han.⁶¹ Kokand uralkodójának, a ki egészen a porba volt alázva, nem marad egyéb hátra, mint a hitetlenekkel kötendő egyezmény útján menteni meg trónját.⁶² Egykor a buharai emirrel együttesen lépven fel az oroszok ellen, most már az orosz vazallság elfogadása által cserben hagyott szövetségesének is megásta sírját. A magát hatalmasnak képzelő kevély Buhara mindazáltal még most sem akarta belátni a fenyegető veszélyt, ember emlékezet óta ő játszotta Turkesztánban a vezető szerepét s hogy a szerint is végezze be azt, Oroszországgal külön harcba elegyedett.

A közelgő vészfelhőktől nyugtalanítva, Muzaffar eddin buharai emirnek⁶³ könnyű volt Kokandnak az oroszok által történt elfoglalásából, mely iránt pedig jogait ő is érvényesíteni igyekezett, casus bellit kiokoskodni, s mint-hogy Oroszország a legnagyobb türelmetlenséggel várta a kezdeményezést az emir részéről, az elébe dobott harci keztyűt mohon ragadta fel, s a háború Bokharával megkezdődött. Igen jól tudták Sz.-Pétervárott, hogy Buhara lealázása nemcsak Közép-Ázsia mohamedánjainak, hanem az egész iszlámnak is elrettentő például fog szolgálni, s

dacára minden későbbi abbeli állításainak, hogy szándékosan elnéző vala, s dacára minden vonakodásának a háború megújításától, a cár kormánya Buhara ellen mégis igen erélyes föl lépésre határozta magát. Egyébiránt ez nem volt szükséges. Buhara nagysága és hatalma csak hirben élt; a valóságban pedig az emir nem igen volt képes erősebben ellentállani, mint a khokandi kán; seregeit már az első csatában porfelhőként szórta széjjel az éjszakai férfiak zivatara, s már az irdzsari csata kimenetelekor olvashatá az emir teljes leveretéséről és az orosz cár végleges győzelméről a tudósítást. Ez egy vereség elég volt arra, hogy a buharai uralkodót s népeit minden esztől megfossza s a fanatikus tömeg, mely erőtlenségét keresztýén győzőkkel szemben elismerni nem akarta, minden bajt szerencsétlen fejdelmének tulajdonított. Dacára a kívülről fenyegető veszélynek, az országot a benső egyenetlenség is pártokra szakgatá, és az oroszok a kik a viszálykodást a lehető legjobban fölhasználták, az általános zavarban minden megerőltetés nélkül halászhattak. Egyik város a másik után esett el, míg végre Szamarkand, az ország második fővárosa is a hódítók kezei közé került és az emirrel oly békét kötöttek, melynek határozatai szerint ő valóságos vazallusa lett Oroszországnak. A korona névleges birtokában ugyan meghagyták őt, de azt is csak azért, mivel az ország igazgatása az oroszokra nézve igen terhes volna és minthogy utoljára is Buhara függetlenségének újbóli visszaszerzésére csak rendkívüli véletlen események által juthatna.

De nemcsak Közép-Ázsia déli részében, hanem Turkesztán nyugati és keleti felében is hasonló eredményeket vívott ki a Szt.-Pétervári udvar. Az Alatau hosszában az Iszikkül tó felé több mint 30 év óta folytonosan előnyomulva, Oroszország e diversió által egyrésről Jaxartes melletti működési vonalának kölcsönözhetett súlyt, mivel a végleges győzelem csakis a két vonal egyesítése által vívatott ki, más részről pedig a a Zerefsannál nyert

supremácia után a Narin folyó melletti helyzeténél fogva oly állást foglalhatott el, mely őt a kínai Tatárországnak ma még független részével előbb-utóbb háborúba fogja keverni, s a mint könnyen gondolható, győzővé is fogja tenni. Ma ugyan még Jakub Kusbegi,⁶⁴ Jarkend uralkodója Kína ellen vívott győzelmének mámorában szédeleg, de mindazáltal az ilyenmű eshetőségekre is el van készülve; mert kacérkodása Angliával, melynek szövetségét nagy titokban megnyerni törekszik, ezt leginkább bizonyítja.⁶⁵ Ha már most az angol államférfiik nézetei Ázsiát illetőleg meg nem változnak, akkor Oroszország, mely ma már a Terrek-szoros út birtokában van, melyen át a legbiztosabb út vezet Kasgar felé, másfelől meg az Akszuba vívó út felett is rendelkezik, hihetetlen rövid idő alatt úra lehet s fog is lenni a hat városnak. Közép-Ázsia e vidékének lakói, noha fanatikusabbak, mint a Buhara-beliek, a legnagyobb mértékben gyámoltalanok és gyávák, s ha őket a kínaiak emez alamuszi kormánya századokon keresztül féken tudta tartani, ez Oroszországnak bizonyára könnyebben fog sikerülni.

Ami ellenben az oroszoknak Turkesztán nyugati részében s különösen Hívában és az Oxus torkolatai körül elfoglalt helyzetét illeti, e tekintetben ama kétszeres katasztrófa által, melyet az orosz fegyverek ott kiállottak, kétségen kívül a legkevesebb történt; mert ámbár, hogy az Aral tó oroszá lett, és az Aral flottilla az alsó Jaxartesnél fölfedezett kőszéntelegek következtében használhatóbb állapotban van, mint előbb volt, azért Kungrat, melyre Oroszország jóval ezelőtt már szemet vetett, még mindig a Híva birtokában van, s az orosz kereskedők még mindig nem igen bátorkodnak a hívai kereskedés szűz területére lépni. Az orosz politika nem szokott háromszor egymásután ugyanazon egy hibába esni, és így valószínű, hogy most már Híva legyőzéséhez nyugatról fognak nekifogni. Buhara bukása által megfélemlítve, a jámbor özbegek aligha fognak ezentúl is úgy hetvenkedni az Oxus alsó folyá-

sánál, miként ezt Allah Kulikban idejében tették. Hanem azért a meghódolás még sem lesz föltétlen, a küzdelem a szabadságért és lételért itt sokkal hevesebb lesz. mint Kokandban és Buharában volt, és Oroszországnak a tényállás biztos tudatában, Közép-Ázsiát illető támadó politikájában bizonyára lesz annyi esze, hogy Hívát legutoljára hagyja.⁶⁶ Eltekintve attól, hogy a kánság lakott része nem lesz oly könnyen a cár fensősége alá vonható, azonkívül itt az oroszoknak valami 400,000 kitűnő lovas túrkománáll gyűl meg a baja,⁶⁷ kik különböző törzsekből állnak s egymás között folytonos ellenségeskedésben élnek, s azért jó zsoldért részint orosz szolgálatba léphetnek, részint pedig Hívával szűrhetik össze a levet, és a küzdelem azon sivatag területért, mely az Oxustól a perzsa határig terjed, az oroszoknak sokkal többjébe fog kerülni, mint a kirgizek sivár hazája. Hanem a ki a már legyőzött nehézséget a még hátra lévő munkával összehasonlítani akarja, csakhamar át fogja látni, hogy az orosz politika Turkesztánban teljes győzelmének előestéjén áll, s hogy előhaladását többé semmi sem tartóztathatja fel. Úrrá lett oly területen, hol Néhány év előtt európai embernek még csak árnyéka se mutathata magát s melyről még ma is nagyon keveset tudunk. Taskentben, a Turkesztáni kereskedelem e régi fészkeben ma már orosz kereskedők nyitották meg irodáikat; ott, hol ezelőtt Hodzsa Abdullah Jeszevi⁶⁸ himnuszai zengedeztek, ma már pópáktól énekelt egyházi dalok hangzanak: Szamarkandban a földgömb e fénypontjában, miként azt a benszült költők nevezik, orosz parancsszó tartja fenn a rendet és a buharai emir, ki egykor vonakodott az angol királynőt egyenjogú uralkodónak elismerni, ma egy orosz adjutáns előtt is remeg, kit a szamarkandi parancsnok Buharába küldött, hogy a terhes hadi pótlékot fölvegye. A szerencsétlen emir, kinek egy kicsapangó apa bűneiért kell lakolni, eddig csak azért vala orosz védelem alá helyezve, mivel a Névánál attól féltek, hogy lázongó fia felül talál kerekedni, ki az oroszok állását nem veszélyez-

tethetné ugyan, de Mozaffar-eddin után bizonyára nem fog több emir Buharában trónolni,⁶⁹ mert Oroszország maholnap kényszerítve lesz, határvonalát a Zerefsán partjaitól az Oxus partjaira áthelyezni, sőt még ama duodekánságokat is államszövetségébe kebelezni, melyek az Oxuson túl fekszenek. Ez utóbbi tény bevégeztével, mely egyetlen hadmenetek is könnyen eredménye lehet, a cár az Oszmánlik kivételével Ázsia valamennyi török népeinek úra lévén, kizárólagos birtokába jut a közép-ázsiai kereskedelemnek is, melyből Angliát máris kiszorította és az orosz diplomacia fő fő mesterré lesz a politika mezején, mivel jelenlegi helyzete máris ítélő bírónak tette Kelet- és Nyugat-Ázsia legfontosabb kérdéseiben. Egy tekintet Ázsia földabrosszára, ezt leginkább kimutathatja nekünk.

Ama nagy területen, melyet Oroszország ott elfoglal, még sehol sem hatolt le délfele annyira, mint az Oxus melletti hódításainál; sehol sem talált oly hatalmas ellenállásra, mint itt, hol egy másik európai hatalomnak, t. i. az Ázsia északi része felé előnyomuló Nagy-Britanniának nagyra vágyásával ütközött össze és ahol a vetélkedés ama küzdelmének be kell végződnie, melyet e két európai óriás majdnem 200 év óta Ázsia birtokáért folytat. Oroszországnak az indiai brit birtokokhoz való közeledését értem, azt a kérdést, melyet én már több ízben kimerítőleg ismertettem, és itt csak röviden akarok érinteni. Hogy Anglia politikusai e kérdésben tanácsaimat nem vévén figyelembe, Oroszországot az Indus felé való előnyomulásra úgyszólván formaliter fölhivták, úgy látszik, hogy most már a Themse partján komolyan kezdik szánni-bánni, mert egyrésről az Afganisztánnal keresztülvitt egyezkedések, más részről meg az Oroszországgal kezdett alkudozások elegendőleg bebizonyították azt, a mit ezelőtt öt évvel még könnyűszerrel megmenthettek volna, ma már az menthetlenül veszve van. Angolország a veszély előérzetében barátságot kénytelen színlelni, de hogy Oroszország a sarkában van, s őt a legfenyegetőbb veszélybe döntheti, azt ma

már egy angol se vonhatja kétségbe, ama közönyösség dacára sem, a mellyel eddig minden alkalomnál annyira hetvenkedtek. Hogy vajon Oroszország benső államügyeinek mostani viszonyai között birtokába szándékozik-e keríteni Indiát, az még most kérdés alatt áll, sőt nagyon is kétséges. De az India felett elnyerendő orosz uralom eszméje mindenik nagy-orosz agyában ott él s a legméresezbb lépésre is képes volna rábírti őket. Csernajev tábornok, a taskenti hős, 1866-ban egyik barátjához, ki a vjatkai kormányzóság élén áll, egy magánlevélben ezeket írta: „A titokszerű fátyol, mely India eddigelé mesésnek tartott meghódítását Oroszország által, fedte, kezd szeméin elől felemelkedni!” – A nagyravágyás könnyen kimagyarázható, noha Oroszország jelenleg minden erejével oda törekszik, hogy legújabb foglalmányai által Indiának csak közvetlen szomszédságba juthasson. A nagy gazdag és tarka népességű India a brittek minden abbéli erőlködése dacára is, hogy ez ősrégi országot az új műveltség árnyékában boldoggá tehesse, elégtelenség s forradalmi eszmék által mélyen aláaknázott mező, melyen eddig csak időleges kitörések mutatkoztak, mint pl. az 1857-iki szepoy-lázadás, de a melyen gyakoribb föllobbanások és pusztítások is fordulhatnak elő, mihelyt olyan szomszédra talál, ki a gyújtó szikrát könnyen áthajitni tudja. Már pedig Oroszország észak-nyugaton éppen ilyen tetszetős szomszéd fog lenni, hol az már a brit felsőségtől nagyon idegenkedő kashmiri rajahval a Küen-Lün-hegységen keresztül már is kacérkodni kezd, majd nem sokára – minthogy politikai győzelme Turkesztánban annyi mint bizonyos – gyöngéden édeskés szavakkal parancsolni kezd és a Karakorum szoros úton bizonyára hamarább fogna orosz kozákok őrállomást fölállítani, mint az angol-ind katonák, dacára, hogy a Hughly⁷⁰ melletti politikusok (Calcuttában) évek óta készülődnek a pozíciót elfoglalni. India északi és északnyugati részén, e területen, mely sűrű mohamedán lakossága által többnyire igen veszélyeztetve van, az angol

államférfiak még mindig azzal a reménnyel biztatják magokat, hogy egyrészt Afganisztánnak az Oxus és Indus között eső területét Szt. Pétervárral kezdendő alkudozások által semleges földdé változtathatják, míg más részről segítségével az afgánok szövetségét magoknak biztosíthatják.⁷¹ De politikájoknak igen gyöngye alapja van. Először is Oroszországnak sem akaratában sem tehetségében nem áll Oxuson túl jövőben követendő magatartása iránt kötelezettségüket vállalni magára, mert az oroszok ebben nem csak tetteik önállóságába való beavatkozást látnának s még pedig méltán, hanem nem is volnának képesek szavaiknak úra lenni ott, hol a föld, a népesség s a cél maga is folytonos előnyomulást parancsolnak. A parlamenti tagok éppen úgy félre fognak vezetetni Gladstone úr buzdító ígéretei által, mint a hogy Lord Mayo⁷² is csalódní fog Sír Ali Hannak, Afganisztán jelenlegi uralkodójának barátságában.⁷³ Mert először Sír Ali Han csak addig ül a trónon Kabulban, míg az indiai pénzügyminiszter elég pénzt küld neki vetélytársai mellőzésére; másodsor meg a pénzen vásárolt afgán rokonszenvet magasabb ajánlatért mások is csak úgy megszerezhetik; de ha teszem föl, Sír Ali Kán elég megbízható volna is, ki áll jót arról, hogy vajon utóda is oly rubelmentesen fogja magát viselni mint ő?

Ki lenne tehát ely rövidlátó, hogy át ne lássa, miszerint Oroszország Indiával, Nagy-Britannia ez Achilles-sarkával szemben elfoglalt álláspontját Ázsia nyugatán s később keleten is létesítendő tervei javára ki tudja és fogja is zsákmányolni?! Anglia fiatal diplomatái, mint pl. Stanley lord, mint ráncigálhatják erre arra a török-brit szövetséget – az mégis erősen áll, sőt ma már egészen hagyományossá lön, s a St. James⁷⁴ és Szt. Pétervár között fenálló barátság lehet még oly nagy is, azért a brit oroszlán ordítása a cárt Boszporusz melletti terveitől mégis vissza fogja tartani és riasztani. Volna-e tehát jobb eszköz a vadállatot (bestia, miként egykor azt John Bright nevezé) elnémitani, mint az, hogy egy forradalom által az Indus és Gangesz mellett egy második

Nana Szahibot⁷⁵ ismét síkra állítani, kinek az orosz támogatás az új Havelockok, Campbellek és Henry Lawrence-ek, rendkívüli heroizmusa ellenében ritka szívósságot és kitaratást kölcsönözhetne? Dacára azon érdekek fontosságának, melyek Nagy-Britanniára nézve a levantei kereskedéshez és a Földközi tengerhez vannak fűződve, szívéhez a nagy indiai birodalom mégis csak közelebb áll; ez az ő nagyhatalmi állásának alapja és hogy ezt biztosíthassa, kénytelen lesz az oroszoknak Törökországban szabad kezet engedni. Körülbelül ilyen szerű alakot fognak ölteni magokra előbb utóbb a politikai konstellációk Ázsia keletén is. A mi az oroszokat Kína megtámadásától még ez ideig visszatartotta, – mert az Amur vidék elfoglalása csak a kezdet kezdete volt – nem egyéb, mint csupán csak a nyugati hatalmak föllépése s különösen pedig az a befolyás, melyet az angolok a pekingi udvarnál gyakorolnak. Ne léteznének csak azok a messzeterjedő kereskedelmi érdekek, melyeket Angliának mind a kínai vizeken mind pedig a szárazföldön védelmeznie kell, akkor sokkal könnyebb volna az orosz politikájának a játék a mennyei birodalom omladozó romjaival, mint így, a mikor erőhatalom helyett csak cselszövénnyel működhetik. Minden, mit Nagy-Britannia Kínában véghez vitt, csakis indiai hatalmi állása folytán többnyire indiai segédc csapatok által történt. Nem nagy kérdés-e tehát most már, hogy mikért fog majd Anglia Kína ügyébe avatkozhatni, ha egyszer az orosz szomszédság következtében Indiában elfoglalt állásának megvédelmezése miatt mindkét keze tele lesz dologgal? Hogy pedig Oroszország Kínával szemben tétlenül nem hever, azt bizonyára senki sem fogja kitörölhetni a valóságos tényék sorozatából.

VI.

Valóban nevezetes, hogy a harc a világ e két nagy császársága között, már t.i. Kína és Oroszország között, még

abban az időben megkezdődött, mikor az utóbbi a hatalmi állásnak még csak embriójában volt, az előbbi pedig már hatalma zenitjén állott. Kelet-Sziberiában történt, hogy az oroszok az ottani ésnépeken keresztülvezető győzelmi ösvényükön lefelől Kína érdekeiben oly hatalmas ellenre találtak. Kína, mely régi civilizációjával, hadi erejével, melyet Mandzsúriából kapott, jó módu, iparúzó lakosságával a cárok birodalmánál sokkal erősebb volt, ama határvillongásoknak, melyeket Oroszország előnyomulása előidézett, parancsoló hangjával igen könnyen véget tudott vetni. A nercsinszki egyezmény által 1689-ben ő mennyei felsége az oroszoknak el is vette a kedvét jó sok időre minden további előnyomulástól; mert ama lángoló vágy dacára is, mely őket Pojarkov⁷⁶ és Habarov⁷⁷ leírásai után az Amur folyam alsó futásánál elterülő áldott vidékért serkentette, kénytelenek voltak egyelőre a Pekingbe menesztett békés küldöttségekkel megelégedni. Oroszország akkortájt csak a legmélyebb alázatossággal mert Kína kapuin kopogtatni. Egyszer az, hogy a mennyei virágbirodalom akkor még az európai fegyvergyakorlatokból tartandó leckéktől meg volt kimélve; az európai hatalmak iránti megvetés és kicsinylés akkor még sokkal nagyobb volt, hogysem jogaiban bármi módon is megrövidíttetni engedte volna magát; azután meg Oroszország maga is részint Nyugat-Ázsiában, részint Európában sokkal inkább el vala foglalva, hogy a távol keletet illető terveinek kivitelére, hol anélkül sem kellett vetélytárstól tartania, oly gyors lépésekkel sietett volna. A Néva-parti úrak biztos győzelmük előérzetében időt engedtek, míg az 1839-ki és 1860-ki háború,⁷⁸ melybe Kína a nyugati hatalmakkal sodortatott, a nyakas mandarinokat Pekingben eléggé megpuhították arra, hogy az oroszok tetszése szerint írják alá a netaláni szerződéseket. Akkor aztán ő is előállott színeivel, s a mint könnyen elképzelhető, teljes győzelmet aratott.

A szt.-pétervári udvar kegyvesztése volt annak a legfőbb oka, hogy Kelet-Sziberia kormányzóságát 1848-ban

Muravievre bizzák.⁷⁹ E vasakaratú és márványhideg szivü férfi éppen alkalmas eszköz vala, mellyel az Amur vidékének az elődöktől annyiszor megkísértett, meghódítását foganatosítani lehetett.

E történetileg nevezetes barbárt sem az égalj zordon-sága, sem az ős erdőségekkel borított mocsáros part vidékek gyilkoló levegője nem volt képes arra bírni, hogy nehéz feladatát abban hagyja. Csak a múlt évben tett közé egy orosz, Herzen Sándor lapjában, egy tudósítást Muravjovnak az Amur mellett elkövetett gonoszságairól; hű de kiáltó színekkel ecsetelte ő, hogy miként veszett el éhség, fagy és túlságos megerőltetés miatt száz meg száz orosz, kiket e barbár az utak egyengetésére vagy valamely magános őrállomásra az erdőkbe rendelt ki, anélkül, hogy Pétervárott a túlbuzgó szolga működését, ki miként a menekülő gyilkos Csernigovszkij 1665-ben (ki bűneiért itt lakolt meg) a kegyvesztés csorbáit akarta kiköszörölni, csak legkevésebbé is kárhóztatták volna. Minden láрма nélkül nyomult a támadó hadsereg vizén és szárazon az Amur mentében a japáni tenger felé. Szokás szerint itt is erődökkel kezdték, melyek aztán későbbben, mint másutt is, gyarmatokká és városokká nőttek ki magukat; 1851-ben keletkeztek a Nyikolaj-őrállomások az úgynevezett Amur-Liman (torkolat) mellett; későbbben Marniszk, Alexandrovsk és Konstantinovsk erődök következtek. Az oroszok úgy csinálták ezt a dolgot, mintha ez az egész Amur-vidék ősi tulajdonuk lett volna s mindezeket a kínai hatóságok szeme láttára vitték véghez, melyek vesztég maradtok s csak is gondosan szerkesztett tudósításokat menesztgettek Pekingbe; és így az orosz diplomacia elég naiv volt a kínaiak e hallgatását beleegyezésnek tekinteni s talán csakis a formalitás végett látták szükségesnek 1857-ben Putjátin admirált a kínaiakhoz küldeni, hogy a már előre is elfoglalt Amur-terület végleges átengedését követelje. Oroszországnak szerencséjére Kínát a nyugati hatalmakkal fölmerült ellenségeskedése akkor éppen visz-

szatartó attól, hogy az orosz követelésekre föltétlen feleletet adhasson. A dolog hosszasan elhúzódott, a sz pétervári udvar, mely, miként mindig, csak úgy áradozott a gyengébbek iránt mutatni szokott gyöngédségi érzelmektől, most a rokonszenvezett s szorongatott Hiengfuval s a kínai háború egész folyama alatt Pekingben magas kegyben állott új követségekkel nem akart alkalmatlankodni.

Vártak és a semleges magatartásért és a tanusított mérsekletért, valamint bizonyosan ama krokodil könyekért is, melyeket az orosz követség tagjai a császári nyaralónak: Yuen-Ming-Yuen-nek elpusztítása felett hullottak, jutalmul az aiguni szerződést nyerték 1838-ban, május 28-án, melyet későbbben Tiencinben kínai részről is megerősítettek, mire aztán 1860-ban az Ignatiev és Kong herceg között kötött kereskedelmi szerződésben a Kína és Oroszország közti határvonal oly módon állapítatott meg, hogy az utóbbi az Amur egész balpartját az Usszuri torkolatáig s onnan kezdve a jobb partvidéket is egész a Kis Tjumen folyó torkolatáig megkapta. E szerzemény, noha majdnem 11,000 négyszögű mflnyi, Oroszországra nézve, a mi a pillanatnyi hasznot illeti, csak annyiban bírt értékkel, hogy először belső Szibéria közlekedhetését a külvilággal megkönnyítette, mert Nyikolajevszk kikötőjében a hajóknak még október elején föl kell szedniök vitorláikat, ha nem akarnak oda fagyva vesztegelni april haváig, míg Mandzsúria déli partjain sok kitűnő kikötőhely van, hol a hajók egész esztendőn át biztosan lehetnek. Másodszor Oroszország e helyzete által közvetlen közelébe jut annak a harctérnek, melyen a nyugati hatalmak kereskedelmi érdekeiknek K.-Ázsiában leendő képviseltethetése végett az újabb időben sikra szálltak s a kölcsönös felsőségért egymással békésen versenyeznek. Míg Franciaország a maga kereskedelme érdekeinek a kelet-ázsiai vizeken kokinkínai, Angolország pedig a magáénak indiai birtokaiból nyújthat védelmet, – addig Oroszországnak a maga déli álláspontjánál fogva a possiette-i öbölben, az új Vla-

gyivosztok⁸⁰ városból alig szükséges egy nyolcad részét hátrahagyni ama térnek, melyen át a francia és angol flották Kínába és Japánba juthatnak. A jelenre nézve mindez természetesen csak egy terv alapvonalait képezi mert ma – úgy látszik – csalódnai szeretnének abban a talán igen is magasra becsült értékben, melyet eleinte az Amur területnek tulajdonítottak. Szívesen elismerem, hogy ezzel az orosz birtokkal, miként minden egyébbel is, a mi nagyon távolra esik, igen is nagy lármát csaptak: de tekintetbe kell vennünk, hogy Szibéria már a legközelebbi jövőben, mihelyest az Oroszországban tervezett vasútvonal valósággá lesz, anyagi helyzetét illetőleg jelentékeny javulásnak nézhet elébe. Déli Szibéria és Mandzsúria valóban gazdagok a természet mindennemű terményeiben: csak a nagy világforgalom csatornája érintse azokat, és a látszólagos lethargia csakhamar virágzó életté fog átváltozni. Keleti Mandzsúria partvi lékei által pedig Oroszország legkönynyebben eljuthat e céljához.

S a szt.-pétervári udvar mégsem fog megállapodni az Usszuri és Amur határvonalánál. Valamint mindenütt, hol egy birodalom határvonala nomád népektől lakott sivatag területen húzódik végig, állandó rendre gondolni sem lehet, és civódásokra okokat nem igen kell messziről keresni, éppen így Oroszország is csakhamar kényszerítve fogja látni magát, hogy határvonalát egyfelől a Szungari folyóig, másfelől pedig a független Mongolország déli határáig terjessze ki, mely utóbbi már csak mintegy 125 német mértföldre van a kínai faltól. Mind az Usszuritól nyugatra, mind Kjahtától délre az út új hódítások számára már meglehetősen egyengetve van; csak magában Úrgában van már valami 20 letelepült és berendezett orosz kereskedőház és egy nagy befolyású konzulság egy kozák előőrsi állomással, sőt orosz részről már régen fölléptek azzal az állítással, hogy a két állam természetes határa voltaképpen a Kíngan nevű déli hegyláncolat. Az oroszoknak nem is kell bevárniok azt az alkalmat, míg Kína rozzant állam-

épülete összeomlik; a cár oly barátságos, hogy mennyei testvérének még eleven testéről ki fog szabdalni egyes tagokat.

De Kínának nemcsak keletén, hanem nyugatán is készülőben vannak egy jókora falatot elragadni. Az Ili-völgyet, vagy a mint még nevezni szokták, az Ili-tartományt értem egy földminőségénél, s égalji viszonyainál fogva szélteben-hosszában híres földdarabot, mely az előbbi század közepe táján a Dzsungarok birodalmának elenyészte után Kína által elfoglaltatott, hanem a legújabb időben, t. i. 1864-ben a dungánok lázadásakor Kelet-Turkesztánnal egyesülve, a kínai uralomtól elszakadtak és függetlenségét egy hierarchikus főnök vezetése alatt mind e mai napig fentartotta. Dzungáriának e nyugati részét különböző okoknál fogva régóta szemügyre vette az orosz támadó politika. Mert először a Muzart-hegység szoros utai, – a legrégebb és legrövidebb utak keleti Turkesztánba, már akár Akszu-Túrfán, akár Kulcsa felé – mind az Ili-tartományba nyílnak, úgy hogy Kulcsa birtoka nélkül a Thien-Shan hegység völgyei feletti úralkodása nem is képzelhető, másodszor ezen némikep rendezett földmivelést üző tartomány annectirozása által az orosz uralom az Ala-Tau hegység kirgizei és búrutjai között azon mértékben fog erősödni, melyben Taskent meghódítása kedvező volt a kazákok leigázására. Harmadszor Oroszország itt némi jogigényekkel is léphet föl; ugyanis a kalmüköket, kik 1771-ben az orosz terrorizmus elől a Kaspi-tenger északi partjairól ide menekültek, mint szökevényeket visszakövetelheti.⁸¹

Ők azon örökséghez tartoztak, mely Dzsingisz kánról szállott a Romanov-ház uralkodóira, s Oroszországot nem egykönnyen lehet háttérbe szorítani. Ma még ugyan az Üszük, mely 79' hosszúságú és 44' szélességű fokban az Ilibe szakad, képezi Oroszország keleti határát a Dzungariával szemben; de csak a kazak telepeket kell szaporítani Kopalban és Vernoje-ban, egy szóval az Isszik

kul melletti álláspontoknak csak némileg megszilárdulnia kell és az orosz diverzió Kuldza és Csugucsak ellen nem fog sokáig várakoztatni magát.

A mint látjuk tehát, leginkább két népelem az, melyekkel Oroszország a maga területét Kína rovására kikerekíteni akarja. Először Mongolország és a kalmükök, másodszor a tatárok. Az elsőbbek közül ma még csak mintegy 500,000 áll orosz hatalom alatt; a mongol nemzet zöme a kínaiaknak részint közvetett, részint közvetlen felsősége alatt él, s minthogy minden hitrokonság dacára is a Gbisivatag együgyű, de becsületes nomádjai és a ravasz kínaiak között a kölcsönös szeretet valami magas fokon soha sem állott, ennélfogva a Mongoloknak szerfelett közönyös lesz, akár a pekingi, akár a sz.-pétervári zsarnoknak tizetik is az adót. minthogy végzetszerű sorsánál fogva a kettő közül egyiktől sem szabadulhat meg.

A mi pedig Dzsungária tatárjait illeti, ők utolsó gyűrűjét fogják képezni a török-tatár népek ama láncolatának, melyet Oroszország Ázsia északi és távol keleti részén hatalmába kerített és az úr-változás a békés tarancsiknak¹ az Ili partjain annál kedvesebb lesz, mivel ellenkező esetben Kínához kerülnének, mely mozlim érzelmeiket sokkal inkább sérti mint Oroszország. Ha ez megtörtént, mikor a mongolok és tatárok egészen be lesznek kebelezve az orosz népszövetségbe, akkor Kína elvesztette északi határának külső védműveit, melyekben pedig többet bízik, mint a tengerben, mely őt délről bekeríti; akkor ez oldalról is nyitva lesz minden megtámadásnak, s egy orosz hadsereg nemcsak hogy sokkal könnyebben bevonulhat Pekingbe, mint 1860-ban az angol-francia csapatok teheték, hanem az egyszer meghódított földet egyszersmind könnyebben és jobban is megtarthatja. Mert Oroszország útja nincs holmi

¹ Tarancsi (földi vagy földművelő) névvel neveztetnek a khinaiak által keleti Turkesztánból száműzetésben ide hurcolt tatárok, a kik többnyire földműveléssel foglalkoznak.

csalfa hullámszeszéyeknek, és nincsen Taku-erődöknek kitéve, hanem saját birtokainak szakadatlan láncolatán visz keresztül egészen a hatalom központjáig.

Most már azt kérdem, hogy fogja Európa, és hogy fogja különösen Francia- és Angolország eltűrni, hogy a rájuk nézve oly fontos kereskedelmi érdekeket Kelet-Ázsiában Oroszország rivalitása veszélyeztesse? A békességes együttélés szerencsétlen eszméje Kínában éppen oly téves, mint a Hindukusnál és a Boszporusz partjain s az összeütközés itt is, noha csak későbbben, de mindenesetre meg fog történni múlhatatlanul.

VII.

Ezek volnának a kép körvonalai, melyet Oroszország hatalmi állásáról Ázsiában vázolni akartam, s bárha a keret szűk és a színek igen halványak, az olvasó mégis meggyőződhetett arról, hogy a hatalom, a mely a Jeges-tengertől a Hindukusig terjed, melynek déli határa a Duna torkolatától a Posiette öbölíig több mint 7000 versztnyi hosszú vonalban fut végig, teljességgel nem olyszerű, hogy annak jövődő működését és törekvését közönyösséggel szemlélhessük. Láttuk, hogy az orosz előőrsök miként állnak leskelődve az Uszúri és Amur mellett, a Gobi sivatag szélén, az Ili folyónál, a Terek-szorosut mellett, az Oxusnál és Aral-tónál, a Kaukázus sziklacsúcsainál és Bessarabia lapályain, mindenütt és mindig csak hódítások után kémelve. A pekingi udvarban, az urgai⁸² nagy lámánál, a kirgiz és kalmük ősszakálluak nemezsátraiban Közép-Ázsia fejedelmeinél éppenúgy, mint a teheráni királyi palotában és a szambuli *szerailban*,⁸³ mindenütt megtaláljuk az orosz befolyást, vagy barátságos magatartás színe alatt lopózva be, vagy már parancs ló hangon lépve föl. – Több mint Ázsia felének birtokában, hol a cárok különböző származású nyelvű, szokású és vallású nemze-

tekből egy egységes birodalmat alakítottak, hol trónjokat oly sok korona és diadém omladékain állították fel, az orosz diplomacia úrának óriási hatalmi épületét még mindig tovább akarja dél felé kiterjeszteni, mert a *rusz* név és az oroszok politikai izgatásai Egyiptomban és Arabiában. Maszkatban, Nizam és Mysore államokban egyaránt ismeretes. Ázsia oly sok virágzó vidékének, oly sok történeti múltú nemzetének és annyi ős, erőteljes népeknek sorsa felett már is a borzadályteljes, ijedelmes Észak egy pontjából határoznak, az már Dzsingisz kán és Timur hátrahagyta, az már többnyire mind a Romanov ház kezére került és a föld utáni éhség, a hatalom utáni szomj még mindig nincsen lecsillapítva.

Valóban bajos volna megmondani, hogy mit kell inkább csodálnunk, vajon azt a szédítő magasságot-e. melyet a kolosszus már elért, vagy azt a határtalan nagyragyogást, mely azt még mindig átlengi?

Mindkettő páratlan tünemény: egyikből sem sugárzik valami rózsaszínű jövőndő csilláma nyugati műveltségi viszonyaink számára, s mindkettőben van elég oly anyag, mely egy olyan embert, ki a mindennapiság korlátain túl képes tekinteni, gondolkozóba ejtsen. A meddig fennáll az az elv, mely szerint egy állam szerfelett nagyhatalmi fejlődése a kisebb szomszéd államok haladásának vészhozólag állhat útjába, addig Európának nem lehet és nem szabad az orosz támadó politikát az eddig tanúsított közönyösséggel szemlélni, s még annál kevésbé lehet és szabad az által, hogy annak civilizátori szerepet tulajdonítunk, e téren a további működésre úgyszólván felbátorítjuk Oroszország ma már nem egy óriási, de bensőleg sivatag és üres ország fogalma többé; a cárok birodalma nemcsak az újonnan nyert terület négyeszmértföldrivel növekszik, hanem lelkekben és anyagi erőkben is, a miben neki természetesen a külföld európai iparüzői nagy segítségére van- I. Péter idejében az egész birodalom csak 16 millió lakossal birt. II. Katalin trónra léptekor már 25 millióval és I. Sándor ha-

lálakor 50 millióval; és így a jelenlegi népesség valami 77 millió, oly növekedést mutat, a melyet a megfelelő idő alatt egyetlen állam, sőt maga Anglia sem képes felmutatni, és ez a moszkovita uralkodásvágnak s nem pedig a moszkovita sajátságának eredményéül tekintendő. A tapintat és ügyesség, mellyel Oroszország a leigázott népeket, bármennyire különböztek is etnográfiailag egymástól, előbb nemzetiségéből kivetközteté, azután amalgamizálta, valóban megérdemli, hogy bámuljuk. Az eljárás, melyet mindenütt szigorú skrupulozitással hajtottak végre, körülbelül következő: legelőször is a meghódított nemzetest tömbjét kozák előőrsök ékei által szétrombolják. E kozákok, a kik nőtől és gyermekestől, mondhatnók házastól és udvarostól mennek a háborúba, műveltség tekintetében ritkán állnak magasabban, mint a meghódított népek: a szomszédos ismerkedés ennél fogva mindkét részről könnyen lehetséges; s minthogy Ázsiában még mindig az uralkodó a hangadó, az alattvalók uralkodóik szokásaival s életmódjával mind jobban-jobban kibékülnek. Szokás szerint a bűnökön kezdik, mert a pálinka iránti hajlam az első lecke, melyet oly sok nomád nép a kozák civilizációtól nyert. Ezután következik a babonás eszmék kölcsönös kicserélése, melyeknél, miként könnyen gondolható, a pópától szentesítettek nyerik el az elsőséget; csakis a csodás bűvformulák és kísértetidézősek után jön az orosz Biblia, mellyel fölfegyverkezve, a nem rég leigázott nomád törzsrokonainak legelkeseredettebb ellenévé válik. Ott, hol Buddha vagy Mohammed tana az orthodox egyházat megelőzte, a győzelem nem oly könnyű, sőt miként a tapasztalás tanítja, szerfelett nehéz, de annál könnyebb az és volt is mindig ama túráni népségeknél, melyek Közép- és Dél-Szibériában az Irkutszktól kezdve a Volgáig laktak, s melyeknek nagy része az orosz nemzet magvával összeolvadt. A Léna jakutjai, a Pecsora melletti zürjének. a cseremiszek, vogulok és votjakok az Úraltól nyugatra még ezelőtt 30 évvel, mikor Boethling, Castren és Reguly

őket meglátogaták, legalább is ötször annyian voltak mint a mennyien ma vannak. Nem dögvészek és háborúk ölték meg őket, hanem az említett procedúra segítségével Oroszországba mentek át. Mondottam, hogy a mohamedánok igen kemény anyagot képeznek az eloroszosítási vágyak ellenében, de még sem tudnék megfelelni arra a kérdésre, hogy mi lett a Krímnnek és Besszarábiának egykor gazdag tatár népességéből, mert ma a legújabb statisztikai adatok szerint az Oroszország alatt élő túrk tatárok összes száma, kik alatt nem csak a nogajokat, hanem a bashkirokat, csuvasokat és kirgizeket is értik, csak 4.780,000-re megy. A szórványosan (sporadice) előforduló kívándorlások Törökországba alig vehetők tekintetbe, de annál inkább az a 30 éves katonai szolgálat, mely sok nogajnak, baskirnak stb. nevéhez az ov ragasztékot oda bíggyeszté; így származtak az Eminovok, Kaszimovok, Valihanovok, Nazarovok stb., mi által a mohamedán-tatár elem bizonyára nem igen erősödhetett, így fog ez még sokáig tartani. Oroszország, a helyett, hogy a leigázott népeket civilizálná, inkább a russifikálást fogja hódításai főcéljának tekinteni, magasabb célokat nem akar ismerni. Hogy az ország anyagi erőinek fejlődése nem abban az arányban halad, mint a lakosok számának szaporodása, senkit sem fog meglepni, de az utóbbi 25 év alatt az ipar és földművelés terén sok minden történt, mi javulásra mutat. Az emeltyűk külföldi erők ugyan, de a haszon Oroszországnak jut. A különböző gyárak vas és ércáruk posztó- és gyapotkelmék számára, melyek Európa hasonnemű termékeinél természetesen jóval alább állnak: ázsiai Törökországban, Perzsiában, Közép-Ázsiában, Afganisztánban, India és Kína északi részein óriási területet hódítottak meg magoknak, a mi senkinek sem eshetik oly keservesen, mint John Bullnak,⁸⁴ a ki ezáltal még Afganisztánból is kiszoríttatik. A birodalom egy részében, név szerint európai Oroszországban a tervben levő vaspályaépítmények száma nem csekély. Öt különböző vonal fogja a birodalom legtávolabb eső belsejét

a Volgával, a forgalom e főerével összeköttetésbe hozni. Moszkva az európai Oroszország legkülönbözőbb pontjaival, mint Odessával, Sz.-Pétervárral, Orellel és Kievvel érintkezésben fog állani, s minthogy e vonalak mind jobban-jobban terjeszkedni fognak kelet felé, s egyik közülük a samara-orenbúrgi, már legközelebbről megkezdetik, így Oroszország az ő legnagyobb ellenségét, miként Miklós a távolságot nevezni szokta, nemsokára le fogja győzni, s még pedig, a mi elég komikusan hangozhat, éppen Anglia segélyével. Nagy-Britannia az ő hatalmas vetélytársának itt is előnyöket nyújtott, mert 1868-ban London pénzkereskedői majdnem 12 millió font sterlinget ruháztak be orosz vaspályákra. A kereskedelmi világnak értésére adta Oroszország, hogy vasutaival tisztán kereskedelmi célokra törekszik, a mi egy részről egészen igaz is, de másrészről nagyon rövidlátónak kellene lennünk, hogy e vasutak hadászati előnyeit át ne lássuk. Mennyire könnyítve lesz a csapatok összevonása, élelmi szerek és hadi készletek után küldése, és mennyivel dörgőbbé lesz az orosz hatalom hangja a Duna és Visztula mellett éppen úgy, miként a Boszporusz, Araxes és Hindukus-nál és az Amur partjain, ha Oroszországnak bizonyos utak hátrahagyására annyi napra leend szüksége, mint a hány hetet vesz az most igénybe?

Az előhaladás azon szelleme mellett, mely most az egész nyugatot átlengi, azon alapos meggyőződés mellett, hogy az iparmozgalom és vasutak a művelődés és felvilágosodás legelső apostolai. Oroszország előhaladása jó reményekkel tölthetne el bennünket Európára ezentúl gyakorlandó befolyása iránt: azt kellene hinnünk hogy az új civilizáció aegise alatt, habár lassan is, de mégis a valódi szabadság és örök béke ösvényén lépdelnek! Fájdalom, még eddig a legcsekélyebb nyom sem látszik, mely minket ilyen reményekre jogosíthatna, mert Oroszország politikája még mindig nagyon is középkorias szabású s még mindig új birtokok és földek után sóvárog, és

a mező, melyet körülkerített magának, sokkal nagyobb, hogy sem történeti hivatását azon teljesíteni képes lehetne. Non datúr saltus in natúra, fogják mondani; politikai és társadalmi reformokat nem lehet egy kézmozdulattal életbe léptetni, ahhoz egy életkor szükséges. De miképpen szépítsük hát azt a tényt, hogy Oroszország, dacára nyugattal való minden szomszédságának, barátságának és folytonos érintkezésének, orosz népessége az általános művelődésben csak annyira tudta vinni, mint az oly gyakran korholt Törökország és Perzsia? Az ilynemű kontroverziáknál rendesen az orosz nemesség és értelmiség magas műveltségével akarnak elaltatni bennünket. Hogy a csillogó szalon-életet ismerik és hogy idegen nyelveken elég folyékonyan parlíroznak: arról mindenki meggyőződhetett; de ki olvasta valaha szellemi műveiket? A mi ma Oroszország firmája alatt az európai tudományosság piacára kerül, német bölcsesség és német szorgalom gyümölcse: mert habár vannak is az újabb időben Hanikovok, Zernovok, Szemenovok, Szverzovok stb. mégis ilyen borzasztó csekély ezek száma és mily jelentéktelen az ő szellemi működésük azon szellemi contingens mellett, melyet Németország eleitől fogva szolgáltatott és szolgáltat jelenleg is,*)^{II} oly kontingens, melynek a moszkoviták saját országuk ismeretét, hadseregeiknek annyi hősie tettét s az ázsiai explorator (vizsgáló) hírnevét köszönhetik. Istene! valóban kár volna, ha mi a mi korunkban, melyet

^{II} Csak néhányat akarunk megnevezni az ismertebbek közül, csak néhányat azon, az oroszok szemében ma már annyira megvetett németek közül, a mint azokat Andrée Richard, a „Welthandel” c. munkájának IX füzeté 47-dik lapján egy jeles megjegyzésben elősorolja: Gmelin, Pallas, Krusenstern, Wrangel, Erma, Fuss, Lessing, Ledeborn, Rose, Ehrenberg, Humboldt S., Bunge, Gebler, Helmersen, v. Schrenk, Schwarz, Ritter, Gorgi, Middendorf, Radlof, Kaiserlingk, Blasius Radde, kikhez én meg Totleben és Kaufman tábornokokat, Dorn, Baer, Schiffner és Schmidt (a mongolista) tudósokat akarom oda toldani.

oly örömet nevezgetünk praktikusnak, illúzióknak adnók át magunkat, mert illúzió az és nem egyéb, ha mi a tetőtől talpig ázsiai oroszból európaiat akarunk faragni, oly ázsiaiakból, kik az államnak évenként 115 5/4 millió rubelnyi pálinka-adót fizetnek, s kiknek fővárosában minden lakóra valami 100 litra pálinka esik évi fogyasztás gyanánt.

Igen, éppen mivel az oroszok a szó szoros értelmében ázsiaiak s még sokáig azok lesznek, a cárok rendkívüli hatalomhalmaza éppen azért még jó sokáig csak a nyers erőszak tényezője lesz, nem pedig a vezetése alá esett népek művelődésének és nemesbülésének eszköze. Elég világosan látjuk ezt ama szomorú műveltségi viszonyokban, melyek között a letelepült mohamedánok a több száz éves orosz uralkodás után még most is élni kénytelenek, míg ellenben India mohamedánjai alig 50 éves brit uralom alatt már magasabb műveltségnek örvendenek, mint az oroszok maguk. Állításunkat még inkább megerősíti az a körülmény, hogy a finnek a *self government* (önkormányzat) *aegise* alatt műveltség tekintetében jóval felülemelkedtek az oroszokon.

Ha az oroszok a maguk minőségükben, mint ázsiaiak, szemüket csakis Ázsiára vetették volna, ha Romanovház nagyravágásának csak az Uralom túl keresne tért s minden befolyástól Európa történelmére, visszatartaná magát, úgy abban a reményben, hogy az orosz civilizáció hídul szolgálhat a mohamedánoknak és buddhistáknak Európába; a cárok támadó politikájára nem kellene oly gyanakvólag tekintenünk. De még eddigelé mindig az ellenkező bizonyult be. A szt. pétervári udvar, a hogy most az ázsiai nyers erővel az európai szellemet oly eredménydúsan állítja szembe valamikor még megfordítva is alkalmazhatja e kísérletet és a vasutak és gőzhajók mai korszakában bizonyára több eredménnyel fog felléphetni, mint Suvarov és Gorcsakov idejében. Európa ne az orosz császárság kegyetlenül összekuszált pénzvizonyaiban s ne egy forradalom veszélyeinek jóslgatásában, és így ne

is abban az elvben, mely szerint az igen is nagy óriásnak több részre kell szétomlania – mondom, ne ezekben keresse – vigaszát és biztosítékát. Európának a természetes védműveket, a politikai constellatiókat Oroszország ellen meg kell teremteni, erősíteni és azokat gondosan őrizni, nem pedig lebontani, miként ezt a mi okos diplomáciánk a legújabb időben tévé. E védművek pedig: 1) Az ottomán birodalom integritása; 2) a magyar korona területének fenntartása és 3) a lengyel királyság visszaállítása. A mi diplomáciánk, mely hanyagsága és felületessége által Oroszországot leginkább segítette mostani helyzetére, e három pontot áthághatatlan hegyeknek szokta tekinteni. S pedig mily könnyű volna mindezt egy őszinte eljárás által létrehozni! A védelem által, melyet a nyugati hatalmak Törökországnak nyújtanak, egy rakás kiskorú nép megszabadult a társadalmi zűrzavartól és fejtelenségtől. Rajongó humanistáink legyenek meggyőződve a felől, hogy a félhold mumusa a politikailag éretlen oláhoknak, bolgároknak, bosnyákoknak és görögöknek még mindig nagyon szükséges. Ha e népek életképesek, akkor úgyszólván felül kell emelkedniük úrikon, szellemileg, és függetlenségük csak akkor lehet biztosítva, mikor teljes öntudatra ébredtek meg.

Magyarországban, melyet Oroszország pánszláv izgatásokkal árasztott el, – itt sem fog Európa igazságtalan ügyet védelmezni. Hogy itt a magyar elem viszi a vezérszerpet, egyrésztől számbeli nagyságának, másrésztől meg ama túlnyomóságnak tulajdonítandó, melyet a magyarok a művelődés, a politikai szellem, a férfiaság és komoly hazaszeretet mezején a szt. István koronájának minden más nemzetiségével ellentétben tanúsítottak. Magyarországnak csak azt akarja, hogy jogait elismerjék, s ha ez megtörtént, az északi betolakodók ellen ugyanazt az erős falat fogja képezni, melyet egykor délen az Oszmánlik ellen képezett. A mi Lengyelországot illeti, fájdalom! igaz, hogy kristályá tömörült sóhajaiból sokan a gúny vésőjével akar-

ták a honszerelem torzképét kifaragni. Hanem ezek többnyire csak *soi-disant* szép szellemek voltak, a kik nem átalottak a leggyöngédebb és legszentebb érzelmeket is mindennapias divat nevetséges alakjába kényszeríteni. De lehet-e azt csodálni, ha egy életképes nemzet a zsarnokok hóhérbárdja alatt vonaglik és sóhajaival a világot megindítja? Valóban nagy ideje volna már, hogy Európa a hallatlan igazságtalanságot és jogtalanságot, melyet Lengyelországon elkövettek, egyszer jóvá tegye, oly kötelességet róván le azzal, mellyel önmagának s az elnyomott emberi jogoknak tartozik. Önmagának, mondom, mert egy szabad Lengyelország legerősebb gát lenne, melyet Európa a moszkovita hatalomnak Ázsia ősrégi tanyáiról áthömpölygő áramlata elébe állíthatna, ha ez pöffeszkedése által feldagadva, zavaros hullámaival valamikor nyugat felé akarna rohanni.

Az óvatos havasi lakó védelemre gondol, még mielőtt a vészterhes hegyi patak dübörgését hallaná: a mi diplomáciánk ellenben még mindig nem akarja megszagolni a veszedelmet, mely a nyugati népek műveltségét és szabadságát Oroszországnak Ázsiában szerzett óriási hatalmi állása folytán fenyegeti.

FÜGGELÉK

Az előrebocsátott tanulmány be volt fejezve, s már néhány hónapig feküdt íróasztalomban, midőn híre jött, hogy Oroszország az 1856-iki szerződés revízióját követeli, tehát folytatni akarja egy időre elhagyott támadó politikáját.

Hogy az európai olvasóközönség általában derült égből lecsapó villámnak nézte Gorcsakov⁸⁵ jegyzékét, szint oly különös, mint az, hogy kabinetjeink a 1856-iki szerződés felmondását mind jogi mind nemzetközi szempontból még vizsgálatra is méltatták, s oly kázusnak vették a szt.-

pétervári kormány e lépését, mely diplomáciai úton, tehát konferenciák vagy egyéb értekezletek által eligazítható.

Valóban meglepő, hogy az orosz politikusok régi eszmejárását számba sem vették, s még oly körökben is, hol a jegyzék tartalma és hangjának leginkább kellet sértenie, – még gondolkoznak is azon állítólagos indokok fölött, melyek a cár kormányát e lépésre bírták. Az mondatik ugyanis, hogy Oroszország, ura az euxini partvidék több mint felének érzi a tengeri erő hiányát, hogy egyrészt a folytonosan növekvő csempészetet meggátolhassa, másrészt pedig, hogy esetleges támadás ellen magát védelmi állapotba helyezhesse.

Csempészet – ha valóban léteznék is, – csak a keleti parton, a cserkesz partvidéken volna üzhető; de el hiszi-e a világ, hogy Oroszországnak nincsenek hajói, hogy kereskedését védhesse? Nem ismeretes-e eléggé, hogy itt jó kereskedőhajókkal és schoonerekkel is rendelkezhetik? S mit szóljunk még a támadás félelméhez? A szegény, féllénk Oroszország tart a török támadásoktól s azt hiszi, hogy a szultán, ki seregének nyolc hónapi zsoldhátralékkal adós, ki majd az örmény bankárokat, majd az európai pénzembereket ostromolja kölcsönökkel, ^{kinek} már odahaza is elég baja van, egyszerre ősei nyomdokaiba lépve valami új Barbarossát küld majd a régi Colchis partjaira? Szegény Oroszország, mely nem alhatik nyugodtan ilyen rémek miatt, s ezerszer szegényebb Európa, mely ilyen esetlen palliativákat még további tekintetre is méltat! Ha Gorcsakov herceg szintoly fontos, mint arcátlan emlékiratát pár évvel ezelőtt tette volna közzé, midőn a Kaukázus még nem volt tökéletesen pacificalva, Oroszország nyomós okot találhatott volna azon körülményben, hogy Circassia földére a tengeri oldalról akar katonaságot szállítani – mi egyébiránt a meredek partszélek miatt csak kevés ponton lett volna eszközölhető – hogy a hegyi lakóktól az ezen úton küldött titkos segélyezéseket elzárja. Ma azonban egy ilyen ürügy semmis, s miután az orosz diplomácia utolsó

emanatioi világosan mutatják, hogy a párizsi szerződés kívánt revisiojában nem az elvesztett Prut területe visszaszerzéséről van szó, hanem hogy egyedül csak a tengeri haderő vétetik célba, mely Oroszország kereskedését és nagyhatalmi állását a Pontuson védje,⁸⁶ valóban nagyon kellene segíyezni a rövidlátást, hogy e kívánságban a török birodalom ellen forduló hódításvágy tagadhatlan bizonyítékát észre ne vegyük.

Csak saját érdekünk szándékos mellőzése és rosszul alkalmazott rokonszenv Oroszország irányában titkolhatná el előttünk, hogy a Neva partján délfelé előny olónyomulást és Konstantinápoly megtámadását tervezik.

Ha tehát Oroszország egy tollvonással bebizonyította, hogy hódításvágyával a nyugat több életterületét veszélyezteti, és részünkről a legnagyobb figyelmet igényli, másrészről eléggé világos, hogy az írott és becsületszóval biztosított szerződések megtörése által oly bűnt követett el, melynek megfenyítése minden tekintetben elodáztatlan kötelesség a kezes és aláíró hatalmaknak. Ha Európa e tekintetben magáévá teszi azon eszméket, melyeket John Stuart Mill és Mr. Fronde a „Times”-ban közzétettek, kiknek tollát inkább a béke szeretete, mint a tényállásból folyó logikai következtetés vezette, akkor elvben jövőre el van zárva az itt a barátságos értekezésre, a krími háborút nem szabadott volna a Malakov bevétele után megszakasztani, s a porosz-francia háborút – miután a szerződések ereje egyáltalán kénlsbe van helyezve, addig kellene folytatni, míg csak az utolsó harcképes francia áll egy német ellen a csatatéren, sőt mind a két államban.

Tekintsük nyíltan a kérdést, és világos, hogy a fennforgó nehézségek megoldására csak három út áll előttünk 1) az orosz diplomáciának való teljes engedés; 2) az egyeség revíziója; 3) egyenes ellenállás, azaz háború.

Ha a nyugat-európai hatalmak az első utat akarják követni, akkor Oroszország elérte célját, melynek gyümölcsei neki már a közel jövőben megszerzendik az egyedü-

li uralmat a fekete tengeren, Konstantinápoly birtokát és Rumelia, sőt az ázsiai török birodalom nagy részének úr-almát is. Természetes, hogy e lépésnek nem sok chance-e a van, de annál hajlandóbbak a másodikra, azaz az orosz jegyzék visszavonás után az 1856-iki egyezség revisiójára, oly lépés, melyet nem tartok kevésbé veszélyesnek, mint az elsőt, mert egyrészt maguk a szerződő hatalmak bevállván önkényük- és túlszigorukat. Oroszország kívánatát ők pártolják legjobban, másrészt az így egyszer alkalmazott engedelkenység Oroszország jogát máskorra is megalapítja, mert ha pl. ma a hajók számát hatról tizenkettőre vagy többre emelik, ki áll jól érte, hogy adott alkalommal Oroszország jövőre a most megállapított számot nem fogja csekélynek, elégtelennek találni? Az orosz diplomácia tehát a második úton, hacsak fokonként is, de ugyanazt érné el, a mit az elsőn, s a fennforgó nehézségek ilyeszerű eloszlátása, mint minden fél intézkedés még semminél is rosszabb volna.

Ne ringassuk tehát magunkat csalódásokban és valljuk meg nyíltan, hogy a jelen körülmények között az európai érdekek biztosítására nincs más mód a harmadiknál: Oroszország vagy visszavonja jegyzékeit s az 1856-ki egyezményhez tartja magát vagy – háború, még pedig háború a lehető legnagyobb eréllyel és kitartással, mert, ha meg is engedjük, hogy egész Európa ma csak közvetlenül van veszélyeztetve, bizonyos, hogy csak kettő az aláíró hatalmak közül az, melyekre az orosz támadás különösen veszélyes, s első sorban Anglia azon állam, melyet a szentpétervári kabinet politikája támad meg egyenesen, miután Oroszország az angol érdekek aláásására nem csak az európai török birodalomban, hanem és leginkább Közép-Ázsiában ügyes aknákat ásott, melyek létezését bírálgatták, tagadták, gúnyolták, de melyeket mindazáltal való tényeknek kell nyilatkoztatnunk.

Hogy mit értünk közép-ázsiai politikai aknáknak alatt, ez előrebocsátottak után nem szorul további magyarázatokra,

a jelen körülmények között főleg három kérdés az, mely teljes figyelmünket kiérdemli. Első: miben állnak Oroszország titkos izgatásai Anglia ellen Közép-Ázsiában? Második: mennyiben sértheti azok sikeressége az angol érdekeket Indiában? S a harmadik: elháríthatja-e Anglia ellenének csapásait és megghiusíthatja-e céljait?

A mi az első kérdést illeti, valóban nagyon is optimisztikusnak és rövidlátónak kellene lennünk, hogy a nyílt és rejtett támadásokat észre ne vegyük, melyeket. Oroszország az utóbbi időben Anglia ellen intézett. Mióta Szamarkand tornyán az orosz zászló leng, az ellenségeskedések az özbégekkel be vannak szüntetve, de annál élénkebb lön a játék Afganisztánban. Midőn még csak két év előtt az utóbbi állam neutralizálását ajánlottuk, előre volt látható, hogy Oroszország, dacára biztosításának, hogy az Oxuson át nem akar menni, nevezetes részt veend a kábuli udvar zavaaraiban. A britek kereken tagadták az orosz befolyás létezését, de mégis, meg akarván elleneiket előzni, az umballahi meetingen Sír Ali kán fiával véd- és dacsövetséget kötöttek, mely jelentékeny költségekkel járt ugyan, de minden pénz- és fegyversegélyezésért csak nagyon kevés hasznot hajtott. Hogy ez így történt, hogy a hilmendi völgyvidékek nem pacificáltattak, hogy Doszt Mohammed Han családjában a zavarok meg nem szűntek, sőt hogy legújabb időben Sír Ali tulajdon fia a ci-devant kijelölt trónörökös mint apjának elkeseredett ellene lépett a síkra, ezekért nem tesszük az oroszokat felelőssekké. Nincs is szükségünk hosszas politikai kombinációkra, nyilvános tényeket mutathatunk föl, melyek Oroszország föllépésére Afganisztánban mutatnak. Ide tartozik első sorban a pártfogás, melyben a taskenti kormányzó a szökevény hercegeket turkesztáni területen részesíti. Ezek közül csak kettőt emelünk ki: Iszkender khant, kit orosz részről annyira elkényeztetnek, s kinek jogos igényeit a kabuli mesznedre (trónra), vitéz és nemes lelkületét az orosz lapok nem győzik dicsérni. A második

Abdúrrahman Han, Afzal Han fia, ki fivére Azim Han halála után a mostani uralkodó ellenségeinek vezérszerepét vette át, mint ilyen az afgánok oxusmelléki tartományát, azaz az afgán Turkesztánt, Belh fővárossal, sok ideig nyugtalanította, s midőn észrevette saját énjének elégtelenségét az oxusontuli részre, nevezetesen Buharába menekült. Eleintén azon véleményben voltak, hogy csak rokonsági vagy baráti viszonyok azok, melyek őt a Zerefsan parti főváros-hoz vonzották, de később kitűnt, hogy ő Oroszország által a legszívélyesebben fogadtatott, s nem Buharában, hanem Szamarkandban vette lakását, s mi több támadó terveit nagybátyja ellen, orosz segéllyel akadálytalanul folytatta. Ki ne kérdezné ily körülmények között, hogy mire valók az orosz rubelek Abdúrrahman Han kezében, s ki ne lát-na ebben nyit merényt Nagy Britannia pártfogoltja, tehát maga Nagy Britannia ellen?

E nyílt játék mellett az orosz ármányok az utolsó hat hónapban Buhara segélyével, tehát Afgánisztan egész más vidékén is ástak aknákat az angolok nagy bosszúságára. Nevezetesen a meimenei kán s a kabuli fejedelem közti viszony folytonos lazulására utalok. Ez előbbi, sokáig tántoríthatlan híve Sír Alinak, a buharai emír üzelmei folytán szemlátomást elfordult attól, közös állást foglalt a kétes Herattal, sőt sejtetőleg még Serdar Jakub khannal, Sír Ali pártütő fiával is szövetekezett. Buhara ma nem űz saját cége alatt politikát, s az egész ármány előbb-utóbb csakis Oroszország javára fog szolgálni.

Ismételve, a mit már többször kimondottunk, hogy a szentpétervári kabinet a szegény, hegyes Afganisztán-ra nézve nem tart nyílt hódítási tervet szem előtt, világos lesz, hogy az itteni viszonyok *status quo*-ja is elegendő, hogy a kabuli és kandahari főutakon át, az orosz cselszövényeknek céljuk, az északi Indiára nézve, szabad teret engedjen. A taskenti vagy szamarkandi kormányzó csak legkevesbé is segítse Abdúrrahman khant és cliquejét és rövid idő múlva birtokába ejtheti Belhet, s miután az új

adók, az erőszakolt civilizáló rendszabályok, az afgán nép zömét máris nagyon elkésérítették, a legkisebb szikra az afgán földet könnyen lángba boríthatja. Hogy a két trónkövetelő, nevezetesen Abdúrrahman Han és Szerdar Jakub Han közül melyik lesz a nyertes, utóvégre közönyös dolog; annyi bizonyos, hogy az afgán zavarok egyrésről legjobb úttörői voltak az orosz ármányoknak, másrésről pedig hatásukat a Khyber szoros⁸⁷ rabló, nyugtalan népeire nem téveszthetik, nevezetesen igen jól hajtják a vizet az úgynevezett *hill tribes*⁸⁸ vad britgyűlöletének és vakbuzgalmának malmára, kik sok bajt okoztak az angoloknak még békében is, s annál veszélyesebbek az általános zavargás idején.

A mi a második kérdést illeti, hogy mennyiben veszélyesek az orosz üzelmek Indiára nézve, régóta már nyílt titok, hogy a muszkák itt, – nevezetesen India északkeleti és északnyugati partvidékén – föltalálták a brit érdekek Achilles sarkát, miután az angol korona leglászongóbb alattvalói éppen ezen a vidéken élnek, oly emberek, kik legjobban sajnálják a régi moguluralom bukását, mert érdeklik a feudális-aristokratiai kormány rendszer megszűnése által legtöbbet szenvedett mohamedán vallásbuzgóság a legkésérűbb bosszúra hevít, s kik végre erősebbek és erélyesebbek lévén déli honfitársaiknál, az indiai angol uralom aláásásában fáradhatatlanok. Nézeteim szerint kevés angol-indus nem jutott még azon meggyőződésre, hogy e körülbelül negyven millió mohamedán – dacára a Visnu-imádóknak, kik négy-, sőt majdnem ötszörte nagyobb számmal vannak – gördíti a legnagyobb akadályokat az ind félsziget pacificálása, és polgárosítása elé. Először a mohamedánok műveltebbek és nagyobb náluk a könynyűség bizonyos eszmék elterjesztésére hírlapok által; az írás-és olvasás-tudók aránya náluk kedvezőbb; másodsor a hinduk számbeli túlsúlya szintűgy kifejtette a mohamedánok között az egység és testvériség szellemét, mint kereszténygyűlöletük őket a legvakmerőbb összeesküvőkke

tette. Mik a carbonarik s Európa egyéb forradalmárai az észak-indiai vahabitákhoz képest? Az angolokat bizonyára nem vádolhatni vigyázatlanságról s még sem múlik el év, melyben nem jutottak volna több messzeterjedt összeesküvés nyomára, melyek bár a legszigorúabban büntetettek, mégis mindig újra szövetnek, s kivétel nélkül az angol uralom megdöntésére céloznak.

Az ind népesség nagy tömegéből csakis a kereskedők és kézművesek azok, kik nem óhajtanak uralomváltozást, de a többiek várva várják az oroszok betörését, még nincs két éve; hogy egy iskola növendékei. – India északnyugati részében – az orosz nyelvnek mint kötelezett tantárgynak behozatalát kívánták, mert igen ügyes húzása volt az orosz propagandának, hogy szélteben azt hirdették, hogy az oroszok mohamedánusok. Ezt Sinilli és Pendsabban nem lehet kibeszélni senkinek, s miután India mohamedán népessége nyugtalan hajlamai miatt tényleg mindenütt hátra van szorítva, mi a mohamedán lapoknak hangos panaszokra szolgáltatott okot, valóban nehéz volna kimérni a veszély horderejét, mely Oroszországnak, habár közvetett közeledéséből Észa-India felé az angolokra támadhatna.

Ily körülmények között természetesen annál több fontosságot nyer a harmadik kérdés, mennyiben áll Anglia lehetőségében, hogy ellensége céljait megghiúsítsa. Ha Anglia az utolsó 25 év óta, a helyett, hogy magasságából önelégülten és túlbízottan tekintett erejére és kincseire, ha a helyett, hogy halalma nagyszerűségét csodálta, inkább megerősítésre gondolt volna, könnyebben felelhetnénk e kérdésre kedvezőleg. De a viszonyok jelen állása mellett, midőn a különböző politikai pártok küzdelméből a gyarmatérdek észrevehető elhanyagolása támadt, s a „fillérkaparítás” volt hangadó a legfontosabb politikai kérdésekben, nehéz volna más eredményre jutni, mint, hogy Nagy-Britannia saját hanyagsága folytán vetélytársa hatalmát annyira engedte előnyomulni, hogy annak visszatartása nehezé, sőt majdnem lehetetlenné lett. Ennek a kicsinyes, úgynevezett

kalmárpolitikának az volt eredménye, hogy Angliában egy nevezetes politikai párt támadt, mely a gyarmatbirtokok, tehát India kérdésében is a legnagyobb közönyösséget mutatta; ez csak ipargazdag, dús, szabad és befelé hatalmas Angliát akar, s azt véli, hogy ezt külföldi hatalomállás nélkül is elérhetni, miután a gyarmatbirtok csak halvány fényt ad a brit koronának, melyen a pompavágyó konzervatívok szeretnek ugyan nyargalászni, mely azonban tulajdonkép a nagy angol nemzetnek több áldozatába kerül, mint a mennyi hasznot hajt. Hogy a liberálisok e politikai nézete nagyon téves, világos mindenki előtt, ki Hollandia, Portugália s egyéb kereskedő államok történetét alaposan tanulmányozta. A népes Ó-Angliában még sokkal érzékenyebbek lesznek a téves politika következményei, s ha az államférfiak a Temze partján csak még néhány évig megmaradnak e tévedésben, alaposan fog elterjedni azon nézet, hogy a természet örök törvényei szerint Anglia a hatalom tetőpontjáról lefelé hanyatlik, és le kell hanyatlania. Az orosz támadás elleni előkészületek, legyenek akár physikai, akár morális természetűek, nevezetesen az indurópai sereg szaporítása, a vasúthálózat kifejtése, s egyéb könnyítő eszközei a katonai operációknak az angol zászló elestét csak késleltetik de, nem háríthatják el. Oroszország minden időben igen makacs ellenség volt és lesz is, melyet sem belzavarok, sem évekig halogatott harc kitűzött céljától el nem fordíthat. Az angol érdekek veszélyeztetésével nem csak száz meg százmillió angol tőke megy tönkre, hanem a nagyhatalmi állás is elvesz Ázsiában, sőt egyáltalán a világon. Bármily ellentétben álljanak is e nézettel John Stuart Mill úr bölcsészeti érvelései, melyek teoretikus nézőpontokból indulnak ki, a történet kéréllhetetlen következetessége be fogja hibáját bizonyítani. Oroszország akár az Oxus, akár a Boszporusz, vagy a Hindukusnál lépjen föl, ez mindig ugyanannyit jelent, mint ha Liverpoolt, Southamptont vagy Londont rohanná meg. S miután Angliának Amerikában ma már csak igen kevés keresni valója

van, Afrikában pedig majd éppen semmi, nem nevezhetni túlzásnak, ha azt hisszük, hogy az angolnak az ősi Ázsia terein, ha nem is pro aris et focus, de mindenesetre zászlója nagysága és hatalmáért kell küzdenie.

Ha tehát azon meggyőződésre jutottunk, hogy Anglia az orosz támadások visszaverésére nem képes, vagy nem hajlandó – legalább a most uralkodó liberális párt így nyilatkozik – akkor a többi európai kabinet van hivatva síkra szállani, nevezetesen pedig Német-, Francia-, Olaszország- és Ausztriának kötelességéül esik az erélyes föllépés; oly gátat kell az orosz hatalom korlátlan növekvése ellenébe állítaniuk, mely ne az egyezmények ingó alapján, hanem a szilárd közös védelmen gyökerezzen. Hogy a közös működés már ma szükséges, nem vonhatja kétségbe senki csak az a kérdés, hogy ily intézkedést, el lehet-e még továbbra halasztani, s meg van-e engedve, hogy további palliatívák által csalékony biztossági tudatnak adjuk magunkat oly mértékben, melyben ezáltal Oroszország további hatalomterjesztésére segédkezünk? Bizonyára rég elmúlt azon idő, melyben a bajt még csírájában lehetett volna elfojtani s az északi óriás annyira megdagadt, hogy küzdelem esetében ellene nem egyes országokról, hanem a nyugati hatalmak szövetségéről lehet szó, mert, ha az utolsó krími háborúban, midőn mindenki, a ki csak tehette, erejéhez képest járult Oroszország megalázásához, a háború végeredménye aránylag csekélynek nevezhető, hogy képzelhetik kabinetjeink, hogy jövőre képesek lehetnének céljuk elérésére? Ma a cár óriási birodalma csak kevés vasútvonallal rendelkezhetik, de azok a legközelebb jövőben mindenfelé szelik át az országot. Összekötik annak egyik részét a másikkal. Ma a személyrabok emancipációja folytán a társaság átmeneti korszakban, a nemzetiségi s a nagy orosz érzület a fejlődés első stádiumában van, a gazdag talaj roppant segédforrásai alig felerészükben értékesítve, s végre az idegen nemzetiségek ama tömege, melyet a szerencsés politika különböző éghajlatok és nyelvtörzsekből eggyé vont,

még nincs amalgamizálva, azaz teljesen russzifikálva. Ha a nyugati hatalmak előtt kilátás volna arra, hogy a közeljövő szerencsésebb konstellációkat, alkalmasabb eszközöket adand szándékuk kivitelére, a várás igazolva volna, de bárhova tekintsünk is, ily remény sehonnan sem nyílik, sőt inkább az ellenkezőt tapasztalhatjuk, mert minden évvel, minden nappal, mely elmúlik, az óriás Oroszország nemcsak Ázsiában nyer intensívebb erőt, hanem ügyesen ásott aknáit által pokoli cselszövényeit mindig mélyebben és mélyebben viszi Európa belsejébe is. Ki ignorálhatná ama panszlávisztikus törekvéseket, melyek egyfelől az ottomán népség annyi rétegét hatják át, másrészt a horvátok és vendek által mélyen Stájerországig, a szerbek, tótok, morvák és csehek által az érchegységig vannak terjesztve. Minden pillanattal egy évtized kedvező alkalma vész el, s ha Európa önfenntartási kötelességétől indítatva, még akkor is hangoztatná vétőjét, midőn Oroszország csendesen viseli magát, mért törekednénk minden áron békére, ha maga a szt. pétervári kabinet lép mint kihívó fél a küzdőterre?

Egyezmények, melyek minden időben csakis addig tekintettek érvényeseknek, míg a szerződő feleknek kedveztek, Oroszországot Európa veszélyeztetett érdekeivel szemben semmi esetre sem védhetik többé. A nyers erő ellen csak nyers erőt állíthatni, s bármily borzasztó is legyen a háború óriási áldozatait és utófájdalmaival, mégis ez az egyetlen eszköz, mely ma az orosz ambíciónak határt szabhat. Ha az erőnek erejével gyöngének látszani akaró Anglia az orosz medvével békés úton akarja ügyeit kiegyenlíteni, ám tegye meg; a többi európai hatalom, nevezetesen Németország és Ausztria-Magyarország a diplomáciai toll helyett bátran nyúljon a kardhoz, mely még eléggé erős ellenállani a moszkovita gőgnek, mely a keresztény ázsiaiakat visszaszoríthatja Ázsiába, a földre, honnan eredetüket vették, s mely egyedüli hatáskörük a jelen – s a jövőben!

SZERKESZTŐI JEGYZETEK

¹ A krími háborút lezáró egyezmények, melyeknek értelmében a Fekete-tengert teljes egészében semleges vízfelületnek nyilvánították, megtiltva hogy bármely hatalom hadihajói oda behatoljanak, illetve bármely hatalom erődtítéseket emelhessen a partjain. Az egyezmény komolyan visszavetette Oroszország hatalmi aspirációit, ugyanakkor az oszmánok megalázónak érezték, hogy győztes létükre a vesztes hatalommal azonos feltételeket kényszerítettek rájuk.

² MacNeill, John, Sir (1795–1883), skót származású sebész és diplomata, 1836-ig a Kelet-Indiai Társaságnál szolgált sebészként, 1836 és 1844 között perzsiai követ, az ázsiai orosz törekvések ellen számos munkát írt.

³ *Nil admirari* 'semmin sem csodálkozni!'

⁴ *autokratiko-despotikus* 'önkéntyuralmi'

⁵ „tartott bocsát világgá” – így az eredetiben, a kiadó megjegyzése.

⁶ Menysikov, Alekszandr Danyilovics (1673–1729), Nagy Péter (1682–1725) majd I. Katalin (1725–1727) alacsony sorból felemelkedett kegyence, az orosz hadsereg generalisszimusza, Katalin uralma alatt Oroszország tényleges régense. Kegyvesztétként, szibériai száműzetésben halt meg.

⁷ *per omne fas et nefas* 'minden jóban és rosszban'

⁸ *optima spolia* 'legjobb zsákmányrész'

⁹ Voltaképpen I. Szelim oszmán szultán (uralk. 1512–1520) és Tumanbay, az utolsó mamlúk uralkodó (1516–1517) küzdelméről van szó.

¹⁰ Bár a török történetírás elfogadja, az oszmán szultánok 1517 óta jogfolytonos kalifai címe voltaképpen fikció volt. Ugyanakkor 1773, a kücsük kajnardzsi béke után általában a nyugati hatalmak is effogadták, vö.: V. V. Bartol'd: Halif i sultan, in: *Socsinyenyija VI* (Moskva 1966), 17-78; illetve Sourdel, D.: Khalifa, in: *The Encyclopaedia of islam. New Series*, Leiden 1990.

¹¹ *Kommen*, teljes alakban *Kommenos* vagy *Komménosz*, bizánci császári dinasztia (1081–1185), a szeldzsukok anatóliai honfoglalása (1771) és a normannok, keresztesek és velenceiek nyomása ellenére sikerrel konszolidálták a birodalmat, utoljára megerősítve annak nagyhatalmi státuszát. Uralmukat jelentő kulturális fellendülés, az ú.n. „Komménosz reneszánsz” és gazdasági fellendülés kísérte.

¹² A Nagy Pétert legyőzését követően, Baltacı Mehmet nagyvezír által aláírt pruti béke (1711. július 23.) kapcsán merült fel a vád,

hogyan a megvesztegetett nagyvezír túl enyhe békefeltételeket szabott a cárnak; a nagyvezírt ezért november 20-án megfosztották a tisztségétől. Az 1709 évi poltavai vereségét követően az oszmánok „vendégszeretetét” élvező XII. Károly svéd király (1697–1718) több diplomáciai kísérletet tett, hogy az oszmánokat és tatár vazallusaikat az oroszok elleni háború felújítására bírja, de az 1712-es és 1713-as orosz–török egyezmények, melyekben a török fél további kedvezményeket kapott, ezt megakadályozták. A svéd király csak 1714-ben hagyhatta el az Oszmán Birodalmat.

¹³ *occasione data* „alkalomadtán”

¹⁴ *Qārdm* ’földdarab’ – nyilvánvaló népetimológia.

¹⁵ Vámbery nyilvánvalóan téved. Az Arany Hordából kiszakadt kánság első uralkodója 1449-ben Hádzsi Girej kán volt, a kánság – dinasztikus belharcok következtében – 1475-ben Mengli Girej kán uralma alatt lett oszmán vazallus.

¹⁶ A háború a Nagy Katalin által támogatott Poniatowski Szaniszló (1764–1795) uralmával elégedetlen bari konföderáció felkelésével (1768) vette kezdetét. Oroszország és Törökország beavatkozásával a háború gyorsan kiterjedt a balkénra, illetve, amíg a korábban az orosz területeket is fosztogató tatár csapatok Havasalföldön voltak, az oroszok megtámadták a Krímet (1771). 1772-ben az orosz csapatok megszállták a román fejedelemségeket, a Krímet, valamint kikényszerítették Lengyelország első felosztását. A török háború 1774-ben a kücsük kajnarci békével ért véget, amelyben a szultán lemondott a Krím feletti hűbérurasságról, s így az ország átmenetileg függetlenné vált.

¹⁷ Ma Tmutarakany.

¹⁸ A krími kánság utolsó uralkodója Sáhín Girej (1777–1782 formálisan független uralkodóként, 1783–1787, orosz alárendeltségben) volt. Uralma vesztével Edirnébe menekült, ahol kivégezték.

¹⁹ A mai Grúzia és tartományai.

²⁰ Cserkeszföld.

²¹ Gunib várában (ma Dagesztán, Oroszország) adta meg magát 1859. augusztus 25-én Alekszandr Barjatinszkij hercegnek (1814–1879) Sejh Sámil (1797–1871) a csecsen ellenállás legendás vallási vezetője.

²² A cserkesz törzsek ellenállását 1864-ben sikerült az oroszoknak végleg megtörni.

²³ *Rája* itt: keresztény alattvaló.

²⁴ Veronai kongresszus: 1822-ben, a bécsi kongresszust európai nagyhatalmi kongresszusok sorában az utolsó, elsősorban Spanyolország kérdésére fókuszált: Ausztria, Oroszország és Poroszország

támogatásukról biztosították a spanyolországi francia intervenciót, illetve a nyugati hatalmak latin-amerikai ambícióit, amire Anglia amelyet Canning külügyminiszter képviselt kivonult, s ezzel véget is ért a Sztet Svövetség kongresszusainak rendszere.

²⁵ *Nouvelle-Grèce* 'az új Görögország'. Vámbéry e kifejezésében végrelesen elfoglult. Az új Görögország (mai területének egy kisebb részén, 1832-ben vált nemzetközileg elismert, független állammá.

²⁶ *Szúra* vagy *Szirosz*, görög sziget és kikötő a Kikládok szigetcsoprtján.

²⁷ *Filhellén* 'görögbarát'.

²⁸ *Filoturk* vagy helyesebben *turkofil* 'törökbarát'.

²⁹ Navarinonál (ma Pilosz), verte szét az egyesült angol-francia-orosz flotta az oszmán hadiflottát (1827). Az beavatkozás oka az oszmán csapatok egy évvel korábbi misszolongi vérengzése volt.

³⁰ *chère frère* 'kedves fivér' (francia).

³¹ II. Mahmúd (1808–1839) török szultán, a birodalom első nagy reformátora (1834–38). Felszámolta a feudális széttagoltságot és le-számolt a katonailag már értéktelen, de minden újításnak ellenálló janicsárokkal (1826). Uralma alatt lépett életbe a *büñkjár iszkeleszi* szerződés (1833–1841), amelynek lényege az oszmánok orosz orientációja és egy oszmán-orosz védelmi együttműködés volt.

³² Dmitrie Cantemir (1673–1723), moldvai fejedelem (1693, 1710–11). A török hűbéruraság helyett Nagy Péter oldalára állt, s annak pruti veresége után Oroszországba emigrált. Nagy Péter birtokokkal és udvari címekkel hálálta meg hűségét, mint történeti és földrajzi író (megírta az Oszmán Birodalom történetét és Moldva leírását) is nagyot alkotott. 1714-ben a berlini akadémia tagjai közé fogadták.

³³ *soi-disant* 'önjelölt' francia.

³⁴ Havasalföld és Moldva román fejedelemségei.

³⁵ Szerbia 1826 és 1867 között az Oszmán Birodalom autonóm fejedelemsége volt, az ország 1878-ban vált nemzetközileg is elismert független állammá.

³⁶ *Question bulgare* 'bolgár kérdés'.

³⁷ Gróf Hans Karl Friedrich Anton von Diebitsch und Narden (1785–1831), német származású orosz katonatiszt, az 1828–1829-es orosz török háborúban elért sikereiért kapta a *Zabalkanszkij* (Balkáni) tiszteleti nevet. 1830-ban kinevezték a lengyel hadszíntér főparancsnokának, 1831. május 26-án az ő nevéhez fűződik az orosz csapatok ostromokai győzelme, s ezzel a lengyel felkelés végső bukása. (E csatában vált lengyel hőssé Bem tábornok.

³⁸ *Mechiaristák* örmény szerzetesek.

³⁹ Kandia, ma Heraklion, Kréta szigetének központja.

⁴⁰ „Pétert hosszasan foglalkoztatta a gondolat, hogy tengerészeti erővel uralja a Kaszpi-tengeret, hogy ekképpen mozdítsa elő országa kereskedelmét Perzsiával és India egy részével.” (A francia szöveget betűhíven reprodukáltuk – D. M.)

⁴¹ I. Huszain (1694–1722) nem az utolsó szafavída volt. Az afgán invázió után Huszain fia, II. Tahmaszp (1722–1732) helyreállította a dinasztia uralmát, amely 1765-ig tartott.

⁴² Ma: Asztrahány, Oroszország.

⁴³ Gilán: iráni tartomány a Kaszpi-tenger déli partján.

⁴⁴ Nádfir sáh (1736–1748), az Afsár törzsből származó perzsa uralkodó, akinek rövid uralma megszakította a Szafavídákét, s átmenetileg ismét szunnita állammá tette Iránmt. Rövid időre elfoglalta a mai Afganisztánt, illetve Indiát, ő hozatta onnan Iránba a perzsa uralkodók legendás Pávatrónját.

⁴⁵ T.i. az iráni uralkodók koronája.

⁴⁶ Agha Muhammad (1779–1797) uralma alatt egyesítette újra a belharcokba merült Irán a Kádzsár-dinasztia.

⁴⁷ Tartományok a mai Grúzia és Azerbajdzsán vidékén.

⁴⁸ Valószínűleg *Karapapah*, *Terekmen* és *Sáhszeven*, Iránban nomadizáló oguz-török törzsek.

⁴⁹ Gokcsa, tó és víztározó a mai Örményországban.

⁵⁰ A mai Arasz folyó.

⁵¹ Uralkodott 1797–1838.

⁵² A. Sz. Gribojedov (1795–1829), orosz katonát, diplomatát és drámaíró, akkori teheráni orosz követet 1829. február 11-én mészárolta le a követséget feldúló fanatizált tömeg.

⁵³ Naszeroddin sah (1848–1896) volt az első perzsa uralkodó, aki európai utat tett. Magyarországi utijegyzeteit Sárközy Miklós publikálta: Naszeroddin perzsa sah utinaplója Magyarországról, in: Dobrovits M. (szerk.): *A Kelet ritka nyugalma. A VII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia* (Dunaszerdahely 2010), 113–164.

⁵⁴ Iráni tartomány a Kaszpi-tó déli partvidékén.

⁵⁵ Irán északkeleti tartománya.

⁵⁶ Történetéhez ld.: Zsigmond Á. É.: Cserkasszkij Alekszadr Bekovics élete és tragikus kimenetelű expedíciója, in: Dobrovits M. (szerk.): *A kíváncsi világosság. A VI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia* (Dunaszerdahely 2009), 230–240.

⁵⁷ E hadjáratra 1839-ben került sor.

⁵⁸ Város a mai kazahsztánban.

⁵⁹ A Turkesztáni Főkörmányzóságot Taskent orosz kézre kerülése (1865) után, ténylegesen a másodok főkörmányzó, von Kaufmann tábornok hozta létre 1867-ben.

⁶⁰ A korabeli szóhasználatban a *kirgiz* a mai kazakok neve, a ma *kirgiz* néven ismert népet viszont *kara kirgiz* néven emlegették.

⁶¹ Kokandi uralkodó, 1845 és 1875 között, megszakításokkal három alkalommal ült a káni trónon.

⁶² A Kokandi Kánságot 1876-ban számolták fel véglegesen.

⁶³ Uralkodott 1860 és 1886 között, 1868-tól kezdve orosz vazallusként.

⁶⁴ A szöveg összekever két címet, Jakub beg Kelet-Turkesztán uralkodója volt (1865–1877), elvben török vazallusként és brit támogatással, a *kusbegi* 'fősólymász' a nagyvezírnek megfelelő cím volt Buharában.

⁶⁵ A britek a kásgari konzulátus megnyitása mellett azzal is támogatják Jakub mozgalmát, hogy átengedték a szuezi csatornán a Konstantinápolyból hozzá küldött hadiszállítmányokat, melyek nagy valószínűséggel Brit-Indián át értek el hozzá.

⁶⁶ Híva a közép-ázsiai kánságok közül utolsónak, csak 1873-ban vált orosz vazallussá.

⁶⁷ Bár egy részük már korábban önként meghódolt, a türkmén törzsek teljes egészükben csak 1881 (a gök-tepei vérengzés) valamint 1884, Merv elfoglalása után kerültek orosz uralom alá.

⁶⁸ Helyesen *Hodzsa Ahmed Jeszevi* az első török nyelvű iszlám misztikus. Mauzóleuma Turkisztán városában (Jazahsztán) látható.

⁶⁹ Ez a jóslat tévenek bizonyult. Buharában 1920-ig zavartalanul élt tovább az emirátus.

⁷⁰ Hooghly, folyó Indiában. Calcutta (Kolkata) városa, mely akkoriban a brit-indiai adminisztráció központja volt, a partján terül el.

⁷¹ Erre csak az ú.n., „Pandzsdeh-incidens“ után, 1885-ben került sor, amely során Vámbéry publicisztikai tevékenysége döntő szerepet játszott a brit álláspont kialakításában.

⁷² Richard Southwell Bourke, Earl of Mayo (1822–1872), India alkirálya 1869–1872 között.

⁷³ Uralkodott: 1863–1866 és 1868–1878/79.

⁷⁴ Itt London illetve a brit kormányzat.

⁷⁵ Nana Szahib (1824-?) az indiai *sepoy* (szipoj) lázadás (1857) vezetője.

⁷⁶ Pojarkov, Vaszilij Danyilovics (?-1646?), orosz kozák parancsnok és felfedező az Amur-vidéken.

⁷⁷ Habarov, jerofej Pavlovics (1630–1671), orosz felfedező és katonai parancsnok, a Bajkálontúl-vidéken.

⁷⁸ T.i. az első és a második ópiumháború.

⁷⁹ Muravjov-Amurszkij, Nyikolaj Nyikolajevics (1809–1881), 1847–1861 között Kelet-Szibéria kormányzója, Szahalin meghódítója, a távol-keleti orosz terjeszkedés meghatározó személyisége.

⁸⁰ Vlagyivosztokot, oroszország állandóan meleg vízi kikötőjét a Csendes-óceánon 1858-ban alapították.

⁸¹ Az Ili folyó vidéke 1881-ben került véglegesen Kína (pontosabban a Mandzsu Birodalom) fennhatósága alá.

⁸² Urga, Ulánbátor régi európai neve.

⁸³ *Seraj*, palota.

⁸⁴ T.i. Anglia.

⁸⁵ Gorcsakov, Alekszandr Mihajlovics, herceg (1798–1883), orosz államférfi, diplomata, 1863 és 1883 közt a birodalom kancellárja. 1870-es jegyzékével elérte a párizsi béke revízióját, s oroszország Fekete-tengeri jogainak helyreállítását.

⁸⁶ A Krímben.

⁸⁷ Khybar-szoros, Afganisztán és az egykori Brit-India (ma Pakisztán) határa.

⁸⁸ Hegyi törzsek, t.i. Brit-India illetve a mai Pakisztán északnyugati határvidékén.

AZ OROSZ HADJÁRAT HÍVA ELLEN¹

Körülbelül most egy éve,¹ hogy az oroszok azon hadjáratot intézték Híva ellen, mely a múlt év június havában

¹ Kolokolcov polkovnyik. Ekspedicia v Khivu v 1873 godu. Ot Dzsizzaka do Khivi. Pohodnyj Dnyevnyik. (Hadjárat Khivába 1873. évben. Dsizzáktól Khiváig úti napló. 8° 71 lap.)

Ivanyin M. J. Hiva i reka Amu-Darja. Sz. kartoju i riszunkami. (Khiva és az Amu-Darja föld abrosszal és rajzokkal 8° 61 lap).

Hugó Stumm (Lieutenant im 1. westfälischen Husaren-Regiment Nr. 8. z. Z. attachirt dem russischen Hauptquartiere). Aus Khiva. Berichte mit fünf colorirten Karten. Berlin, 1873. 129 lap.

P. Lerch, Khiva oder Kharezm, seine historischen und geographischen Verhältnisse. St. Petersburg 1873.

Iz Gyeisztvujuscsago Otrjada. (A hadmívelő seregosztályból). A Taskentben megjelenő, Turkesztanszkija Vjedomosztyi című hivatalos lapnak a harctérről megjelent levelezései. 1873.

végződött és rövid tartama alatt, valamint azután is, nagy mozgalmat idézett elő az európai sajtóban. Hogy csak most szólok a hazai közönségnek ezen mindenesetre említésre méltó politikai eseményről, annak oka az, hogy a sokféle hivatalos és magán-tudósítások áttekintése után, annak lehető teljes és hű képét akarom nyújtani. Valóban e hívai hadjárat majdnem egyedül áll az ázsiai háborúk történetében; nem annyira a rendkívüli hadi ügyesség tekintetében, melyet a támadó hadsereg vezéreinek ki kellett fejteniük; nem is ama nagy vitézségért, melyre a magukat védő ázsiaiak ellen szükség volt, hanem kiválóan és úgy szólván egyedül azon roppant nehézségek miatt, melyeket e kis országban az Oxus alsó folyása mellékén a talaj sajátságai gördítenek a hódító útjába, de nem kevésbé a sajátságos égalji viszonyok és a szörnyű vízhiány, mely minden Híva felé vezető úton majdnem legyőzhetetlen akadályt képez és a pusztai természetnek borzadalmait még inkább növeli. Hannibál- és Napóleonnak átkelése a havasokon, Lord Napiernek hadjárata Magdalában és sok más történeti nevezetességű régi és új hadjárat, valóban mindezek eltörpülnek a 15.000 harcosból álló orosz hadseregnek hívai hadjáratához mérve.

Ezzel, tudom, nagyot mondtam, – de kérem az olvasót, ítéljen a következő sorokban adott rajzból, akkor, remélem, állításomat nem fogja túlzottnak tekinteni.

Mi dolguk volt az oroszoknak Hívában, miért indítottak ily veszedelmes hadjáratot, mely százötven év lefolyása óta már háromszor ütött ki balul, arra nagyon egyszerű a felelet. Először is : napjainkban Oroszország azon állam, mely első sorban érzi magát hivatva az ó világ jövő történetére és alakulására nagy befolyást gyakorolni. Minden hódító hatalom, mely csak határainak nagyítására tör és nem látja be, hogy csak lassankint kell előre nyomulni, és csak akkor, mikor az előbbi falatot már jól megemésztette és kulturális hivatását mennél hívebben betöltötte, bizonyos gyöngeségben szenved, és ebben sínylődik most

Oroszország is. Innen a nagy sietség, mellyel Kokandot és Buharát meghódította, míg Szibériának déli vidékei mostanig az elmúlt századok statusquojában maradtak. Másodszor: Oroszországnak Turkesztáni birtokait, melyek nem mindennapi terveknek szolgálnak alapúí, azért is kellett Hívával kiegyeztetnie, hogy e nyugati kánság létezése ne legyen szálka a félig-meddig nyugalmazott keleti kánok szemében. Azonkívül sokan ez országocskában elég alaptalanul azon szikrát látták, mely a többi országok közt felhalmazott gyúanyagot lángra fogja lobbantani, s minden jövőendő közép-ázsiai fölkelésnek fészke lesz. Harmadszor: mert Hívának büntetése és meghódítása, orosz fogalmak szerint, azon körülményben nyerte némileg jogosultságát, hogy e tartomány, melynek területén több mint 25.000 perzsa rabszolga volt letartóztatva, mindig rablóállam hírében állott. A cárnak alattvalói kelendő árucikkek valának a hívai vásáron, szóval: a hívaiak a nemzetközi jog fogalmaival mit sem törődve karavánjaikkal szabadon akarták bebarangolni az orosz területet, míg orosz nem merészhette volna lábát Híva földjére tenni. Mindent egybefoglalva, úgy hiszem, hogy az oroszok föl voltak jogosítva e hadjárat megindítására.

Ki ellenségeskedést keres, természetesen könnyen talál ürügyet. Azon időben, midőn Európa nem is álmodhatott volna orosz hadjátról Híva ellen, Taskent és Szamarkand városokból, úgynevezett tudományos expedíciókat küldött az orosz kormány a pusztákba, nem annyira, hogy a homok geológiai alkatát, vagy az ottani állatvilágot tanulmányozzák, mint, hogy alkalmas utakat keressenek, a délnyugatra eső Híva felé. Midőn az orosz kormány magát mindenfelől biztosnak érezte, és a terv kivihetőségéhez nem fért kétség, nyíltan föllépett szándékával. Az álmos John Bull szemeit meresztette és néha-néha nagy lármát is csapott, de az oroszok tudták, hova tapintsanak, csak Suvalov grófnak rendkívüli követségére volt szükség a múlt év telén, és Oroszország nemcsak zavartalanul foly-

tathatta előkészületeit a háborura, hanem seregét még az angol diplomácia legjobb kívánatai is kísérték. A barátság megpecsételésére Hymen szövétnekét is meggyújtották; Alfréd herceget jelölték ki a cárevna férjéül; oly házasság, melynél fogva valaki azon tréfás gondolatra jutott, hogy az orosz após Viktória királynő fiának a tatárok földét és népét fogja nászajándéku adni.

Elég az hozzá, Oroszország készen állott.

Első sorban a hívai kánok hosszú bűnlajstroma az orosz rabszolgák ügyében szolgált a háború ürügyéül, továbbá azon kirgizek oltalmazása, kik a kérdéses orosz területről Hívába menekültek, az adót kikerülendő. Az ifjú, alig huszonnégyszáz éves kán, azon hülye fejedelemnek fia, ki engem utazásom idején fogadott, belátta a közelgő veszély horderejét. Jarkendban, Buharában, Kokandban, Konstantinápolyban, sőt Kalkuttában is folyamodott segílyért, természetesen mindenütt eredmény nélkül, és midőn magát teljesen elhagyatottnak látta, még hatalmasabbnak gondolta magát, az országot övező puszták oltalma alatt, mint azon szomszéd fejedelmeket, kik már elismerték az orosz felsőséget. Ha minden rosszul üt ki, hősies védelem által akará magát özbég származására méltónak mutatni. Szegény, barna, fiatalember! Még egész tisztán emlékszem rá, hogy tíz év előtt nekem és koldustársaimnak a gendumgiáni kertben juhzsírban úszó piláoval² kedveskedett. Akkor körülbelül tizennégyszáz éves lehetett, és többek közt azt kérdezé tőlem, vajon mennyibe kerülhet egy ágyú, Konstantinápolyból Hívába szállítva. Gyermekes játékaik közt ő akkor különösen a tűzesség iránt viseltetett érdeklődéssel, most ez talán trónját menthette volna meg, bár ő, mint a legújabb események tanúsítják, a bátorság hiányának tekintetében boldogult atyjának teljes hasonmása.

Mint már mondtuk, Szeid Mehemmed Rehim kán³ (ez Híva mostani fejedelmének neve), Mohammed pártfogásán és isten jóságán kívül különösen azon homokpuszták borzasztó természetébe helyezte bizalmát, melyek orszá-

gát 6–700 versztnyi széles övben környezik, kelet, dél és nyugat felől. Minthogy a Jaxartes most már Oroszország birtokában van, az Aral-tó, melyet most már orosz hadi hajók szelnek, szintén veszélyessé válhatott volna, de ennek déli partvidéke oly homokos, hogy ott kikötésre alig lehet gondolni, és partra szállásnál csak kis csónakok használhatók. Bármely oldalról közeledjék tehát sereg Hívához, mindenütt az elemek által útjába vetett nagy nehézségekkel kell megküzdenie. Nappal izzó, elviselhetetlen hőség uralkodik, éjjel zord, metsző hideg. Az északi szél Szibéria felől fagyos, dermesztő fuvalmú, a keleti és déli szelek száraz forróságot hoznak, a nyugati szelek, veszélyes, szörnyen romboló homoktömegeket és viharokat. Azért a karavánutak is, melyek észak felől, Orenburgból Kazalinszk erődbe, vagy nyugat felől, Mangislakból, vagy a Kinderli-öbölből kiindulva, vagy dél felől Krasznovodszkból Hívába vezetnek, egyenlő puszták és veszélyesek. Sokszor 10–12 mérföldnyire nincs kút, másutt bűdös, sós vizet nyújtanak szegény források, mi nem üdítheti fel az utast, nyáron 32–34° R. melegben.⁴ Hogyha e vizet papírszűrő által kristály tisztává teszik is, mégis sok konyhasót és kén-savas nátront tartalmaz, néha meszet is. Ennélfogva legtöbb embernél dizenteriót és kányást idéz elő ily vidéken vonulni át haddal, fegyverrel és társzekerekkel, bizonyára nem könnyű dolog. Oroszország teljesen fölfogta a feladat nehézségét, és az egész sereg, melynek főparancsnokaként Kaufmann tábornok neveztetett ki, négy hadosztályra volt osztva, melyek a szélrózsa mind a négy iránya felől indultak a kánság felé. Az *északi* vagy orenburgi hadosztály Wereovkin⁵ altábornok vezérlete alatt április 1-jén indult ki Embinskból,⁶ és azt hitte, hogy május 8-kán fog találkozni Lamakin⁷ ezredes katonáival az Aibögür tava mellett. Állott kilenc század gyalogságból, kilenc szotnya⁸ kozákból, nyolc ágyúból, hat rakétából és ötezer tevéből. A *keleti* vagy taskent-dzsizzaki hadosztály Golovacov tábornok és Galos ezredes vezérlete alatt, húsz század gya-

logságból, hét szotnya kozákból, két üteg rakétából, két mitrailleuseból, húsz ágyúból, két mozsárból és majdnem kilencezer ötszáz tevéből volt egybeállítva. A *déli* vagy kraznovodszki hadosztály, Markoszov ezredes parancsa alatt állott, és Tsekislárból indult ki. Állott nyolc század gyalogságból, négy szotnia kozákból, húsz ágyúból és háromezer tevéből. Azonkívül e hadosztály mellett ötven beteg számára berendezett tábori kórház is volt teveháton, és annak szolgálatára négy orvos. A háromezer teve közül négy-száz csak vizet hordott. Ezek hordókban és tömlőkben négy-ezer akó ivóvizet vittek. A *nyugati* vagy Kinderli hadosztály Lamakin ezredes vezérlete alatt öt szotnia kozákból és tatárból, két század gyalogságból, tíz ágyúból és ezer három száz tevéből volt egybeszerkesztve. Az egész haderő, melyet Kaufmann tábornok Híva ellen vezetett, állott tehát ezer négy száz emberből és ezer nyolcszáz nyolcvannyolc tevéből; mindenesetre annyi teve, mennyivel se Dzsingiz kán, se Timur nem rendelkezett.

Úgy látszik, hogy már ez előkészületek idejében, melyekből világosan megláthatta a kán, hogy az orosz invázió fenyegetése több mint pusztá szó, félelem és aggodás fogta el az ifjú fejedelem szívét, környezetének bátorítása dacára. Míg egyrészt követségeket küldött a legközelebbi orosz főhatóságokhoz Orenburgba és Tifliszbe, feledést kérve a múltakért, barátságot a jövőre, egyúttal huszonnégy orosz rabszolgát, kik közül többen már harminc éve az országban tartózkodtak és csak nehezen válhattak el övéik köréből, szedett össze nagy sietve és őket szerencsés kibékülés reményében Perovskij erődbe küldötte. Pétervár felé is útnak indított egy magas rangú mollát. Sajátkezű levelet vitt a kántól a *fehér padisáboz* (így nevezik a tatárok a cárt), de fél úton vissza kellett fordulnia. Mindez sikertelen volt, a kocka el volt vetve Híva sorsa fölött.

Így tehát majdnem egy napon, április hó elején, megindult az említett négy hadosztály. Egy hadosztály kivételével, melynek eredménytelenül kellett visszavonulnia,

mindannyian majd egy időben érték el Híva területét, és oly szerencsésen működtek az előre megállapított terv szerint, hogy e hadjárat, mely egyetlen nevezetes fegyvertettel sem dicsekedhetik, nagy jelentőségű esemény lett a jelenkor hadi történetében. Kezdjük a taskentdzsizaki osztállyal, melynél az egész sereg-fővezére és két császári herceg, Konstantinovics Alexej, és Leuchtenberg Jenő voltak jelen. Ez azon utat választotta, mely Buhara északi vidékei felől vezet Hívába, azon utat, melyet már Dzsingiz kán is felhasznált volt. Ez Temírkapuktól kezdve majd teljesen sivatag- vidéken vezet Aristanbel-Kudukig- és innét délnyugati irányban a Khal-ata pusztán, földünk egyik vagy talán legrémsegebb vidékén keresztül, az Oxus jobb partjának azon részére visz, melyet már hívai birtoknak szoktak tekinteni. Miért kerülte ki Kaufmann tábornok ily veszélyes út bejárása által önszántából a Buharán átvívó utat, előttünk talány marad. A buharai emír, a cár védence, ezt neki felajánlotta, a főhai szálláson két követet tartott és ő az oroszokat minden tőle telő segélyben részesíttette. De nem akarjuk ezt tovább kutatni, hanem a szerencsésen véghezvitt merény tényét tárgyalván, hallgassuk e nevezetes út egy szemtanújának tudósítását :

„Nagyon borúit időnk volt – írja Kolokolcov ezredes Voenni Szbornikban – midőn március 13-án (ő görög) útra kelénk. Az egész láthatár sűrű felhőkkel volt fődve; az eső patakzó záporrá lett és oly hideg szél fújt, hogy mi, csak-hogy egy kissé fölmelegedhessünk, leszálltunk lovainkról s gyalogolva az agyagos talajban gázoltunk, melyből a sáros göröngyök nagy darabokban tapadtak csizmáinkhoz. A tizenhármas szám folytonosan gondolatunkban lebegett. Legtávolabbról sem gyanítva, hogy én e hadjáratban részt vegyek; azt még kevésbé, hogy a sereg bármelyik részénél s hozzá még, mivel én a semírjecseuszkai csapatoknál szolgáltam, egy idegen tartománybeli szakaszt vezényeljek: tea-, cukor- s tlieakenyér-készleten kívül semmi élelmi szerem sem volt, annyival is inkább, mivel a főhadi

szálláson tartózkodtam s mindeddig a parancsnoknál étkeztem a többiekkel együtt. Most azonban, hogy főhadi szállásomtól el voltam szakítva, létezhetésem miatt kellett gondolkoznom. Az árkásztisztekhez fordultam tehát, kik között volt egynéhány ismerősöm, azon kérelemmel, hogy fogadjanak be társaságukba. Az árkászok szívesen fogadtak és soha sem fogom elfeledni azon barátságos viszonyt, melyet e rendszeretetről híres tiszt karral kötöttem. Hidegben gyorsan halad a katonaság. Utunknak felét hátrahagyva, pihenésre gondoltam, azonban a zápor meg az agyagos sár előbbre ösztönöztek. En megálltam s a hadcsapatot, valamint a tevék nagyobb részét előre-bocsátottam és ekkor egyszerre csak érezni kezdtem magamon a fagy és jelenségeit; a kantárszárát kiejtém kezemből s lábaim is fagyni kezdtek. Erre, gyorsítva futásomat, elértem az előrehaladtakat és jól láthattam, a mint ember és állat a hidegtől dideregve rohan előre. Be hát tulajdonképpen mi célja volt e gyors futásnak? Az, hogy nagyon jól tudták mindnyájan azt, hogy itt egy végetlen s viharoktól terhes pusztaság lenne éjjeli szállásuk. De még más ok is volt arra, hogy ily gyorsan haladjon a csapat; nevezetesen báró Aminov főhadnagy tudtul adta, hogy az éjjeli állomásig körülbelül csak három versztnyi utat kell még megtennünk és hogy ott főzésre alkalmas tüzelőfára s valami fához hasonló avarra fogunk találni. Érte-sülve e hírről, még gyorsabban haladtak az emberek. Azonban, mintha készakarva akadályozna rítunkban, egyszerre csak kitört a vészes *burán* (szélvész). A levegő hóval s majd jéggel volt elteleve. A vihar az egész pusztát körülfogta s a légkör káosszá vált. Mi eszeveszetten rohantunk a már közelben látszó tűz felé. Ez az éjjeli állomáson lobogott, melyet a korábban odaérkezett kozákok gyújtottak. A csapat minden tüzelő anyagot hatalmába kerített, a mi négy szakasz számára volt előkészítve. Es az emberek oly máglyát gyújtottak, mi-nőt még nem láttak e sivatagon talán a világhatár óta sem. A reggeli esőtől átázott ruhada-

rabjaink úgy megkeményedtek a fagytól, hogy köpenyeink másnap a földön állva maradtak, mint valami lefejezett hadsereg. Tevéim közül is sokat vesztettem s csak másnap reggel tűnt ki, mikor fel akartam rakódni, hogy biz azok egészen megfagytak s fejszéinkkel mind szét kellett vagdalnunk a köteleket. Az első szakasz tisztí kara érdemeinek kiemelésére meg kell emlékeznem gondosságukról s azon részvétéről, melyet minden egyes ápolása körüli tanúsítottak, míg ők maguk majd megfagytak.

Alkonyatkor részben megszűnt a vihar s az éj folytonos melegedés közben telt el. Reggel néhányan mintha fagyva lettek volna, de hála az égnek nem haltak meg, kivéve két bennszülött tevehajcsárt, kiket megmenteni lehetetlenség volt. Át is adtuk őket azután az anyaföldnek.

Másnap reggel szintén nagy hideg volt s habár vihar nem dühöngött is, de a szél hidegen fújott. A nap áttetszett a vastag felhőkön és a szél tiszta időre nyújtott reményt. Es csakugyan úgy is volt; délután már a nap sütni és melegíteni is kezdett. Az emberek kiváltak a szorongó tömegből és külön csoportokat alkottak, a mi nagyon emlékeztetett a legyekre, midőn a hasadékokból napfényre bújnak.”

De mint említettük, nem annyira a nagy hideg, mint a nagyon gyorsan történt időváltozás volt az, a mi a dzsizaki csapatot kínzta. Míg útrakeléskor, különböző tudósításokban, a nagy hideg miatt panaszkodnak: az előbb megnevezett forrás Khalataból a következő rajzot adja:

„Alig érkezett meg a hadsereg Khalatába s a csapatok alig foglalták el állomásaikat, midőn meleg szél kezdett fújni, mely folyton növekedő dühével annyira felkavarta a sivatag homokját, hogy délután a napot egészen eltakarta a por s valóságos napfogyatkozás állott be. A tárgyakat nem lehetett egymástól megkülönböztetni és a homoktól nemcsak a sátrak és emberek, hanem minden, de minden elvolt takarva. Esti nyolc óra felé kissé megcsendesült a vihar; azonban ha nem építette is tovább poroszlopait, de azért reánk egész éjen át hullott a por, mint az eső, midőn

néha el kezd borús időben permetezni. Másnap reggel, midőn fölébredtem, nagyon lehangolt ez eddig előttem ismeretlen jelenet. En magam, ágyam, asztalkám, szóval kivétel nélkül minden, el volt borítva a vastag homokréteggel.”

„Április 23-án. A khal-atai állomáson.

Csaknem az egész napon át pihent a porfuvatag, de a rekkenő, a nyomasztó nyári hőség rettenetes vala. Az est csendes és nyomasztó volt. Azután egyszerre csak úgy tíz óra felé szél támadt, újra kezdődött a porfuvatag és a vihar az egész sivatagon végig nyargalt, oly borzasztóan, hogy az ágyban fekvő, a minden oldalról földött sátorban, biztos hely után kellett néznom, a hol fejemet elrejthessem. A szél üvöltése közben úgy tetszett, mintha ismerős hangokat hallanék, de félálomban nem tudtam tisztán kivenni, mi történik tulajdonképpen. Azonban a következő pillanatban úgy szólva a fülembe doboltak az árkászok (sátram közvetlen közelükben volt felállítva.) Harci riadó! Azonnal fölugrottam s láttam, a mint az árkászok nagy zavarral rohantak elő sátraikból. Hanem bizonyost még most sem tudhattam, mert mindez egészen váratlanul történt; szabad szemmel pedig épen semmit sem lehetett megkülönböztetni a porfuvatagban. Szerencsére hátunk felől fúj a szél s így elleneinket, kik által fölriasztatánk, szemközt találta. Mindezek dacára csakhamar kivehettem a csatarendben álló árkászpuskásokat és a tiszteket, kik mindnyájan helyükön voltak már.” Es így tovább.

S ha már most ez éghajlati bajokhoz hozzáteszik a borzasztó nagy vízhiányt és azt a végtelen nyomorúságot, hogy a mély és szűk kutakból a sós és bűdös vizet kellett használni, bizonyára mit sem csodálkozhatunk a kesergések- s kétségbe-esett kitöréseken, melyektől a sivatag e részéről való orosz jelentések hemzsegnék. Magam is emlékszem ily borzasztó pillanatokra, melyeket egy legfőbb harminc tagból álló társaságban éltem át Közép-

Ázsianak e részében, kik keményen meg voltak edzve az éhség, szomjúság és nyomorúság ellen.

Nagyon természetesen az én csekély személyem is eszükbe jutott az oroszoknak ez alkalommal és épen nem csodálkoztam, midőn a fent megnevezett forrásból a következő részletet olvasám:

„Két óra délután. Köröskörül szélcsend uralkodik, de a nap oly hevesen süt, hogy úgy érzi az ember, mintha égne az agyveleje. E hőségtől s egyéb kellemetlenségektől is kínoztatva, gyakran emlékeztünk Vámbéryre, ki, a mint e pillanatig gondoltuk, e sivatag nyomorúságainak leírásába sok költött dolgot vegyített; de most, hogy ez ítat szintén megtettük: szavainak legtisztább igazságáról meggyőződünk mindnyájan.”

E hadmenet borzalmaírói Kolokolcov ezredes április 5-ki naplójában így emlékezik meg:

„Az a hír terjedt el, hogy a parancsnok nagyon aggódik az Amu-darja felé való előrevonulás miatt, s azt is beszéltek egymás között, hogy a szakaszparancsnokokat magához fogja ma hívni tanácskozásra. Az Amu-darja távolságáról a legellentmondóbb hírek keringtek. De az általános vélemény az volt, hogy ha az Amu-darja 70–80, s ha épen száz versztnyre van is még innen, azért még talán keresztül hatolhatnak e borzasztó víztelen sivatagon; de nem sokára azt a tudósítást adta hírül a kazalinszki csapat, hogy Hal-atának az Amu-Derjától való távolsága nem kevesebb százhatvan versztnél és hogy e mellett az egész sivatagon még csak nyoma sincs a víznek. Nem kevesebbről volt tehát szó, mint egy nagy csapatot, tömérdek tevét és lovat egy víztelen, százhatvan versztnyi hosszú, égető homokkal fődött s képzelmet meghaladó borzalmakkal teljes sivatagon keresztül vezetni, és mindezt néhány nap alatt, ily gyilkoló hőségben, egy csepp víz nélkül állani ki.”

Hasonló értelemben ír a *Turkesztáni tudósítások* jól érte-sült levelezője:

„Az egész hadsereg helyzete, ha nem is épen kétséges, de mindenesetre nagyon aggasztó volt. Az egyes csapatok nemhogy teher-hordó állataikat, de magukat is alig tudták vízzel kielégíteni. Külön-böző hadcsapatok főbb tisztjei öröket állítottak a kutak mellé, hogy a vizet el ne vesztessék vagy egyik többet ne kapjon néhány cseppel, mint a másik. A katonaság sóvár tekintettel állott a kutak körül s kit már kielégítettek vízzel, arra mindnyájan irigyen néztek. Egész a lázas állapotig fel volt izgatva mindenki a szomjúságtól. Ez a nap volt a legterheesebb az egész hadjárat alatt. Fulladásig rekkenő volt a hőség s a szél is finom futóhomokkal töltvén meg a levegőt, a lélegzetvétel még nehezebbé vált.”

A bizonytalanság, hogy az Oxus mily távolra van az orosz tábortól, itt a pusztán levő alti-kuduki állomáson, önként érthetőleg, csak növelte az aggályt; és hogy e kínzó bizonytalanság eloszlatására egyetlen hírnököt vagy őrszemet sem küldhettek ki, azon tájékozatlanság okozá, melyben Kaufmann tábornok volt a hívai tartományokba érkezte óta, az őt mindenfelől körülrajongó ellenség állása és száma felől. De midőn Alti-Kudukról ama magaslatra érkeztek és midőn onnan megpillanthatták a távolban kígyózó Oxus ezüstösen csillogó csík-ját : oly mértékben kellett az oroszoknak érezni a feléledés örömét, mint nekem a fájdalmat s a legmélyebb keservet, midőn ezelőtt tíz évvel, természetesen három hónappal később, ugyanezen ezüstös csíkot elveszítve szemem elől, a borzasztó pusztába indultam.

E pillanattól kezdve, a Turkesztáni sivatagban való kéthavi barangolás után, előtűnve az Oxus sötétsárgás hullámaival: véget értek a hadjárat veszedelmei s gyötrelmei. Ezután a had-menet az Oxus jobb partján haladt előre, de csak lassacskán, mivel az oroszok még mindig tartottak az ellenség komolyabb támadásától. Mert mindeddig csak két apróbb csatározásuk volt Khal-atán, az újonnan erődített Szent-György erőssége miatt a váracs körül. Sza-

dik Keniszarin,⁹ a hírhedt kírghiz felkelő, kit a hívai kán e környék védelmével bízott meg, eddig szerencsésen folytatott harcai dacára az oroszokkal szemben a legkisebb fegyvertettre is képtelen volt. Egy viharos éjszakára tervezett rohama is rosszul ütött ki, mert a vihar neki s embe-reinek porral tölté meg szemeiket, az oroszokat pedig jól elfödözte. Hasonlóan balul ütött ki a május 4-ikei támadás. A fehér lobogók, zöldre festett lófarkkal, melyeket Szadik most itt, majd amott tüzetett ki a dombok háta mögött, legkevésbé sem rémítették meg az oroszokat. Es ha Ivanov és Tyihmenov ezredesei nem elegyednek semmi katonai merényletbe a tizenötszörte nagyobb ellenséggel, nagyon könnyen kikerülhették volna a kapott sebeket. Megérkezve végre az Oxus partjához, nagyon könnyű volt azután Kaufmann tábornoknak oly pontot keresni, melyen a folyón való átkelés a legalkalmasabbnak látszott. Az Ücs-udzsak¹⁰ és Szurakhan közötti tér hemzsegett az ellenséges lovasoktól, kik feladatukul tűzék ki az oroszokat megakadályozni az Oxuson való átkelésben. Néha még ágyúkat is használtak, de ezek oly hitvány és ócska fegyver darabok voltak, melyekből szájalomra méltóan puffogattak; és az orosz őrszemek, hacsak mutatkoztak vagy ha e fegyvelmezetlen csoport közé csak egy gránátot vetettek, azonnal a legzavartabb futással szóródtak szerte s menekültek a túlsó, azaz a bal part felé. Itt – és pedig- ama ponton, hol a sech-araki csatorna Fit-nek és Hezareszp között a hívai oazsba jut – a hívaiak egy erőd megvédése végett újabb ellenállásra gyűltek egybe; tüzeik itt oly kitűnőleg tüzeltek a várfalokról, hogy a több mint hétszáz száznyi szélességű folyó túlsó partjára is erősen hullottak a golyók és Kaufmann tábornok kíséretét földtömegekkel boríták, sőt mellette egy lovat meg is öltek. Es mégis május 18-ától 23-ikáig, öt napon át lehetett véghezvinni az átkelést kevés, nagyon is kezdetleges csónakom Az oroszoknak Ak-Kamis állomásokból a part melletti özbég erőd felé csak kissé kellett tüzelniök, hogy a jól találó lövések által

az ellenséget ez utolsó menhelyéből is kiűzzék. Midőn az oroszok átkeltek a bal partra, az özbégek zavara még nagyobb fokra hágott, fegyveres harezosok, békés földművelők, nők és gyermekek mind tarkán futottak szerteszélyel; egyszer az a hír szállongott, hogy föltétlenül meg fogják adni magokat, sőt meg is jelentek többen az orosz táborban, ott eleséget árulni, máskor meg ismét csoportosultak a harc tovább küzdése miatt. Röviden: oly fejtelenség uralkodott, melynek alig találjuk párját, és csak a netán kitörendő zavarok meggátlása végett történt, hogy Kaufmann tábornok a jelentéktelen Hezareszpbe¹¹ is küldött katonákat és azután indult tovább Híva felé. De itt már megelőzte őt Wereovkin tábornok, az orenburgi hadosztály már több napja tartotta megszállva Szeid-Mehemmed-Rehim kán fővárosát és csak a főparancsnok íránt való udvariasságból halasztotta el annak birtokbavételét.

Aránylag legkevesebb tudósításunk van ezen észak felől délkelet felé vonuló második hadosztály útjáról. Hogy Wereovkin tábornoknak az Embinszk erődtől az Arai tó nyugati partja mentén vívő, elég járható úton nem kellett valami különös nehézségekkel megküzdeni, könnyen belátjuk. Oly úton járt, mely évszázadok óta nagyon látogatott és mely csak a rabló kígizek miatt volt veszélyes. Orenburgból február 15-én (az ó naptár szerint) indulva, már május 2-án elért Úrgába, az Aral-tó mellett, mindig a tó nyugati partján, többnyire a meredeken lenyúló, gyakran ezer lábnyi magas Ust-Júrt fensík lejtőjén haladva el. Némely apró csetepatét kivéve, az orenburgi hadosztály harc nélkül érte el Híva földét. Csak az Aral tavon járó-kelő hajóhadnak esett kis baja, tudniillik egy tisztet, egy mérnököt és tizenegy tengerészt, kiket Sitnyikov kapitány küldött vala ki az orosz hadsereg- közeledésének meg-tudása végett, áruló módon megrohanták és megölték. Midőn Wereovkin tábornok hadai Kungrát városához közeledtek, e tizenhárom hajóskatona borzasztóan összevagdalt

hulláját talál-ták a város mellett, ruháiktól és fegyvereiktől megfosztva, levágott-főikkel!

Sokkal rosszabbul járt a kis had, mely kelet felől jött Lamakin ezredes vezérlete alatt. Idáig majd ismeretlen területen kellett áthatolnia, és nem is szólva a körüli bolygó orosz-ellenes kígizekről, oly pusztával volt dolga, mely vízhiány és forróság tekintetéből alig enged a Khal-ata sivatagnak. Tudósítónk ez útról Stumm Hugó porosz hadnagy, az orosz főhadiszállás kíséretéből, az egyetlen nyugat-európai, ki hivatalos minőségben vett részt e nevezetes hadjáratban. Stumm, ki oly szíves volt engem Pesten átutazása alkalmával meglátogatni, néhány hét előtt rövid, de nagyon érdekes naplót tett közzé, melynek több ízben fogjuk hasznát venni. Miután az indulásra kész csapatok a Kavundi kút melletti táborban összegyűltek, az első szakasz, Burovzov alezredes vezérlete alatt, a körülbelül százharminc versznyi távolban eső bisakelii állomás felé indult (április 14-én). Ez utóbbi pontot a csapat hét nap múlva érte el, valószínűen nagy fáradtsággal, minthogy a katonáknak a negyven foknyi szörnyű forróságban két nap alatt negyven versznyi utat kellett megtenni.

„Iszonyú látvány volt, hogyan viaskodtak az utolsó vízcseppek birtokáért,” írja Stumm. „A fekete, büdös vizet oly mohósággal itták, mint valamely drága italt. Élénken emlékeztem ama délután a türkománok egy közmondására, melyet, ha nem tévedek, Vámbéry (?) mond el: „Ki az ördögi pusztában embertársát egy csepp vízzel vigasztalja, annak meg lesznek bocsátva minden addig elkövetett bűnei.” Már az út első napjaiban sok ló és teve ment tönkre. A legénységet is bántotta a napszúrás, a hasmenés és az egész test bágyadtsága. Az volt az oroszok szerencséje, hogy napi útjok eleinte nagyon kicsiny volt, minthogy Lamakin ezredes, kinek tudvalevőleg a kánság ha-tárán az orenburgi hadosztállyal kellett egyesülnie, csak május 4-ikére akart oda érni. Az út további része, Bisaklitól Ilte-Idsen át Alanba, majd tovább Kungrátba, talán még

bajosabb volt. Húsz napot vett igénybe, tudniillik április 20-ától (az ó naptár szerint) május 12-ikéig. Már elindulásokkor Bisakliból nem kevésbé voltak sújtva a környező természet sivársága által. Az egész hadosztályt 27-én és 28-án a szomjan hálás veszélye fenyegette, és nem múlt sokba, hogy erőtlenséggel nem esett a pusztára áldozatul. Déli tizenkét óra körüli, negyven foknyi léghőmérséklet mellett, annyira volt a lovasság, hogy már alig mozdulhatott. Sok ló lankadtan összedőlt; a katonák elbódulva, közel az ájuláshoz, függtek lovaikon és még a tábornok tisztjei is veszíteni kezdek az előrehaladás és menekülés reményét, minthogy Alpai-Masz kútja még húsz versznyi távolban esett. Lamakin ezredes *megállj*-1 parancsol és mindenki, közkatonára és tisztre, a lovak mellé dőlt az izzó homokba. A hadosztálynak nincs már egy csepp vize sem, köröskörül, meddig elhat a szem, homok, homok és csak fehér, az égő déli nap által rémítően vakító homok! Nincs itt se bokor, se fűszál, a legkisebb bogár sem képes itt megélni. Szolgám és tolmácsom már több óra óta visszamaradtak, lovaik elvesztek és ők erőtlenséggel heverték a homokon. Én mindezt alig vettem észre. Érzékeim már-már felmondták a szolgálatot; már eljöttek véltük az annyszor említett, annyszor előrelátott borzasztó pillanatot – ekkor a távol láthatáron, alig láthatólag a vastag, forró homokködön keresztül, két vad alak tűnt fel. Víz! víz! hangzott mindenki szájából, fel, a közelben kút van! Egy pillanatban talpon állott az elcsigázott pusztai csapat és a kétségbeesett arcok vidáman tükröztették vissza a menekülés örömeit.”

Még szomorúbb volt a Grodikov-féle osztag sorsa, mely a sivatag közepén volt kénytelen megállni és útját nem folytathatá. Futárok hozták a rémes hírt Ilte-Idzsibe, április 29-én, a gyors segítség kérésével. Ki csak lóra ülhetett, víztömlőkkel és minden vízz szállításra valamiképpen alkalmas edényekkel visszafelé küldetett segítségre. Lóhalálában siettek és nagy fáradtsággal sikerült estéig annyira erősíteni az osztagot – még a főtisztek is vízedényekkel

kezükben, siettek a kétségbeesők segítségére, – hogy az még akkor éjjel Ilte-Idzsibe érkezhettek. Ez alkalommal minden katonára legföljebb egy pohár víz jutott, mégis ez elég volt a csapat megmentésére. A szomjanhalás veszedelme már rémes közelből fenyegette a harcosokat. A legügyesebb toll sem volna képes leírni azon látványt, melyet a szerencsétlenek nyújtottak a mentő lovasok közeledésénél. Így haladtak hasonló vagy még nagyobb bajok közt a harmadik állomásig, Beiler, Kizil-Agír, Bei-sagír kutak mentén, midőn egyszerre AVereovkin tábornoktól rendelet érkezett, hogy ne az Aibögür-tó déli vége felé vonuljon az osztály, hanem tovább észak felé és vele Ūrgánál egyesüljön, hogy így együtt a ki-száradt tavon keresztül Kungrátba mehessenek. Az út iránya tehát inkább északi lett. Május 5-én érkeztek Alanba, de minthogy futáruk későn érkezett, Wereovkin tábornok nem akarván tovább várni, már megindult Kungrát felé. A Lamakin-féle osztály kényszerítve volt tehát gyors menetekben vonulni Kungrát felé, a Jakhsit-Irbazan kúttól kezdve, délkeleti irányban. Kírgiz kémektől kalauzoltatva, sikerült reggel elérni az Aibögür-tónak alacsony cserjékkel és magas sással benőtt fekete medrét, és május 12-én érték el Kungrátot, hol az oroszok két hónap múlva ismét láttak zöldellő réteket, kővér legelőket és valóban édes vizet. Először csak Lamakin tábori kara tette meg e nevezetes utat. A hadosztály tömege csak később követte és a porosz tudósítónak igaza van, ha mondja, hogy e három napi út, víz nélküli izzó homok pusztákon keresztül, talán a legnagyobb, mit gyalogság valaha véghezvitt, seregek létezése óta.

Kungráttól Wereovkin tábornoknak és Lamakin ezredesnek egyesült hadai a szokásos úton délre vonultak Híva felé, mely alkalommal természetesen majd szakadatlanul harcolni kellett a körül portyázó ellenséges lovass csapatok ellen, de minden nevezetes veszteség vagy fennakadás nélkül. Csak Khodzsa-Ilínél került ütközetre a dolog, melyet az oroszok és a porosz tudósító erőnek erejével

jelentékeny csata gyanánt akarnak feltüntetni (május 13-án az ó naptár szerint). Ha meg is engedjük, hogy az ellenséges hadak tizenöt ezer lovasból állottak, nem szabad elfelednünk, hogy egy egyetlen kartács kisütése vagy egyetlen rakéta röpítése elég arra, hogy szétszórja a legvitézebb türkomán vagy özbég lovascsapatot. Hol oly csekély az ellenállás, mint milyent az ázsiaiak tanúsítanak nyugat öldöklő fegyvereivel szemben, ott nem lehet szó szerencsés ütközetről, a hogy az oroszok elnevezték a khodzsa-ílii csete-patét. Épen oly kevésbé tulajdoníthatunk a Mangit melletti ütközetnek nagy fontosságot, melyet május 20-án (az ó naptár szerint) vívtak az oroszok. Itt összeszedték magokat azon hívai csapatok, melyeket az Oxus alsó folyása mellékéről küldtek az ellenség elé, de mint mindenütt, itt is hiába volt minden erőlködés; az oroszok május 21-én (az ó naptár szerint) elhagyva táborukat, akadálytalanul haladhattak előre a kánság fővárosa, a kormány székhelye felé. Még csak egy esetlen hadi cselet kísértett meg a kán, levelet küldve az ellenség elé, melyben az oroszokat udvariasan meghívja Hívába és csak néhány napi halasztást kér, hogy *barátait* jobban fogadhassa. Az oroszok nevettek az ötleten, megszállták és lövöldözték a várost május 27-én és 28-án és a teljes birtokbavételt csak a főparancsnok íránt való tekintettel halasztották el néhány nappal, mint már említettük.

Mielőtt arról szólanánk, mi a támadás idejében a kán közvetlen közelében történt a városban, emlékezzünk meg Markuszov ezredes hadosztályának sorsáról. Ez, mint tudjuk, szerencsétlenül járt és eredmény nélkül visszatérve kiinduló pontjához, még boldognak érezhette magát, hogy mind egy lábíg nem vezett a pusztában. Az Igdin átvezető úton Hívától csak három napi járásra levő helyre jutott, de a negyven foknyi hőség a teherhordó barmokat rémítően megtizedelte és a legénységet is annyira elcsigázta, hogy a visszavonulás csak nagy áldozatokkal volt kivihető. A halál veszélyétől környezve az orosz tisztek legdrágább

pogyászukat is a pusztában hagyták, ez azután a Tekke türkománoknak jól eshetett. Mindazonáltal Markuszov ezredesnek se meggondolatlanságot, se kitartásnak és bátorságnak hiányát nem lehet szemére vetni. Ámbár csak kénytelen-kelletlen engedte át nekem a dicsőséget, hogy én vagyok az egyedüli európai, ki Asztarabadból a hyrkániai pusztákon át Hívába ért, nem tehetem, hogy ne szóljak bámulattal előbbi kirándulásaíróról e sivatagba valamint e szerencsétlen vállalatáról. En is szenvedtem azon borzasztó kínokat, melyek által terve dugába dőlt, azoknak nyomait életem végéig fogom viselni és a vállalkozó szándékot oly dicséretre méltónak találom, milyen-nél Mihály nagyfejedelem a kaukázusi sereghez szóló napi parancsában vigasztalta a szerencsétlen tisztet.

De már ideje, hogy a szerencsétlen kánra is vessünk egy tekintetet és értesítsük az olvasót arról, mit tett a fiatal tapasztalatlan fejedelem, míg ezek történetek országa határain és belsejében. Szeid-Mehemmed-Kehim kán, mint annyi elődje, báb volt a két főpártnak: a békeszerető, jámbor és becsületes özbégeknek és a harcias, rabló, de a benyomuló ellenség irányában erőtlen türkománok kezében. Meglehet, hogy az előbbieket, itt-ott a papság által feltüzelve, eréllyel és halálmegvetéssel küzdöttek az oroszok ellen házi tűzhelyeikért. De, a hogy én ismerem az özbégeket, egy szerencsétlen csetepaté elég volt arra, hogy minden további ellenállás haszontalanságáról meggyőzze őket. Azonkívül az özbég kereskedők, kik rendes kereskedést űznek Oroszországgal, az orosz uralom képét minden borzadalom nélkül tűntették elő, midőn az utak biztosságát és minden rendnek és vallásnak egyenjogúságát helyezték kilátásba az új uralkodás alatt. Különös lelkesedésről tehát nem lehet szó. A sajátképeni hadviselők a Csaudor- és Jomut-türkománok voltak, szövetségeseikkel az Alieli és Göklen törzsekkel egyetemben. Ezeknek hatalmas szószólójuk volt Met-Murat bég, a kán befolyásos vezére. Met-Murat, kit kiválóan orosz ellenség gyanánt

szoktak feltüntetni, inkább bamba, mint fanatikus, inkább kapzsi, mint lelkesült férfiú, teljesen magával ragadta az ifjú Szeid-Mehemmed-Rehim kánt. Az otromba ifjú, mint más ázsiai hatalmasok is, bizonyára legszívesebben álmodozott győzelmes háborúkról, ámbár mind ez időben ki nem mozdult háreméből és egész életében ütközetben bizonyosan nem vett részt. Voltak ugyan tanácsosai, kik figyelmeztették őt a veszélyre; így különösen nagybátyja, Szeid-Mehemmed-Kus-Begi, ki az Emír ul Umera címet viseli. Ez körülbelül hatvan éves öreg ember, ki már negyven éve opiumélvezetnek adta magát, ki engem most tíz éve több óra hosszáig elültetett maga előtt, mert éppen beszélgetésem alatt az ópium álma lepte meg. Líogy az ilyen ember nem lehet harcias, könnyen belátható, de befolyásának az ifjú kánra, valamint más előkelő ulemák rábeszélésének nem lett kívánt eredménye és Híva az idegen hódítás által előidézni szokott minden bajnak, pusztításnak és gyaláztatnak ki lett téve. Ha orosz közlönyök nem mulasztják el a katonák mérsékletét és nemeslelkűségét a legyőzött ellenség irányában oly ragyogó színekkel ecsetelni, higgye mindezt az, a ki akarja. Szemeim előtt mindig a kaukázusi hadsereg síta katonáinak bős csoportja lebeg, mely talán nem egészen jogtalan gyűlölettel ront hitfelei százados elnyomóira, és valóban szemtanúk mondták nekem, hogy az orosz katonák a halálos félelemben a fákra menekült özbégekkel lelövöldözték és gyakran egyiken vagy másikon fegyvereiket próbálgatták. A katonák nemcsak a falukban zsákmányoltak, hanem a kán háremében is, hol a nőket erővel fosztották meg ékszereiktől, melyek most különös ritkaság gyanánt tündökölnék északi Európa némi előkelő hölgyének ékszeres szekrényében. Európai tudósítók hiányozván, minthogy azok szigorúan ki voltak zárva a háború színhelyéről, és a megtűrték magokat hálából a tények szépítésére kötelezték, csak orosz vagy orosz érzelmű tudósításokkal rendelkezünk, melyek a valódi tényállást mély homályba búrkkolták.

Nagyon keveset tudunk például a hívaiak védelmi intézkedéseiről, nem tudjuk haderejük számát, és vezéreik közül is csak Jakub béget, ki az Aral-tó mellékén parancsnokolt, és Szadik-Keniszarin kírgiz főnököt, ki Kaufmann tábornokkal állt szemben, ismerjük némileg. Hogy ezeknek, valamint a többi hívai főtiszteknek is, alig volt fogalmuk a hadi taktikáról és hogy a legegyszerűbb katonai belátással sem bírtak, alig kell mondanunk. Azonfelül embereiknek alig volt használható fegyvere; bizonyára egy Bergyanszki-féle puska százszor ad tüzet, míg egy özbég kovapuska egyszer sül el, és a mi a hívai tüzereknek orosz részről annyira magasztalt ügyességét illeti, elég lesz mondanivaló, hogy bizonyos, magas ponton jól elhelyezett hívai ütegek, háromszáz lépésnyire a síkon haladó ellenségnek nem bírtak ártani. Ha a hívaiaknak csak egy közepszerű hadvezérük lett volna, bizonyára megsemmisíthette volna a kutakat jól ismerő lovasság, a szomjan háláshoz közel levő bágyadt orosz csapatokat? De, mint már mondtuk, az egész háborúban nincs nyoma az efféle kísérletnek. Midőn az oroszok már Hívában voltak is, a sűrű csatornahálózattal szelt országot vízzel el lehetett volna borítani és így az orosz tüzéséget mindenestűi hasznavehetetlenné tenni. De, mint már mondva volt, hiányzott az intéző szellem, a félelemből rettegés lett, a rettegésből páni rémülés. A harcosok vagy mint védtelen juhok jutottak az oroszok kezébe, vagy a pusztá végtelenségében kerestek menekülést. Kungrátot, Khodzsa-Ilit, Mangitot, Hezareszpet és Szurakhánt elpusztítva és lakosaiktól elhagyva találták az oroszok. Híva is így járt volna, ha helyőrsége nem állott volna türkománokból és ha nem helyeztek volna különös bizalmat a vastag agyagfalakba. Az ifjú kán már az első ágyúlövésnél kereket akart oldani, és valóban teljesítette is e szándékát még Kaufmann tábornok megérkezése előtt. Midőn az orosz sereg fővezére a régi Khárezm fehér trónját a *névai fehér cár* nevében birtokába vette, Szeid-

Mehemmed-Rehim kán már a türkománoknál tartózkodott és csak nagy bajjal lehetett őt onnan előcsalni, midőn reá szükség volt a béke megkötésénél.

Fogalmai a legyőzetésről nagyon egybe voltak szőve a megöletés és csúfos fogság fogalmával s Kaufmann tábornokkal való találkozását élete utolsó órájának hitte. Mintha tojások fölött menne, oly habozva, oly halálos sápadtan és reszketve lépett a szőnyegre egy Ivara-agacs (szilfa) árnyéka alatt, midőn az orosz fővezér fogadta őt. A tisztelgést a katonák részéről agyonlövétése szándékának tekintette, és rémülése oly nagy fokra hágott, hogy az üdítésére nyújtott csészét kétszer is földre ejtette. Úgy-e derék fejedelme egy általánosan harciasnak elismert nép-fajnak és méltó utóda azon Dzsingiz fiak egy ágának, kik annak idején annyi bajt és nyomort hoztak szegény hazánkra!

Hogy az oroszoknak nem volt sok bajuk e nyúllábbal, e porba süjtött kánsággal az alkudozások vitelénél, könnyen érthető. A jó Szeid-Mehemmed-Rehim kánt minde-
nestül Szent-Pétervárbá lehetett volna szállítani és birodalmát az a nélkül is óriási orosz birodalomba bekebelezni. Hogy ezt a Néva mellett intéző államférfiak nem tették, a következő okokon múlt. Először tekintettel kellett lenni a Suvalow gróf, illetőleg a cár által Londonban tett ígéretre, hogy Oroszország nem fogja Hívát bekebelezni, annál is inkább, mivel az angol-orosz sógorság édességébe nem akartak mindjárt keserűséget vegyíteni. Másodszor a Turkesztáni kormánynak évenként négy millió rubelre menő deficitje arra tanította meg az oroszokat, hogy erős hadi adózás és megbízható ellenőrzés mellett jobb a tatárookra bízni a kormányt, minthogy ez kevésbé költséges és mégis biztos. Így gondolták ki azon utat, mely a békeszerződés tizennyolc pontjában elő van szabva. Híva Oroszországtól teljesen függő lett a nélkül, hogy az angolok Híva bekebelezésében szószegést kereshettek volna. Az orosz kereskedelemnek és Orosz-ország minden tervének jövőjében

épen úgy nyitva áll, mint Taskent vagy Szamarkand, a nélkül, hogy a közigazgatás Oroszországnak egy fillérjébe kerülne.

Mindezt legjobban megláthatja az olvasó a békeszerződés szövegéből, melyet itt közlünk:

BÉKEKÖTÉS OROSZORSZÁG ÉS HÍVA KÖZT.

1. Szeid-Mehemmed-Rehim-Bahadur kán az orosz császár alázatos szolgájának jelenti ki magát. Lemond minden közvetlen és barátságos viszonyairól a szomszéd uralkodókkal és kánokkal. Nem fog velők kereskedelmi vagy más szerződésre lépni és a közép-ázsiai orosz kormány beleegyezése nélkül nem fog ellenük hadakozni. 2. Az orosz és hívai területek közti határt az Amu-darja fogja képezni, Kükürtlitől fogva a folyón lefelé az Amu-darja legnyugatibb ágának kibocsátásáig és ezentúl ez ág egészen az Aral-tóba való torkolatáig. Azután a határ a tó partja mentén Úrgu előfokig vezet és onnét az Üsztjürt lejtőjének tövéig, az Amu-darja úgy nevezett régi medrének hosszában. Az Amu-darja egész jobb partja s mindazon letelepült és nomád népek, melyek ott laknak, Oroszország birtokába jutnak. A jobb parton fekvő földek, melyek jelenleg a kán tulajdonát képezik és melyeket ő a kánság tisztviselőinek adott haszonvételbe, szintén az orosz kormány tulajdonává válnak, és az előbbi birtokosok semmi igényt sem támaszthatnak. A kán azonban a bal parton fekvő területekkel kárpótolhatja magát. 4. Azon esetben, ha ő felsége a cárnak legfelsőbb elhatározása folytán az északi part egy része a Buharai emírnek adatnék, a hívai kán ezt előbbi birtokai e részének jogos birtokosául fogja tekinteni, és lemond hatalma visszaállítására célzó minden tervről. Az orosz gőzösöknek és más orosz hajóknak, képezzék bár azok a koronának vagy egyeseknek birtokát,

szabad és kizárólagos hajózást enged az Amu-Derján. E joggal a Buharai és hívai hajók csak a legfelsőbb közép-ázsiai orosz hatóság különös beleegyezése folytán élhetnek. 6. Az oroszok azon balparti helyeken, melyeket különösen alkalmasaknak és szükségeseknek fognak tekinteni, kikötőhelyeket nyithatnak. A kán kormánya felelős e kikötőhelyek biztosságáról és védelméről. A kikötőhelyeknek kitűzött helyek megerősítése a közép-ázsiai orosz főhatóságtól függ. 7. Nem tekintve e kikötőhelyeket, az oroszok az Amu-darja bal partján is mindenütt tarthatnak raktárakat áruik számára és ügynökségeket. Ez ügynökségek alapítása céljából a kán kormánya köteles mindazon helyeken, melyeket a közép-ázsiai orosz főhatóság ki fog jelölni, meg nem szállott földet kiszakítani, kikötőhelyek építésére alkalmasat és azokon az ügynökség hivatalnokai és látogatói, valamint a kereskedelmi szobák elhelyezésére szolgáló épületeket és földművelő farmokat berendezni. Ez ügynökségek minden bennük lakó személlyel és bennük elhelyezett árúkkal együtt a kán kormányának közvetlen oltalma alatt állnak, ki felelős biztosságukért és védelmükért. 8. A hívai kánság minden helysége és szállása nyitva áll ezentúl az orosz kereskedelemnek. Orosz kereskedők és karavánok az egész kánságban szabadon utazhatnak és a helységi hatóságok különös oltalmában részesülnek. A karavánoknak és raktáraiknak biztosságáról felelős a kán kormánya. 9. Orosz kereskedők, kik a kánságban kereskednek, fel vannak mentve a sjaket és általában minden adó alól, ugyanazon alapon, mint-hogy a hívai kereskedők már régóta nem fizetnek sjaketet, se a Kazalinszkon átvezető úton, se Orenburgban, se a Káspi tenger kikötő helyein. 10. Az orosz kereskedők adómentesen szállíthatják áruikat a kánságon át bármely szomszéd országba. 11. Az orosz kereskedők, ha akarnak, Híva városában és a kánság többi városaiban ügynököket (kerván-basi) tarthatnak, kik a községi hatósággal érintkeznek és a kereskedelmi ügyek szabályos menetére

ügyelnek. 12. Az oroszok és hívaiak közt kötött kereskedelmi szerződések, mindkét részről szentül és sérthetetlenül teljesítendőek. 13. Orosz alattvalóknak, hívaiak ellen emelt panaszait e's követeléseit a hívai kormány mindjárt tárgyalni és azoknak alaposságuk esetében halasztás nélkül eleget tenni köteles. hívaiak és orosz alattvalók követeléseiknek tárgyalásánál, az oroszok, az adósságok lefizetésére nézve, előnyben részesülnek. 14. hívaiaknak orosz alattvalók ellen emelt panaszai és követelései, még azon esetben is, ha utóbbiak a kánságban tartózkodnak, a legközelebbi orosz hatóságnak adatnak át átnézés és elintézés végett. 15. A kán kormánya semmi esetre sem fogad be kívándorlókat, ha azok nem bocsáttatnak be az orosz hatóság által, – bármely nemzetiséghez tartozzanak is azok. Ha az orosz alattvalók közül valamely gonosztevő a kánság határain belül menekülést keres, a kán kormánya köteles azt elfogadni és a leg-közelebbi orosz hatóságnak átszolgáltatni. 16. Szeid-Mehemmed-Rehim-Bahadur kánnak f. é. július 12-én közzétett rendelete a kánságban levő minden rabszolga felszabadításáról és a rabszolgaság és emberkereskedés megszűnéséről minden időkre érvényben marad és a hívai kormány kötelezi magát, minden rendelkezésére álló eszközzel oda hatni, hogy e rendelet szorosan és lelkiismeretesen megtartassék. 17. A hívai kánság két millió rubel lefizetésére köteleztetik, azon kiadások fedezése végett, melyek az orosz kormányra a jelen háború viselése által hárultak, a melyet a kán kormánya és a hívai nép idézett elő. Minthogy pedig a hívai kormány képtelen ez összeget rövid idő alatt lefizetni – az országnak és különösen a kormánynak pénzhiánya miatt, – e körülményt tekintve meg van engedve e kormánynak, az összeget 5% évi kamat hozzászámítása mellett részletekben lefizetni. Az első két évben mindig száz ezer rubel, a következő két évben mindig száz huszonöt ezer rubel, az ismét következő két évben százhetvenöt ezer rubel, és az 1881. évben, tehát nyolc év múlva, kétszáz ezer ru-

bel és aztán az összeg teljes lefizetése idejéig évenként kétszáz ezer rubel lesz törlesztendő. A fizetések, a kán kormányának kívánata szerint orosz bankjegyekben, vagy hívai pénzekben teljesíthetők. Az első részletfizetés határnapja 1873. évi december 1-je. E részlet leróhatása tekintetéből meg van engedve a kánnak a jobb part lakosságától a folyó évre, a szokott mérv szerint, adót szedni. Ez adószedésnek dec. 1-ig, a kán adószedőinek és az orosz hatóságoknak közreműködése mellett, be kell végezve lenni. A jövő évekre eső részletfizetések, az egész összegnek lerovásaig, november 1-én teljesítendő. Az 1892. évre eső két száz ezer rubel lefizetése után, tizenkilenc év múlva, a kán kormánya még hetven ezer ötvennégy rubellel fog tartozni, úgy hogy 1893. nov. 1-én hetvenhárom ezer öt száz ötvenhét rubel lesz fizetendő. Szabadságában áll a kán kormányának évenként a megszabottnál nagyobb összeget leróni, ha a lefizetés éveit és a kamatokat kevesbíteni akarja. Ez utóbbiakat a még hátralevő adósság szerint számítják. E feltételeket szabták meg és fogadták el pontos teljesítés és örökös ahhoz tartás végett – egy részről Turkesztán főkormányzója, Kaufmann I. tábornok és más részről Híva uralkodója, Szeid-Hehemmed-Rehim-Bahadur kán. *Gendum-giah* kertjében (az oroszok táborra Híva városa mellett), augusztus 12-én 1873, (Redzsebhó 1. napján, 1290. évben). Az eredeti szerződést aláírták: A Turkesztáni főkormányzó, Kaufmann I. tábornok, pecsétje melléklésével és Szeid-Mehemmed-Iiehim-Bahadur kán pecsétje melléklésével.

E szerződés értelmében eddig- az oroszok az Oxus jobb partján, a khanakai átkeléstől nem messze, egészségi s gazdasági tekintetben nagyon alkalmas helyen erődöt emeltek, és a császárnak és a vezérlő tábornoknak nevei után Petro-Alexandrovszknak nevezték. E pont az oroszok őrhelye, melyből a kánságban történőket megfigyelhetik, s további elmaradhatatlan hadi működéseik leendő alapja.

A háború nem sokára megújulásának oka nagyon egyszerű. Szeid-Mehemmed-Rehim kán, ki, mint elődjei közt a legtöbb, soha sem végezhetett a körülkószáló nomádokkal, most, miután kezei megköték és nincs módja tekintélye visszaállítására, még gyöngébb és tehetetlenebb. E türkománokkal sok bajuk volt az oroszoknak, mindjárt a főváros bevétele után, mert nem akarják a vereség következményeit belátni és a rájuk rótt hadi adót üzetni. Az oroszoknak harcra kellett velők kelni, valóban kemény harcra, mert Közép-Ázsia egy csatamezején sem mutatnak a bennszülöttek annyi erélyt, mint itt, midőn igazán élet-halálcsatát vívtak. Golovacov tábornoknak a kánság északnyugati részeiben, Gazavatnál, közel Jillalihoz, megsemmisítő háborút kellett ellenük viselni. Ennek részletei bővelkednek a leglélekrázóbb képekben, de nem mutatott fel semmi kézzel fogható eredményt. Csak miután egész falvakat leégettek és mindkét nembeli sok ezer türkománt kiöltek, jött létre valami egyesség-az orosz tiszt és a türkomán vének között, mely a különböző törzsekre a következő adót róta:

Jimmeli törzs (2500 család) 37.500 tillát

Csandor (3500 sátor) 52.500 tillát

Karadasli törzs (2000 sátor) 30.000 tillát

Alieli és Göklen (1300 sátor) 22.500 tillát

Karadsengili (1500 sátor) 30.000 tillát

mindössze tehát 172.500 tillát, vagy a tillát 2 rubelbe és 80 kopek-ba számítva, 483.CKX) rubelt. Míg az oroszok Hífvában voltak, néhány törzs fizette az adót, de alig hagyta elKaufmann tábornok az országot, midőn köztük forradalom tört ki és ők az ártatlan és tehetetlen özbégek ellen bosszúháborút kezdtek. Mit az oroszok még megkíméltek, teljesen elpusztították a türkománok. Se a kán, se alattvalói nem képesek magokat e rabló nomádok ellen védeni. Az ország tehát a legnagyobb fejetlenségnek esett áldozatul, és az oroszoknak annyira siettetett visszavonulása

világosan bizonyítja, hogy ez jól kiszámított elhamarkodás volt; mert a Néva melletti diplomaták napnál világosabban ki fogják mutatni a briteknek, hogy az oly hívai hadjárat, melyet az ország elhagyása követ, céltalan és siker nélkül való, és hogy a kérdés végleges megoldása csak az Oxus melléki vidék teljes megszállása által történhetik meg. Ily politika mellett nyilatkoztam különben mindjárt az úgy nevezett hívai kérdés fölmerülése után. Oroszország bírja Hívát már csak azért is, hogy ne legyen többé ürügye hódító politikát űzni. Így is alig húzhat anyagi hasznot ezen, az ókorban oly nevezetes, de jelenleg hanyatlott országból. A múlt év állambevételeinek átnézete legjobban fogja ezt tanúsítani. A hívai kán jövedelmei a következők valának:

I. Adók készpénzben:

a <i>szalgitnak</i> nevezett adó	103.370 <i>tilla</i> ¹² (3 írtjával)
<i>zekiat</i> , az árúk és barmok adója	69.414
összesen	172.784 <i>tilla</i> .

II. Termékekben fizetett adók:

búza	24.158 <i>batman</i> ¹³ (48 orosz írtjával)
dsugari (<i>Holeus sorghum</i>)	20.773
köndzsüt (<i>Sesam</i>)	1.441
köles	6.535
lencse	1.070
pamut	826
árpa	860
kendermag	700
lenmag	345
mák	600

összesen tehát 350.000–400.000 rubel, oly összeg, mely alig jó tekintetbe azon esetben, ha az orosz kormány itt

akár minő rendezett kormányt akarna létesíteni. Azon fényes színekkel rajzolt jövőbeli kereskedés sem ígér sokkal többet, mely az Amu-darja deltájának elfoglalása és a folyón Belkhig való hajózás (!) esetén fogna létre jönni. Közép-Ázsiának kereskedelme még oly csekély, lakosságának szükségei még oly jelentéktelenek, hogy az soha sem válhatik a bevételek oly gazdag forrásává, mellyel a nehezen hozzáférhető terület katonai megőrzésének és politikai közigazgatásának költségeit fedezni lehetne.

Ha föltesszük, hogy legalább a legközelebbi jövőben meg leszünk kiméivé az ügy nevezett közép-ázsiai kérdés ismételt fellépésétől, mégsem lehet e kérdést teljesen megszüntetni, se Angolország azon közönyösségével kimenteni, melyet az, északi vetélytársának terjeszkedési vágyaival szemben, tanúsít, és melyet államférfiai szörnyű hibáinak következtében tanúsítania kell. Ha Angolország az utolsó évtized alatt, azon elv szerint: *qui tacet consentire videtur*¹⁴ nem gördített semmi gátat Oroszország előhaladásának útjába, sőt az 1856-iki párizsi szerződés megtörésének megengedése által ellenének terveit annyira elősegítette; most már a legjobb akarattal sem változtathat politikáján, s szerepe most csak az: az északról lehömpölygő medvét türellemmel bevárni. Ritkán szedtek még reá diplomáciát oly ravaszul, mint a csalfa orosz koma a nehézkes John Bullt az utolsó évtizedben. A Pétervárból Londonba küldött iratokban csak a belső barátság és gyöngédség bizonyítékait találjuk. Mindegyikben annyi a bizonyítás, mily rosszul esnek a cárnak és kormányának a közép-ázsiai ügyek. Ezek szerint a távol Ázsiában táborozó orosz tisztek saját szánatokból hódítottak csak, a birodalom érdekeit feláldozva személyes dicsvágyúknak. De az érdekeiben rövidséget szenvedett (!) állam, csak nem hagyhatja abba e hódításokat. Legyen bár Clarendon vagy Granville a neve, John Bull mindig barátságosan bölint rá fejével. Az angol állam hajója a kicsinyeskedő kalmárpolitika magas hullámain vetődik, mely politika nevetséges dolognak tekint hírt,

hatalmi állást kül felé, és csak akkor adná magát hadviselésre, ha azt kiadás nélkül lehetne kezdeni és a végén bő nyereséget húzni. Gladstone talán még most is arról álmodik, hogy néhány forintért létrehoz bíróságot Európában, mely azt döntse el, Oroszország vagy Nagy Britannia legyen-e Ázsia ura. De ebben ő nagyon csalódik. Oroszország nézetei ez ügyről egészen másfélék. Közép-ázsiai politikája nem csak erős physikai alapokon nyugszik, hanem ott olyan morális előnyöket is vívott ki, melyeket legelkeseredettebb ellene sem támadhat meg. E morális előnyök mindenek-előtt azon emberszerető irányelvek eredményei, melyeket Oroszország zászláira írt és melyek által minden gondolkodó nyugat-európai rokonszenvét magának megszerezte. Ide tartoznak azon tudományos eredmények is, melyek az orosz szüronyoknak az Oxusig való előrenyomulásából reánk is hárultak. Valóban egész terra incognita tárul ott fel szemeink előtt. Azon egyes tudósítások, melyeket néhány utazó hozott Túrán homályos földrajzi és néprajzi viszonyaírók, most egész könyvekké nőttek ki magukat. Másodszor: az orosz hatalom befolyása, ha nem is szüntette meg Turkesztán országainak borzasztó társadalmi viszonyait, legalább azoknak javulását készítette elő. Az örökös ölés, rablás és pusztítás, mellyel azelőtt a fejedelmek alattvalóikat sanyargatták, most véget fog érni, minthogy az idegen hódító elől való félelem azokat sokkal emberségesebb bánásmódra fogja kényszeríteni. Egyes törzsek nem fognak oly öldöklő testvérharcokat folytathatni mint eddig, kereskedés és ipar bíratosítva lesznek, és a földművelő könnyebben és jobban fogja értékesíteni munkája veritékét mint azelőtt. Bármennyi hibája van is az orosz uralomnak, és bár mennyire emlékeztet Ázsiára, mégis sokkal jobb, mint a zsarnok kánok korlátlan önkénye. Az özbégnek, tadzsiknak és szártanak sokkal jobban fog esni, mint a nemzetükbeli fejedelmek hatalma. Soha sem akartuk Oroszország ez érdemét kétségbe vonni, és minthogy Angolország nem akar az Induson túl

kultúrális szerepet vállalni, csak jót kívánhatunk a tatároknak az orosz műveltető befolyáshoz.

Hogy a muszkák e hivatását Európában, különösen pedig Németországban, hol annyira tömjéneznek a Néva melletti uraságoknak, szerfelett túlbecsülik, magától is érthető. így fogták fel az úgynevezett közép-ázsiai rabszolga emancipációt is, mely általa humanitás babérjával övezték Oroszország gyilkoló fegyvereit. Száz meg száz ház romja füstölgött még, ezer meg ezer hullá vére nedvesítette még a hazaföldet, midőn Kaufmann tábornok arról tudósította a bámuló világot, hogy Oroszország első tette Hívában több mint huszonöt ezer perzsa rabszolgának fölszabadítása volt. A Temze melletti *Anti-slavery-League* harsogó hozsánnát zengett. Huszonöt ezer fölszabadult ember! Bizony szép szó, kár hogy csak szó. Mert ha már nagy kegyetlenség volt az Oxus alsó folyása melléki kis országocskára borzasztó adót róni és azt egyúttal egész munkaerejétől megfosztani, még nagyobb kegyetlenség volt a kiszabadított perzsákat kis kísérettel haza küldeni, a rabló türkománoktól hemzsegő pusztákon keresztül, hol ezek őket megrohanták s nagyobb részt kegyetlenül lekasabolták. Az idő óta nem is indult el több perzsa csoport*, elébe teszik az özbég béklyót a türkomán kardnak. A Buharával kötött szerződés azon pontja, mely a rabszolgák felszabadulásáról szól, nem ér sokkal többet. Az idő folyamában és azon esetben, ha Oroszország megalapította hatalmát az Oxus mellékén, talán testté válik a szó, de most csak jó eszköz a műveit világ ro-konszenvének megnyerésére. Azt mondják: Oroszország a humanitást és műveltséget terjeszti és szolgálja, minden érző ember kell hogy szerencsét kívánjon neki többi terveihez.

Meddig fog még Európa e hangulatban lenni, nem tudjuk, de nagyon valószínű, hogy Angolország, mely eddig részt vett a közös karénekbén, nem sokára más hűrt fog pengetni. A semleges öv fölállításának eszméje, melynek föltalálása egykor annyi bizalommal s örömmel töltöt-

te el az angol s szárazföldi politikusok optimista táborát, oly szappanbuboréknak bizonyult, mely nem is Pámír fensíkján, vagy az Oxus bal partja mellett elterülő lapályokon pattant szét, hanem mindjárt Európában, keletkezésének színhelyén. Az orosz diplomácia már alig tagadja, hogy az ügyek gátolhatatlan menete őt már a közel jövőben Afganisztánnal is érintkezésbe fogja hozni, hogy a hívai állapotok szilárdítása tekintetéből talán kényszerítve lesz a túrkománok Tekke törzsét Mervben látogatni meg, sőt nem lehetetlen, hogy a régi Kharezsm déli részéből Íránba Damen-i-Kuhig fogja útnak indítani előőrseit. Ha Angolország állása Afganisztánban és Persiában biztos volna, az összecsapást még évtizedekig el lehetne halasztani, de a mostani angol államférfiak rövidlátósága mellett, ezt alig lehet elképzelni. Persiában John Bulinak alig van befolyása, dacára azon ünnepélyeknek, melyekkel Naszed-din sáht Londonban fogadta. Az orosz cselszövények annyira vitték a dolgot, hogy Mírza-Husszein kán, a brit érzelmű nagyvezír, most már holtnak tekinthető, bár ő volt az egyetlen férfiú, ki nagy szolgálatokat tehetett volna hazájának. Afganisztánban sem áll jobban az angolok dolga; bár ott már három milliónyi segélypénzt költöttek el és sok fegyvert ajándékoztak, még arra sem vihették Sír-Ali kánt, hogy ő a trónörökösödés erőszakos megváltozása által megmentse az országot azon zavaroktól és polgárháborúktól, melyek annyira volnának és lesznek alkalmasok az oroszok beavatkozásának előidézésére.

Ismétlem tehát: azon mézédés szavak dacára, melyeket most a st.-jamesi és pétervári udvarok váltanak, dacára mind azon rokonszenvnek, melyet a lakodalmi zene édes hangjai eszközölnék ki, a brit leopárd nem soká fog nyugodni az orosz medve lágy karjaiban. A két szörnyeteg Ázsia verseny-mezején ellenségesen felfegyverkezve fog találkozni. Az Ázsia fölötti uralom lesz a harc dija és egyik sem engedheti át a harcmezőt a másiknak.

SZERKESZTŐI JEGYZETEK

- ¹ 1873-ban.
- ² *plov*, rizses birkahús, az üzbégek nemzeti eledele.
- ³ Uralkodott 1864–1910 között.
- ⁴ A Réaumur-skála szerint, azaz kb. 38–42 °C.
- ⁵ Verjovkin, Nyikolaj Alekszandrovics (1820–1878), orosz tábornok,
- ⁶ Embinszk, ma Emba, város Kazahsztánban.
- ⁷ Helyesebb átírásban Lomakin. Az ő csapatai a Kaspi melletti Mangkislak félsziget felől hatoltak be Hívába.
- ⁸ század.
- ⁹ Kenisary Kaszimov 1837 és 1847 között vezetett kazak felkelést az orosz uralom ellen, az ő fia volt Szadik, a Középső Horda vezetője.
- ¹⁰ A mai Üzbegisztán Hazaraspi körzete.
- ¹¹ Mai írásmód szerint Hazaraszp.
- ¹² *tilla* aranypénz.
- ¹³ *batman* súlymérték, 48 font, kb 24 kg.
- ¹⁴ Ki hallgat, beleegyezni látszik. (latin)

OROSZORSZÁG A SZIBÉRIAI VASUTAK BEFEJEZÉSE UTÁN

A szibériai vasutak befejezésének következményeire vonatkozó vita meg van érve már a döntésre, úgy, hogy bátran fontolóra vehetjük azt a kérdést, vajon Oroszország tényleg oly óriási hasznot húz-e vállalatából s vajon igazán annyit árt-e szomszédainak és versenytársainak, mint az orosz és orosz-barát újságok szeretnék velünk elhitetni? Megengedve azt, hogy Oroszország tökéletes diplomáciai sikert aratott a távoli keleten, vizsgálni akarjuk a gyorsított közlekedés várható eredményeit gyarmati, kereskedelmi

és politikai szempontokból. Tekintve a cár birodalma e távolos részének gyarmatosítását, nem tagadhatjuk, hogy biztos lesz a haszon, mert a népesség Szibériában, hol 13,4 milliónyi területen csak 7,1 millió lélek lakik s a hol a földnek rendkívüli gazdagsága ásványokban, fában és szántóföldben még nincs kiaknázva, bizonyára még erősebb mértékben fog gyarapodni. A legújabb statisztikai adatok szerint, melyeket Schön József, osztrák-magyar vezér-kari kapitány igen érdekes röpiratából merítünk, a művelésre alkalmas földnek Szibéria hat területében következő a kiterjedése:

Nyugati Szibéria Altájjal együtt	352,000 km ²
Keleti Szibéria	280,000 km ²
Transbajkália	225,000 km ²
Az Amur-vidék	110,000 km ²
Az Ussúriy-vidék	195,000 km ²
A Kirgiz-pusztá	25,000 km ²

1.187,000 km²

Ha nem bízunk is meg teljesen az orosz hivatalos adatokban, föltehetjük mégis, hogy mivel az orosz kormány folyvást gondoskodik a gyarmatosítás terjesztéséről, a kiválóan földműveléssel foglalkozó orosz valószínűen hasznára fogja fordítani a kedvező alkalmat és hogy az eddig pusztá területen a népesség jelentékenyen fog gyarapodni.

Azt vethetné valaki ez ellen, hogy Oroszország Európa leggyérebb népességű állama, bajosan szolgáltathatja majd a fölösleget az újonnan megnyílt terület számára, de tekintetbe kell vennünk az orosz parasztnak általánosan ismert vándor természetét. És vegyük még hozzá, hogy a jobbágyok 1861-iki fölszabadítása óta, a földműves proletariátus állandóan gyarapodván – az évi gyarapodást 800,000 emberre teszik – majdnem bizonyos, hogy könnyű lesz azt

keleti és délkeleti irányba terelni, gyarapítva ily módon a népesség összegét. Ennyiben egyetértünk az orosz statisztikusokkal, de nem hihetünk jóslataiknak a gyarapodás gyorsaságára és rendkívüli nagyságára nézve.

Az a számítás, hogy a következő száz év alatt a fönt említett 1.187,000 km² területnek hatvan vagy nyolcvan millió lakosa lesz, bizonyára nagyított és semmi esetre sem felel meg annak a gyarapodásnak, mely a kedvezőbb helyzetű és régóta hozzá férhető nyugati Oroszország középpontjában észlelhető. A délnyugati Oroszország legtermékenyebb kerületében a lakosság sűrűsége messze elmaradt más európai országoktól; mert míg Franciaországban egy kilométerre 71,5, Németországban 91,5, Olaszországban 106,5, Angliában 122 és Belgiumban 210 lakos esik – déli Oroszországban csak 48,4 lakos.

Azután számba kell vennünk azt, hogy belső Oroszország romlott közigazgatása nem nagyon fejleszti a szabad mozgást, sőt ellenkezőleg a romlott hivatalnokok vásárolhatósága és romlottsága mindenféle akadályt gördít a földműves telepítvényesek útjába. Továbbá a szabad költözködés joga ismeretlen volt 1861-ig s így a parasztság csak lassan fog élni az új alkalommal. A Szibériába és az Amur vidékére kivándorlókról szóló statisztikai adatok szerint a telepítvényesek száma 25,137 és 63,000 közt ingadozott, a központi kormány minden lehető támogatása és bátorítása ellenére. A közlekedés könnyítése bizonyára változtat majd e viszonyokon, de nem osztozhatunk egy orosz újság vérmes reményében,¹ mely az 1898. évben 300,000 bevándorlóra számít. Mindent összevéve, tiszta képtelenség az a föltevés, hogy a szibériai vasút megnyitása, mely körülbelül négyszáz millió rubelbe kerül, okvetlenül forradalmat fog előidézni Oroszország népességének

¹ A *Szibirszkaja Zsizny* (Szibériai élet) című lap idézve Scliön kapitánytól.

növekedésében s hogy a mostani 130 milliónyi létszám harminc évvel később 200 millióra fog emelkedni.

Ha származik rendkívüli haszon a gyarmatosításnak keleti és délkeleti Ázsiába most várható terjeszkedéséből, azt a következő tényekben kell keresnünk: 1. Hogy az orosz gyarmatok szakadatlan kapcsolatban lévén az anyaállammal, nem oly szétdaraboltak, mint az angol és más európai gyarmatok. 2. Hogy Szibéria kereskedelme az orosz birodalom európai területével jelentékenyen fog emelkedni. Az utolsó tíz év alatt s különösen az uráli vasutak megnyitása óta. az árúk szállítása 550%-al emelkedett: kivitelre főleg a földművelés s a bányák gazdag termékei, bevitelre pedig kiválóan az orosz ipar cikkei szolgáltatnak árúkat. Tekintve az aratás egyenlőtlenségét az ily óriási birodalom különböző részeiben, ily módon az éliinség veszedelme enyhülni fog, a gabonaárak nagy hullámozása csökken vagy elenyésszik, mert az egyik kerület fölöslegét a másik könnyebben használja föl.

Megengedvén tehát, hogy a szibériai vasút fejleszteni fogja Oroszország belső kereskedelmét, bajos volna ugyanezt az eredményt jósolni a nagy nemzetközi kereskedelemre nézve. Határozottabban szólva, mindenesetre korai volna azt állítanunk, hogy az új vonal az egész keletázsiai kereskedelmet orosz csatornába fogja vezetni, a mostani déli tengeri utat északi szárazföldi úttá változtatván. II37 óriási terv megvalósításának különböző akadályai vannak. Oroszországnak először is le kellene mondania a védvámokról, a mit most bajos volna megtennie iparának alsóbbrendű minősége s fejletlen állapota miatt s bizonyára még sok idő fog eltelni, a míg mér-közhetik európai és amerikai haladottabb versenytársaival. Ehhez járul a tengeri szállítás olcsósága a szárazföldi szállítás árához képest.

Bloch tanácsosnak, a háborúról írt híres munka szerzőjének, számítása szerint egy pud (16,38 kg) fuvar tea Kínából Odesszáig a tengeren hat rubelbe kerül, ellenben

a szárazföldön Szibérián át Nyizsnij-Novgorodig 18,6 rubelbe. Némikép hasonló tapasztalást szereztek a német kereskedelemre nézve Hamburg és Vladivostok közt és noha a vasúti szállítás sokkal gyorsabb, a tengeri útnak nagyobb olcsósága fog dönteni a távoli kelet és Európa árúforgalmában. Csupán a személyszállítás üzletében lesz a szibériai vasútnak nagy fontossága, mivel a távolság Szt.-Pétervártól Vladivostokig 14 napnyi lesz, ellenben a megfelelő utazás most hat vagy nyolc heti időt kíván. Arra a kérdésre nézve, vajon az orosz ipar árthat-e a brit kereskedelemnek Kínában, merem állítani, hogy a fenyegető versenytől való félelem a kelleténél magasabb fokra szállt Angliában, mert megengedve, hogy az orosz gyáros nagyobb ügyességgel elégíti ki a keletiek ízlését, mint az angol, bizonyára sok idő fog eltelni, a míg az orosz kézműves versenyezhet a jó minőségű angol áruval s azzal a vállalkozó szellemmel, mely jellemzi a szabad és régi műveltségű állam polgárát. Az angolra nézve bizonyára bosszantó, hogy versenytársra akad Kínában, a hol Anglia volt a kereskedelem úttörője és a hol angol bátorság és állhatatosság egyengette a mostani versenytárs útját. De az úttörőnek mindig számolnia kell azzal, hogy nyomában vannak a követők és a míg el nem hagyja magát, nem kell tartania attól, hogy elveszíti a vezérszerepet; különösen ha törekszik haladni a korral, a mi hogy úgy is van, fényesen bizonyítja Angliának mostani iparkodása a technikai oktatás terén.

Az új vonalnak Oroszország azért tulajdonít tehát oly nagy fontosságot, mert így megszerezte a régóta óhajtott összekötő utat a déli tengerrel és kedvezőbb helyzetet biztosított magának a Nagy-Britannia felsőbbbsége ellen vívott harcban. Hiábavaló föltevés volna az, hogy Oroszország hozzáfogván a szibériai vasút építéséhez 1891-ben, ne gondolt volna mái-Mandzsúria elfoglalására és egy alkalmas kínai kikötő birtokba vételére.

E tervről az orosz sajtó évek óta szabadon beszélt. Kínát folyvást becézte az orosz és még a Tsungli-Yamen-nel való hivatalos levelezésben is a császár Bogdo-Khan-nak volt nevezve, mint a mongol alattvalók címezik s nem az a címmel nevezték, melyet mi használunk Európában. Nagyon természetes, hogy az orosz barátságnak e kitörése a mennynek fia iránt különösen erősödött, midőn Kína bajban volt a japáni győzelem után. Franciaország egyesült szövetségesével Kína támogatásában, Németország is társul szegődött e munkához jutalom reményében, melyet meg is kapott, midőn Kiau-Csaot átengedték neki; de érthetetlen, hogy Angolország miért nem vallott színt Japánnak, nyílt támogatásával a háború kezdetén. Az angolok hibájának következménye volt Port-Arthúrnak és Talievannek orosz okkupációja, és mihelyt az orosz udvar megvetette lábát a déli tenger mellett, igen természetes volt, hogy keresnie kellett az összeköttetést új tengeri átlomása és régibb birtokai közt és hogy a kínai Mandzsutartomány kapujának meg kellett nyílnia az orosz nagyra- vágyó tervek előtt.

Mandzsúria teljes elfoglalása és birtokba vétele csak az idő kérdése és nem fog nagy nehézséget okozni Oroszországnak. Az egész tartomány, melynek felülete 750,000 km. tizenkét milliónyi lakosságával, ismeretes termékenysége miatt, különösen a közép Szungari völgy, melyet Mandzsúria magtárának neveznek. A lakosságban a kínai elem van többségben, az egész lakosságnak körülbelül 60%-a kínai, józan és kemény munkához szokott nép, mely alázatos természete miatt hamar megnyugszik majd a változásban, elcserélve a szabályozott orosz zsarnokság jármával a kapzsi kínai hivatalnokok nyomását. A mandzsuk, kik már régóta levetkőzték harcias természetüket, nem fognak nagy zavart okozni és talán néhány évtized elég lesz arra, hogy megszilárdítsa az orosz uralmat e távol eső vidéken, úgy hogy Oroszországnak módjában lesz mostani védelmi és békeszerető (?) politikáját támadó és

harcias politikává változtatni. Ezt majd megérti Japán és közvetve Anglia; mert bajos elképzelnünk, hogy Oroszország óvakodó és mérsékelt lesz tervei végrehajtásában, midőn az új vonal képessé teszi arra, hogy embert és anyagot szállítson otthonról a keleti határ felé is, midőn Mandzsúria »place d'armes«-á alakul át olyformán, mint Kaukázus és Turkesztán.

Erre a célra törekedett Oroszország a simonoszekii béke óta és különösen az utolsó két évben, a mit bizonyít katonai erejének gyorsítása a távol keleten, a hol ilyen volt a katonai létszám változása:

	gyalog zászlóalja	lovas század	tábori tűzerek	mémökkari századok	vártüzé- rek
1895	33	49	116	9	4
1898	54	64	142	13	13

A szibériai vasutak befejezése még inkább fogja könnyíteni a jövőendő eshetőségekre szükséges csapatok tömörítését és mi bizonyára nem akarunk riasztó lármát csapni, midőn azt állítjuk, hogy Oroszország a távoli keleten nemsokára éppn annyira talpig fegyverben fog állani elkészülve a támadás ellen, mint mai napság készen áll a Törökországgal, Persiával és Indiával szomszédos határvonalakon.

Ezt az éppen nem megvetendő eredményt a világ közepe virágos királyságával való kacérkodásának köszönheti, mert mellőzve a közvetlen anyagi hasznot, nagyban növelte erkölcsi tekintélyét és tiszteletet parancsoló befolyását Ázsiában; az ottani népek ugyanis Oroszországot tekintik az erő és hatalom megszemélyesítésének. És a mi Oroszország új sikerének politikai jelentőségét illeti, nem nagy éleselműség kell annak észre-vevésére, hogy e mostani csapással Oroszország befejezte utolsó gyűrűjét

a láncnak, mellyel Ázsia másik felét uradalmaihoz akarja csatolni.

Senki sem mondhatja meg előre, hogy mi lesz a vállalat sikere, de egy dolog bizonyos s ez a következő: ha a legtöbb nyugati hatalom rászedve az alattomos cselfogásoktól, talán megnyugszik Oroszországnak a régi világban szerzett felsőbbbségében s meg is hajlik előtte, Anglia ezt nem teheti s nem is fogja tenni. Mai napság, midőn divatossá lett dicsőíteni és bálványozni mind azt, a mi orosz s midőn az emberek minden áron azon vannak, hogy a zsarnoki önkény borzasztó posványában az emberiség világát és a gondolat nemességének »non plus ultrá«-ját fedezzék föl – mai napság a közvélemény nem igen törődik az orosz túlkapásokkal a távol keleten. De attól tartok, hogy az utókor szégyelleni fogja, hogy elaltatott bennünket az orosz békeszeretet sziréndala. Még jönni fog a nap, a hol világossá lesz, hogy mily szerencsétlen, mennyire gyászos dolog volt elnézni, sőt elősegíteni a félázsiai autokrácia diadalát a hamisítatlan nyugati világosság és szabadság terjesztője fölött.

De hadd reméljük, hogy Anglia még nem késett el, Anglia, mely oly hőiesen védelmezte magát végére hajló századunk kezdetén és melynek lesz elég ereje, hogy szembeszálljon a kitörő félben lévő viharral a következő században. Időközben Oroszország törekvései a távoli keleten alkalmas és hatásos intés lesz azokra nézve, kik oly makacsul hisznek e mondásban: »Ázsia elég nagy Anglia és Oroszország számára« és a kik elfelejtik, hogy a perzsa költő e mondása: »Tíz dervis elfér egy szőnyegen, de nem két király egy királyságban« nagyobb méltatást érdemel azok részéről, kik Anglia jólétével törődnek.

A DÉL-SZIBÉRIAI TÖRÖK FAJOK IRODALMÁRÓL

Azon vívmányok között, melyeket nyelvtudományunk az újabb időben Ázsia terén tett és tevőfélben van, legelső helyet foglal el azon siker, mellyel mai nap a török-tatár nyelvek ismerete felé halad. Még csak harminc esztendeje sincsen, hogy Közép-Ázsiát, a törökségnek ezen ős fészkrét, néhány buzgó és nagy tehetségű tudós működései dacára, csak legszélsőbb széleinél közelítettük meg ; és míg az indoeurópai és sémi nyelvek különböző tájbeszédei, régi és újabb irodalmi tárházát elég biztonsággal kutathattuk : addig a török-tatár nyelvekről, Klaproth,¹ Remusat,² csak merő sejtelmeken alapuló tanain kívül, igen homályosak, sőt mondhatnám zűrzavarosak valának fogalmaink. Ma, hála nyugati civilizációnk roppant befolyásának, Közép-

Ázsia, ezen egész Európa, de különösen magyarok előtt nagy érdekességgel bíró tér, földismereti, népisme réti és nyelvészeti szempontból mindinkább ismeretesbe válik; a tudomány úttörői minden éghajlati és társadalmi nehézségek dacára mindinkább előre nyomulnak, és nem sokára elérjük ama kort, midőn a török nyelvet minden sajátosságai, minden változatosságaiiban épen úgy fogjuk ismerni, mint az árja és sémi osztály egyes részleteit, melyekben a tudós az egybegyűjtött roppant anyag között máris íróasztalánál kényelmesen kutathat.

A török nyelvek ismerete egy óriási munka, de a milyen nehéz, éppoly érdekes leendő. Afrika éjszakkeleti csúcsaitól, az európai Törökország, az Orosz Birodalom délkeleti részétől kezdve, Kis-Ázsián, Perzsián, Turkesztánon, a közép-ázsiai sivatagokon keresztül egészen Szibériáig és keletre a Kínai Birodalmon keresztül egészen a Góbi pusztáig, mindenütt, mindenütt a török nyelv számtalan tájbeszédeire akadunk. Míg egyrészről az idegen elemek befolyásától, eredeti sajátosságait csonkítva találjuk: addig másrészről régi, sőt mondhatni ősrégi, jelleme egész figyelmünket igénybe veszi. A nyugat-ázsiai törökség, melybe az iszlám töménytelen arabs és perzsa elemeket hordott, kereskedelmi és diplomatikai viszonyainknál fogva már három század óta képezi tanulmányaink tárgyát; a keletázsiai törökség, mely aránylag sokkal több eredetiséggel dicsekedhetik, csak az újabb korban lép elénk, csak most talál kedvelőkre.

Ezen utóbbiak között Berezin³ és Ilminszky⁴ után első helyen említendő Radloff Vilmos jelenleg Barnaulban, a bányászati tanodában, a tatár nyelvek tanára.⁵ Ő öt év hosszát töltvén Kelet-Szibériában a félig muzulmán és sámán vallású török-tatár fajok között, és a Tien-shani hegyektől és az Isszik kul⁶ partjától kezdve egészen Jenyiszejig a különböző táj beszédeket tanulmányozván, ezek körül való ismereteit, melyek bizonyára fölötte érdekesek lesznek, nem sokára a tudományos világ elé bocsátja. Geográfiai

fekvését illetőleg, e tér magában foglalja a 42 és 50 közti szélességű s a 78 és 88 közti hosszúságú fokok azon részeit, melyek a Tiensan, Ala-tau és Altaji hegyeknek a puszták felé hajló nyugati hegyereszein elterülnek, és számos részint a muszka, részint a kínai uralomhoz tartozó sámán vallású népeknek lakhelyül szolgál. Európai tudomásra e vidéket legelőször Atkinson hozá,⁷ de a beszélt török szójárás sajátságaira nézve, csakugyan Radloff az első, kitől az első ismertetést halljuk. Terve szerint munkálatai három részre fognak oszolni: Az első, három kötetre terjedő rész, mutatványokat fog magába foglalni ezen különböző fajok népirodalmából; a második ezen összes tájbeszédet magába foglaló szótárt; a harmadik pedig egy azokra vonatkozó összehasonlító nyelvtant.⁸

Jelenleg az első résznek első kötete fekszik előttünk. Ez leginkább a teleuti, altáji, feketehegyi (Csernovih tatár), a Katima és Bija közti, a Lebedi tatárok, a sórok és a kara köli fajok népirodalmából tartalmaz mutatványokat. Köztük legdúsabban az altáji és teleuti tatárokat látjuk képviselve, mivel R. véleménye szerint az ő nyelvük az eredeti törökség jellemét legtisztábban őrizte meg, és ez okból ezeket vette kiinduláspontul. E felfogás szerintem nem egészen helyes. Hogy R. azoknak elsőséget adott, annak okát abban találom, hogy ők, mint régibb orosz alattvalók, neki hozzáférhetőbbek voltak, mint a dzsungariai, azaz Tien-sani hegységek között kínai alattvalóságban élő tatárok, kik között a tarandzsik még ma is az ujgur nyelvvel élnek, mely nyelv, mint legközelebbi munkámban kimutatom, a törökség legősibb jellemét hordja magában, és mely kétség kívül azon átmeneti pontot képezi, melyen az egész török-tatár fajhoz legközelebb álló mongolkalmükhöz érhetünk.⁹ Nagy kár, hogy a derék kutató, orosz jelleme következtében a kínai területen négy napnál többet nem időzhetett, mi az e két kormány közt uralkodó vetélykedési szellem mellett tisztán magyarázható. Kár, mondom, mert valamint geográfiai jegyzeteink azon

vidékről csak merő sejtelmeken alapszanak, éppen *így* az azt lakó fajok nyelvészeti és népismereti viszonyaírói igen keveset tudunk. A déli fekvésű Kuldzsáról Velikhanoff¹⁰ orosz kirgiz utazó némi fogalmat adott, de vajon kik lakják az Ajar Nor, Kizil basi Nor tavak egészen a Csagan Talaig terjedő vidéket, kik a Bogdo Ulatól Kutváig elnyúló rengeteg hegyeket, arról határozottat semmit sem tudunk. Ezt csak megjegyzésképpen bocsátottuk előre.

R. könyve két kötetből áll; az első orosz betűkkel átírt tatár szöveg, a másik e szöveg német fordítása. Valamint az orosz kormány, melynek költségén a munka megjelenik, dicséretet érdemel, hogy a tudományokra káros nemzeti hiúságot mellőzve, a német tárgyalást helybenhagyta: éppúgy nem helyeselhetjük, hogy az átírásra az orosz betűk használtattak. Ez utóbbi nyelv, mi a hangzókat illeti, legkevésbé illik a török-tatár hangzók, de különösen az *Ö, ü* kifejezésére, minthogy ezek az oroszban egészen hiányzanak, és R. által kölcsönzött hangzókkal pótoltnak.¹¹ A dél-szibériai török tájbeszédnek nyelvtani alakjait és szókötését tekintve, azt találom, hogy kevés sajátágot kivéve, egy fontos tanúbizonyságot szolgáltatnak arra nézve, hogy ők, a mint én azt egyébiránt már régóta sejttem, déli fajtársaikkal együtt a csagataj-törökökkel Dzsungária bércei hónából délnyugatra mentek, és az éjszaknyugatra fekvő pusztaságokat elfoglalták.¹² Az elsők, az iráni-mohammedán kultúra befolyása következtében, az írás felvételével nyelvüknek már régente egy határozott jellemet adtak, részint kölcsönzött elemek által azt palélózva az új kultúrai világ igényeinek megfelelővé tették. Az utóbiaknál írott könyv még most sem létezik, az egyes törzsök örök vándorlási hajlama a nyelvsajátságokat méginkább hullámzókká tette, de az eltérések könnyűséggel magyarázhatók, ha nyelvüket először a kirgiz¹³ tájbeszéddel és ezután a csagatajival összehasonlítjuk.

Így az altáji és teleut hangtani rendszerben a magánhangzókat illetőleg a magas és mélyhanguak közti válto-

zás nem oly rögtöni, mint a csagatajban, vagy az oszmanli és csagataj közt. Az *a* és *e* között (mint alma, elma; aga, eke; cáter, cetir stb.) egy középhang létezik, mit R, *ë*-vel fejez ki.¹⁴ Ugyanaz található a tompa *d'* és éles *i*; az *o* és *u* között. A mássalhangzók átalakulásban itt *b*, *m*; *j*, *cs*, *j*, *zs*, *n*, *r*, *r*, *z*-féle váltakozások gyakoribbak, mint a délibb tájbeszédekben. Úgyszintén az alaktant illetőleg nem annyira lényeges eltéréseket, mint a csagataj népnyelvben¹⁵ imitt-amott találkozó látszólagos rendhagyások gyakoribb előfordulását tapasztaljuk. Míg a három kánságban és azok tőszomszédságában élő kirgizek az accusativusban csak az *sz*-szel végződő szóknál használnak *ni* helyett *ti-i*, az altáji és teleuti tájbeszédék itt-ott még a genitivusban is evvel élnek, t. i. *nin* helyett *tin-nel* ragoznak. A névmás, mellék- és számnévnél igen csekély eltérés létezik; így az elsőnél *manga*, *szanga* = nekem, neked helyett, *ma*, *sza*, míg az utolsónál a tízes számokat a törökös *mis* helyett a magy. tör. *on*, *van*, *ven-nel* találjuk képezve;¹⁶ p. o. a szojonoknál¹⁷ *jet-ben* = hetven, *jet-mis* helyett. – Az ige sem alakjai sem ideire nézve nincs annyira kifejtve, mint a délnyugati testvérnelvekben. Sajátságai között leginkább szembetűnő a jelentő múlt jelen idő, egyessz. 3. személynek *td'*, *dd'* hangzású ragja, mely szerintem hibásan van feljegyezve.¹⁸ Az özbegeknél tudniillik a gyors beszéd folytán *jejedd'*,¹⁹ *uradd'* hallható ezek helyett : *jejeddr* = eszik, *uraddr* = ver. Továbbá a jelen és múlt idők egyessz. 3. szem. tolmácsoló *csatdr* és *csatdd'* (p. o. *ait-csatdr* = mond, *ait-csatdd'* = mondott), melyek elemzését R. ugyan későbbre hagyta; de nagyban tévedne, ha azt határozottan segédigének tartaná; mert a *csatdr* külön írásából ilyen vélemény gyanítható. Ezen igealak az özbege népnél is előfordul, mint *bard-jatdr* = megy, *keli-jetir*²⁰ = jön, de csak a jelen időben, mit én „csagataj nyelvtanulmányaimban”²¹ az igeahajlításnál idézett *barajor-tír* rövidítésének vagyok hajlandó tartani.²²

Röviden mondva, az előttünk fekvő dél-szibériai török népirodalmak nyelve nem egyéb, mint a Közép-Ázsiában már nyolc század óta határozott keretbe foglalt török szójárásnak egyik tájbeszéde, mely nem annyira az alakok, mint szókincse idegenszerűségénél fogva a turcolognak²³ általában, de különösen nekünk magyaroknak roppant hasznúvá lehet; mert ha Radloff kimerítő szótára megjelenik, mi a nyelvünkben rejlő török elemek mennyiségéről határozottan fogunk szólhatni, és a magy.-török hasonlatoknak a magy.-ugor hasonlatokkal való egybevetése érdekes munkája is bizton kezdetét veheti.

Ha már a Radloff első kötetében foglalt népirodalmi mutatványok eredetét tekintjük, akkor csakugyan nehéz Schieffnernek az előttünk fekvő munkához bevezetéseknél írt előszavában közölt nézeteihez nem csatlakozni.²⁴ Ő a közép-ázsiai nomád népek regéiben és mondáiban az Indiából mindenfelé elterjedt buddhizmus kultúrai befolyását látja; ez igaz; de másrésről az ugyanazon forrásból eredt, csak más úton haladt iráni civilizáció, délről éjszakfelé való hatásának nyomait sem szabad ignorálnunk. Közép-ázsiaiában, a mint tudjuk, az iszlám és a nesztorianus kereszténység előtt a buddhizmus nagy birodalmat hódított magának. Az első állomás, melyet e vallás a „Középbirodalom”²⁵ névvel elnevezett Indiából tett éjszak felé, Tibet vala.²⁶ Innét régi, igen régi múltban először keletre, t. i. Kínába, másodszer éjszak-nyugatra, a mai kínai tatárságon keresztül Dzsungáriába hatott. Valamint Kínában magában, Tibet mint a vallás régi forrása tiszteletben áll: úgy egész Mongóliában a buzgólkodó hívők még most is legszentebb kötelességnek tartják a Góbi pusztán keresztül, a tibeti nagyhírű szent helyekhez és zárdákhoz zarándokolni. Ők terjesztették e tant, mindinkább nyugat felé egészen az Aral-tó és Kaspi-tenger partjáig, és ha mindjárt ezen utóbbi helyeken mély gyökeret nem verhetett is; de azt bizonyossággal tudjuk, hogy valamint egész Dzsungáriában, úgy Khoten, Jarkend és Kasgar körül még

a VIII-ik században, sőt még Marco Polo idejében számos Buddha templom és zárda létezett, melyekről kínai zárándokok útleírásaikban említést tesznek.

Kr. e. 217. azon korszak, melyről tudjuk, hogy a buddhizmus első térítési kísérletei a kínai tatárságban megtették. Az első fellépést nem nagy siker követte. Kr. u. 122. már Jarkendben levő Buddha szobrokról hallunk, és későbbben a kínai utazó, Fa-hian,²⁷ egyedül Khotenben 10.000 szerzetest talált. Hasonlók a Hiuen Tszang²⁸ nevű későbbi utazó állításai, miszerint az indiai irodalmi munkák oly annyira elterjedve valának, hogy az ott megfordult kínaiak a náluk már elveszett Buddhista valláskönyveket felkeresték.

Nem csoda tehát, hogy a közép-ázsiai nomád népek, kik részint a kínaiak által említett Hiongnu, vagy későbbben a mongol fajokkal keletről, részint pedig a mai Turkesztánban akkor kizárólagosan élő irániakkal délről érintkeztek, és kiket mint letelepedett hatalmas szomszédokat mesterüknek is tekintettek, szellemi fejlődésükben szorosan követték, – A fő forrásától való távolság és az újonnan térítettek hazája hozzáférhetetlenségének kell tulajdonítani, hogy a buddhizmus tana a Balkhas és Isszik-kul tavak s az Oxus és Jaxartes partjain igen mély gyökeret soká nem verhetett.²⁹ Ezt még jobban gátolták a későbbben fellépett keresztyén és iszlám vallások, de azért ezen előbbeni kultúra emlékeivel mégis találkozunk imitt-amott, s különösen oly vidéken, hová se keresztyén, se mohamedán térítők nem hathattak.

A Radloff idézte altaji-török földteremtési monda, legjobban bizonyítja a mondottakat. Itt a *Kurbisztán* = Isten szóban könnyen megismerhetni a mongoloknál még ma is elterjedt *Chormustu* azaz *Ormuzd* szót,³⁰ miből későbbben értelem-elferdítéssel *Kürmäsz* = a rosszcselem képviselője lett. *Mai-Tere* és *Mandy-Sire*-ben Schiefner a buddhista *Mai-treja* és *Mandzsuszri* istenségeket látja, stb. így a mesékben is az alapeszme és az erkölcsi irány figyelé-

sében a mongol és kalmük hasontárgyu irodalmi gyakran hűmásait fedezzük fel, mi új tanúságot szolgáltat azon út kijelölésére, melyen a nyugatszerte elterjedt régi mondák nagy része Indiából Európa felé haladt, mint Benfey állítja; vagy tán más és helyesebb felfogás szerint, hogy a regék s mondák alapeszméjében a világ összes népei egy és ugyanazon észjárást követnek, a mint ez a példabeszédekéből is kiviláglik.

A tárgy a regék és mondákban majdcsaknem mindenütt ugyanaz, csak az alakok, csak a külső színek változnak. E tatárosított vagy törökösített ind-mitológiai alakok közül csak hármat fogok említeni, éppen azért, mivel ezek még a magyar nyelvben is előfordulnak, és bizonyára régi, igen régi korból valók. Ezek alatt értem először: a tatár *erlik* v. *értik* szót, mely általában véve a gonosz szellemet, a rossz princípiumot = *ördögöt* jelenti; az *er* gyök és *lik* v. *tik* főnévképzőből összetéve.³¹ Másodszor *Tereng* szintén gonosz lélek, vagy az ördögnek első zsákmánya az emberi nemben; mit mi a *teren-gette* eredetileg *tereng-adta* (úgy mint ebadta, istenadta) szóban használunk. Harmadszor a tatár Kairakan, a mivel az elátkozásoknál a kárba ejtő istenséget fölhívják, és a mellyel a magyar Karakan szót azonosnak tartom, jöllehet ez mai használatban inkább pajzán rontó értelmében fordul elő.¹ Van még azonkívül a magyar nyelvben számos olyan szó, melyek részint az altaji-török ős vallásítani, részint pedig a Szaszanidák alatt és előtt a mai Perzsiától messze éjszak-nyugatra hatott iráni civilizációi ismeretek által fejthetők meg. Hogy ' ezen igen érdekes munkához foghassunk, szükséges, hogy a kellő anyagokat összehordva bírjuk, és hogy amaz országok iszlám-előtti korszaka történetéről, melyről csak igen keveset tudunk, kellő ismereteink legyenek. – A mi eddig különösen hazai tudományunkban ezen téren történt, én

¹ Karakán nem Kara = fekete és Kan = Khanból eredt, hanem a karak-mak = károsítani igéből, és a kérdéses szó ez utóbbinak jelen igeneve.

mindazt haszontalan elmefuttatásnak, gyermekies játék és idővesztésnek nevezem. A mit tudósaink a finn-altaji régi kultúrai viszonyokból következtettek, az már inkább igazolható, mert itt a kutató lehetőképp összegyűjtött és rendezett anyagokkal rendelkezik, itt nem kell merően a légből kapkodnia.

Térjünk át most az irodalmi mutatóványokra, és legyen szabad azokból néhányat közölni, a mennyire azokat egy speciális szótár segítségével csagataji nyelvismeretünk után megérthettük.³²

326. lap.³³

Kara Kán.

(A Mrassz alsó vidékén élő sórok népirodalmából.)

Kara Kán, a fekete lovu Kara Kán,
Kara Kán jószága sok vala,
Kara Kán népe sok vala,
Csak egyedül^{II} egy leánya vala,
Neve Alfin Arik vala;
Más figyermeke nem volt.^{III}
Kara Kán öregedvén,
Ereje is fogyni kezdett;
„Figyermekem nincsen” mondá,
„Erőm nincsen” monda,
„Hogy ügyeljek^{IV} jószágomra?” monda.
Kara Kán lovára ült,
Nagy bajjal ült rá,
Jószága után megy,
Népe után megy.
Kara Kán így szól:

^{II} *csaglíz* ered. mit én a *janglíz* egyedülinek ford. de mit K. egészen kihagy.

^{III} Ered. *paza er pala csogu*, mit R. hib. *tin anderea Kind hatte er nieht-nék* ford.

^{IV} Ered. *köröjin* fogl. m. t. szem. R. ezen egész mondatot : „*Selbat will ich mein Vieh beachtigen -ne*” ford.

Maga magához így szól:
 „Az én jószágom sok,
 Az én népem sok,
 Mindenre ügyelni nem bírok,
 A föld alatti atyám
 Bár ha venné felét e jószágnak.
 Bár ha venné felét e népnek,
 Az én egyetlen lányom
 Jószágomra ügyelni nem tud,
 Népemre ügyelni nem tud.” –
 De a leány így szólalt fel:
 „Dehogy nem tudom én azt?
 Biz én tudom”, monda,
 Az atya felele:
 „De biz nem tudod te azt”, monda.
 Es a lány monda:
 „Ha jószágomat nem adod,
 Ha népemet nem adod,
 Veled együtt nem maradok,
 Más helyre megyek” monda.
 A leány erre megszökött,
 Atyja sírva visszamaradt.
 Midőn a lány messze ment,
 Egy más vitéz sátrához ért,
 A vitézhez belépett,
 Mind a ketten tisztelegtek,
 A vitéz kérdé:
 „Kinek a gyermeke vagy te?
 Mondd meg nekem” monda.
 A leány mondá:
 Kara Kán lánya vagyok én,
 Altín Arik az én nevem;
 Hát téged minek hínak?” monda.
 A vitéz felelt:
 „Ej lányka! az én nevem
 Szürke lovu Altín Kán”; monda

„Hát te hová mégy?”
 És a leány monda :
 „Én messziről jövök
 Én még messze megyek.
 Dzsilán Kán nevű ember van,
 Annak jurtja távol innen,
 Azt nekem meg kell ölnöm” monda.
 „Ha ő meghal, haljon meg,
 Ha én meghalok, haljak meg
 Hatalmas egy Kán ő” monda.
 „Más Kánokat meggyőzött,
 Más országok adóját
 Veszi Dzsilán Kán
 Más országok vitézei
 Őt féltik,
 Sírnak,
 És sietnek.”
 A lány Dzsilán Kánhoz elment vala,
 Sokat járkált, keveset járkált vala,
 Míg végtére ő Dzsilán Kánt meglátta vala.
 Minden vad ott állott,
 Minden madár ott állott,
 Á lány őket látta vala,
 A vad és a madár mind sírt,
 Dzsilán Kán háza nincs ottan,
 A tágas mezőn áll a ez,
 Ott van Dzsilán Kán szája,
 Egy ajkával az égből,
 A másikkal a földön,
 Az áll a földön van,
 Így látja őt a lány,
 Ha vitéz jön,
 Ha vad vagy madár jön,
 Mind a szájába megy;
 A lány jött
 A szájába bement,

Vad madarak
 Ott elevenen léteznek.
 A lány Dzsilán Kán szívéhez jött,
 Szívét tapogatva meglátja.
 „Hogy kell ezt megölnöd?” monda.
 Így kérdezősködött a vitézekről.
 A vitéz monda:
 „Ej lányka!
 Mi őt nem tudtuk megölni,
 Te kísértsd meg lányka,
 „Hogy kell megölnöd, kísértsd meg” monda.
 És a lány felelt:
 „Nékem kardot adj”.
 A vitéz kardot adott.
 A lányka (a kölcsönözött) karddal
 Dzsilán Kán szívére ütött,
 Dzsilán Kán meg nem halt,
 És a lány kardját összetörte.
 Most saját kardját vévé a lányka,
 És felkiáltott:
 „Ide nézzetek ti vitézek,
 Ütésemet nézzétek” monda,
 Kardjával egyet ütött,
 Dzsilán Kán meghalt.
 A lány, belsejéből kiment,
 A madarak elszálltak,
 Az állatok elmentek,
 Vitézek elevenéi
 Belülről kimentek.
 Es a vitézek mondák:
 „Az életed hosszú legyen,
 A neved magas legyen,
 Te velünk jót tettél,
 Te bennünket megmentettél;
 Mi adóval tartozunk neked?” mondák.
 A lány monda:

„Ó vitézek! adótokat én el nem fogadom,
 Nekem nem kell” monda,
 „A hol előbb laktatok,
 Most is ott lakjatok”, monda.
 A lány erre a jószágát elvévé,
 A népét elvévé,
 És atyjához visszatért,
 És anyjához visszatért.
 Az atya házába érve,
 Bement és köszöntgetett;
 Asztalt terítettek,
 Tálat elébe tettek;
 A tálból ettek ;
 Es az atya kérdezé :
 „Hová menve jöttél lányom ?“^V
 A gyermeke Altî'n Arik
 Hová mentét elbeszélé,
 A hős megöltet elbeszélé.
 Az atya lányát megdicséri,
 „Erős vagy te,
 Jó vagy te” monda,
 „A madarak éltét^{VI} megmentetted,
 Az állatok éltét megmentetted,
 A vitézek éltét megmentetted,
 Vagyonomat én most neked adom,
 Népemet én most neked adom,
 Én erőnélküli atyácska vagyok
 Es halálra készülök”.
 Mindent a lánynak adott.
 A lány ott maradt,
 Atyja meghalt.

^V Ered. *kajdan pad keldin* jobban ford. a magy. mint a ném. Woher köm-mst du ?-val.

^{VI} Ered. *tin* = lét, élet; oly viszonyban áll a *tingri*-hez, mint a perzsa *esd* =s lélek *izdân-liQz*.

Halála után csontjait elrejtette,
 Halotti tort készíte;
 Sírtak, siránkoztak, jajgattak.
 És a lány monda:
 „Hogy maradjak én?” monda,
 Atyám nincsen“ mondá,
 Magányosan maradni rossz“ monda.
 Élt, éldegélt
 Keveset élt, sokat élt,
 Egyszerre eljön egy vitéz
 Házába tért, és köszöntgetett.
 A vitéz monda:
 „Eljősz hozzám?” monda.
 A lány felelt:
 „Milyen ember vagy te ?
 Van-e atyád, van-e anyád?” monda.
 A vitéz felelt:
 „Az én nevem: pej lovú Katkandzsila“
 A lány hozzá ment,
 A lakodalom meglett,
 Ittak pálinkát,
 Ettek ételt.
 Es a vitéz monda:
 „En itt lakom,
 A jószágra vígyázni,
 A népre vígyázni,
 Nekem sátram nincsen.“
 A lány monda:
 „Itt a jószág,
 Itt a nép.”
 S így együtt laktak.

Teleuti sámán imádság.

Magasban lakó Abiás, egek Ura!
Ki a földön a füvet termeszted,
Ki a fákon a leveleket növeszted,
Ki a combon a húst növeszted,
Ki a fön a haját növeszted,
Te készítmények készítője!
Te teremtmények teremője !^{vii}
Te arany bég, ki az apát tápláltad,
Te nagy bég, ki az anyát tápláltad,
Te készítmények készítője!
Te teremtmények teremője!
Te csillagokat létrehozó Isten!
Jószágot adjon az Úr!
Etelt adjon az Úr!
Főnököt adjon a háznak!
Te készítmények készítője!
Te teremtmények teremője!
Atyámhoz folyamodtam,
Áldást adjon atyám!
Segíts, atyám!
Benn a házban fejemnek,
Künn a szabadban jószágomnak.
Néked hódolok, óh hatalmas!
Isten áldást adjon,
A készítmények készítője,
A teremtmények teremője!

Ha ezen költeményt az olvasó a R. fordításával összehasonlítja, több eltérésre fog akadni, mit 1-ör a kérdéses

^{vii} Ered. *tenger*, mit R. folytonosan *ég-nek* ford., noha a mint a jelen szövegből és a kirgizek alkalmazásából látszik, inkább Jsteñ-nek mondanám, mit az ujur *tenger*, csag. *tingri* = Isten is bizonyít.

török tájbeszédnek a magyar nyelvszokáshoz való simításának, 2-or azon körülménynek kell tulajdonítani, hogy a R. gyűjteménye szószerinti hűségében nem igen bízott.

218. lap.³⁵

Áldásszó (Alkds szö.)

Azaz egy atya áldása,
midőn először házába érkezett menyét fogadja.

Az Úr Istennek szeme érjen!
Öreg emberek áldása érjen!
A nagy Istennek szeme érjen!
A nagy Úrnak áldása érjen!
Lakó helyed füves^{VIII} legyen!
Bárányos juhod sok legyen !
A hely hová lépsz ünnepdús legyen !
Sólyom fiainál több legyen ivadékod !
Tűzfabokor, serdülő fákként legyenek!
Dara sokasággal s kelő vetésként legyenek!
Előtted a hold világoljék !
Hátadban a nap süssön!
Sík^{IX} földre üssed fel sátradat!
Hegyes vidékre verjed ki nyájadat!
Ruhád innenső szegélyére gyerekek lépjen ének!
A hátsóra jószágod lépjen !
Csikólovad

^{VIII} Ered. *koktu*, mit K. hibásan *hamudás-nak*. ford., mert *kok*, *kök* füvet jelent. Úgyisintén a következő vers ford. hibás, midőn *közili kojddn köp bolszdn* = zahlreicher als Schaafe, und Lämmer mögen deine Nachkommen sein-nel ford., mert *kozdlldkoj* saját. *bárányos jub*-ot jelent, s az utolsó szó végén levő *din* azt mutatja, hogy abból sok legyen, mint más esetben is előfordul, pl. *nanddn, pulddn köp bolszdn* = sok pénz, kenyered legyen ; mit E. cumparativ constructionnak értelmez hibásan.

^{IX} Ered. *tön*, mit E. hibásan *Hügelland-dal* ford., holott *teng* az egész törökségben = *ding* — egyenes.

Hamar lóvá legyen!
 S négyéves lovaidd
 Sokasodjanak!
 A rád öltött ruhád
 Ne piszkolódjék!
 Sovány ne legyen a lovad!
 Gyenge ne legyen a hátad !
 Hosszú legyen életed!
 Vén legyen a korod !
 Hol venni valód nincsen
 Mégis vehess!
 Hol kapni valód nincsen
 Mégis kaphass!
 Gyors legyen az eszed!
 Könnyű legyen az elméd !
 Pofával bíró veled ne civődjék!
 Vállal bíró veled ne veszekedjék!
 Az alattad levő föld vasbóli legyen!
 A téged gázoló ellenében vasként légy!
 Kötőzhelyed erős legyen!
 Hamuliszted egy rakáson legyen!
 Tanyád meleg legyen!
 Tüzed sok legyen!
 Ételed valódi étel legyen!^x
 Ételed, italod sok legyen!^{xi}
 Ruhád sok legyen!
 Istenem kedveljen!
 Karod ne gyengüljön!
 Hónod ne gyengüljön!
 Szépeket szülj!
 Lakomákat ülj!
 Száz évig élj!
 Jó lóra ülj!

^x Ezt is rosszul ford. R. Von dir gegessene Nahrung sei dir Nahrung.

^{xi} Ered. *Icser jerin* = a mit eszel és iszol, mit R. hibásan csak *Deine Speise*-vel ford.

Altaji troubadour dalnokok apróbb énekei.

1.

Aranygallérú ködmen^{xii} ha nyakon fognak is, nem hasad el,
Idegenek közt élő rokonok rossz szóra nem válnak el;
Aranyszegélyű vas ködmenem, ha megfognak is,
nem hasad el,
Köztünk élő rokonok társalgás^{xiii} által nem válnak el.

2.

Az aranyleveleket szóró
A fehér nyírfa-e ? biz ő az!
Haját nyakáról lelógató
Nőm-e az ? biz ő az !

3.

Tavaszkor lengő szél
Bőr köpennyel nem tűrhető
Ki idegenek közt él,
Ha rosszat beszélnek nem tűrhető.
Az őszkor fúvó szél
Egy ümögben nem tűrhető,
A sokaság közt élő,
Ha sok rosszat beszélnek róla, nem tűrhető.

^{xii} Ered. *mantík*, magy. *mente*, mi úgy látszik inkább felső ruhát, azaz a többi ruházat fölé helyezett öltönyt jelent, mint a csag. *min-meh*, = felülni, feltenni igéből sejthető.

^{xiii} Ered. *ermektesmek*, minek tövét *érmek*, a csag. *arbag* =s mese, történet szóban találjuk fel.

221. lap.³⁷

A szarka panasza.

Jaj, jaj, jaj!
Te négyszemü kék csuka
Nem láttad-e gyermekemet ?

Jaj, jaj; jaj I
Ha kákából szált csinálnék
Utolérném-e gyermekemet ?

Jaj, jaj, jaj!
A kicsinyek szavára hajtottam,^{xiv}
A kis fára fészket raktam.

Jaj, jaj, jaj!
Az elköltöző víztől^{xv} elragadva,
Nem látom immár gyermekimet!

Jaj, jaj, jaj !
Nagy szájú fehér csuka
Hallottad-e gyermekemet?

Jaj, jaj, jaj!
Ha gyékényből szált csinálnék,
Elélném-e gyermekemet?

Jaj, jaj, jaj !
A nagyok tanácsát nem hallgattam,
Alacsony fára fészket raktam.

^{xiv} Ered. *oku* az *uk-niak*, kh.-t. *ob-mak* meggyőződni, megérteni, tehát nem egészen *gebört* mint R. érti.

^{xv} Ered. *Szuga* víznek, víz által, nem *Eisgang* mint R. ford.

Jaj, jaj, jaj!
A nagy víztől elragadva,
Válni maradtam gyermekemtől.

Jaj, jaj, jaj!
Ha ismét új fészket raknék,
Oly gyermekem lesz-e ismét?

Jaj, jaj, jaj!
A főnököktől ha tanulnék,
Más bajba nem juthatnék.

Jaj, jaj, jaj!
A nagyokra immár hallgatni akarok,
Magas fára fészket rakni.

Jaj; jaj, jaj!

Altáji népmonda a föld teremtéséről.³⁸

Mielőtt a föld megteremtve vala, minden víz volt, a föld még nem létezett, nap és hold még nem létezett, az ég még nem létezett. Isten repdesett körül, még egy ember is repdesett körül, mindketten fekete lúd alakjában repdestek körül. Isten még általában semmire sem gondolt, amaz ember pedig a szelet előidézhén, a vizet felzúdítá, és vizet fecsölt Isten arcába. Amaz ember magasabbra akart emelkedni mint maga Isten, de ő lefelé gördült és a vízbe esett. Legördülhén, majdnem fuladozó félben levén már így szólt: „Ó Istenem, ments meg! Isten pedig monda: „Ó ember emelkedjél fel a vízből.” Most amaz ember a vízből felfelé emelkedett. Isten szóla: „Szilárd kő jöjjön létre!” A tenger fenekéről jött most fel egy kemény kő, annak felületére felült az ember, ki Istennel együtt élt.

Isten szóla: „Te szállj le a tenger fenekére, és-hozz fel földet !” Miután leszállott, kezével a földet megmarkolta és miután belőle egy darabot vett vala, azt Istennek adta. Isten ezen földet a tenger színe fölé eldobá, és így szólt : „Legyen szárazföld!” És létrejőve erre a szárazföld. Ezután Isten ismét így szólt: „Szállj le, és hozz fel még földet.” Az ember most *így* gondolkodott magában : „Ha most oda leszálok, akkor enmagam számára is hozok fel földet.” A víz fenekére szállott tehát le, és saját belátása szerint két maroknyi földet vett magával. Egy marokkal Istennek hozott, a másikat pedig szájába dugá, hogy abból Isten tudta kívül maga földet állítson elő. Isten a neki átnyújtott egy maroknyi földet elvévé és azt elszórta úgy, hogy a föld megvastagodott. Az ember pedig a többi földet szájába dugván, az feldagadott úgy, hogy az ember majd megfuladt, annyira feszíté torkát, hogy majd csak” nem meghalt volna. Most félre futott és Isten elől megszökött. Azon hiszemben volt, hogy távolra elosont, de midőn körül tekintett, Isten oldala mellett állott. Midőn már közel volt a megfuladáshoz, így szólt Istenhez : Ó Isten, igaz Isten, ments meg!” De Isten monda: „Mit tevő voltál ? Tán azt gondoltad, hogy elvi heted a földet és szádba rejthetted; minek rejtetted el a földet ?” Az ember válaszola: „En a földet számba dugám, hogy abból földet csináljak.” Isten monda: „Köpjed ki!” Midőn az ember azt kiköpte, belőle a kis homokbuckák létesültek. Erre Isten szóla: „Most a bűnben vagy. Azt gondoltad, hogy rosszat fogsz velem cselekedni; a neked alávetett nép hajlama ép oly gonosz lesz! A nekem alávetett nép hajlama szent lesz. Ok a napot fogják látni, a világosságot fogják látni, az igazi Kurbysztannak fogok neveztetni. A te neved Erlik legyen. Azon ember, ki bűnét előttem eltitkolta, a tied, az Erlik embere legyen. Azon ember, ki a te bűnöd előtt rejtette el magát, az enyém legyen.”

Egy egyetlen fa nőtt ágak nélkül, ezt megpillantá Isten. „Egy egyetlen fát – úgy mond – ágak nélkül nem kellemes

látni, ki-lenc ág sarjadozzék ki belőle.” És kilenc ág nőtt ki rajta. „A ki-lenc ág tövén kilenc ember legyen, azon kilenc emberből kilenc nép képződjék.”

Midőn most Erük jőve, egy zaj hallatszott sok (neki ismeretlen) dolog által. Erlik most Istenhez szóla: „Honnet származik ezen zaj?” Isten szóla: „Te fejedelem vagy, én is fejedelem vagyok, ez az én népem.” Erre Erlik szóla: „Ó adjad nekem csak ezen népedet.” Isten monda: „Nem, nem fogom azt neked adni, te csak várj.” Erlik erre így szólt önmagában: „Megállj csak, meg akarom nézegetni egy kissé az Isten népét.” Erlik ment, mendegélt, és oda megérkezett. Midőnkörül tekintett, mindent meglátott, embereket, madarakat, vadat, és mindenféle elevent. Erlik szóla: „Hogyan is csinálhatta Isten mindezt, hisz úgy szóltam, hogy mindent elveszek ; de hogyan is teljesülhet ez, miből táplálkozik e nép ?”

Midőn Erlik látá, hogy a fának csak egyik oldaláról esznek, a másikról pedig nem, szóla: „Miért eszitek csak az egyik felét?”

Erre egy ember szóla: „Ez azon eledel, melyre bennünket Isten utalt. Isten az emberekhez szóla: „Ne egyetek e négy ág eledeléből, kelet felé öt ág van, azok eledelét egyétek!” Miután így szóla, ő maga ég felé szállott, a fa tövéhez egy kutyát ültetett, mialatt így szólt: „Ha eljő az ördög, fogd meg.” Azonkívül egy kígyót is ültetett oda, melyhez így szólt: „Ha eljő az ördög, harapd meg.” Erre Isten a kutyához és a kígyóhoz így szólt:

„Ha ember fog jönni, és azon öt ág eledeléből akar enni, melyek kelet felé nyúlnak, eresszétek közel; ha pedig ezen négy ágból akar enni, ne eresszétek oda!” Azért ebből áll eledelünk.”

Midőn Erlik, az ördög, ezt meghallá, a fához ment; ott egy embert talált Töröngöi névvel; ehhez így szólt: „Ha Isten azt monda néktek, ezen fa öt ágaiból ehettek, ama négyből pedig ne egyetek, akkor hazudott és nem mondott igazat. Ezen négy ágból ehetel, amaz ötből pedig

nem szabad enned.” Midőn az ördög így szóla, a kígyó elaludt. Az ördög a kígyóba benyomult, a kígyóban szólt az ördög: „Másszál fel e fára.” A kígyó felmászott a fára. A kígyó evett amaz eledelből, melyről azt monda Isten az embernek, hogy ne egyék belőle. Töröngői férfival együtt élt egy leány, Edji nevű; ezekhez szólt a kígyó: „Töröngői, Edji, egyetek ebből!” Töröngői szóla: „Nem, hogy ehetném belőle, Isten maga monda: ne egyél”, én nem eszem.” Erre a kígyó a leánynak nyújtá az eledelt, Edji megette. Midőn belőle evett, az eledel igen édes volt. Töröngői nem evett belőle. Erre Edji letörölte a gyümölcsöt, és Töröngői szájába dugta. Most leesett a szőr testükről és szégyenlették magukat. Az egyik egy fa alá rejtőzött, a másik egy más fa alá.

Erre Isten eljött. Midőn Isten jött, minden nép elrejtőzött Isten elől. Isten kiáltá: „Töröngői, Töröngői, Edji, Edji, hol vagytok?” Midőn Isten kiáltá, ők felelének: „Fákon vagyunk és nem jövünk hozzád.” Isten szóla: „Mi lett téged Töröngői?” – „Edji a tőled eltiltott eledelből számba dugott.” Isten szóla: „Miért tetted ezt, Edji?” Edji szóla: „A kígyó monda nekem: Egyél.” Isten szóla: „Kígyó! mi volt veled!” O felelt: „Belsőmbé lépett az ördög, én nem mondtam, hanem az ördög mondta.” Isten szóla: „Hogyan jöhetett az ördög a te belsődbe?” A kígyó szóla: „Elaludtam, ekkor eljött hozzám az ördög.” Isten szóla: „Kutya! miért nem fogtad meg az ördögöt ? A kutya monda: „Láthatatlan volt szemeimnek.”

Most szólt Isten a kígyóhoz: „O kígyó! Most te lettél ördöggé, gyűlöljön téged az ember, verjen meg és öljön meg.” Erre Edjihez szólt: Te ettél a kenyérből, melyről azt mondtam, hogy ne egyetek belőle, hallgattál az ördög szavára, az ördög étkeből ettél; most gyermekeket szülsz, a szülésnél iszonyú fájdalmakat szenvedj, a halál érjen el.” Erre Isten Töröngőihez szóla: „Az ördög étkeből ettél, szavamnak nem engedelmeskedtél, az ördög szavára hallgattál; azon ember, ki az ördög szavának engedelmeskedik,

az ördög országában van, az ember ki szavaimnak nem engedelmeskedik, nem fogja világosságomat látni, nem fog kegyelmemben részesülni, a sötétségben legyen. Most az ördög ellenségem, és az ördöggel te, Töröngői szintén ellenségem vagy. Ha most nem ettél volna az ördög eledeléből, ha elfogadtad volna áldásomat, szavaimat követted volna, egykoron hozzám hasonlóvá lettél volna, most kilenc fiad és kilenc lányod szülessék. Most az ördög áldását nyerted el, az ördög eledelét etted meg. Én nem akarok többé embert teremteni, saját magából álljon most az ember elő.”

Most Isten az ördöghöz szóla: „Miért csaltad meg emberemet ? Erlik szóla: „Midőn könyörögtem, nem akartad oda adni, tehát elloptam, csellel vettem el; ha lovon tova vágatnak, levetem őket, ha pálinkát isznak, egyenetlenkedőkké teendém űket, harcoltatom egymással, ágakkal hagyom őket verekedni. Ha vízbe szállnak, vízbe sülyesztem, ha fára másznak, levetem, ha sziklára másznak, onnét lerúgom őket.”

Most Isten szóla: „A három földréteg közt a setétség országa is vagyon, hol sem nap, sem hold nincsen, oda foglak levetni, ezentűl nem fogok nektek eledelt nyűjtani, saját erőtök által táplálkozzatok, nem fogok ezentűl j önni, hogy veletek mulassak, Mai Terét fogom nektek elkűldeni, ő tanítson titeket mindenfélének elkészítésére.

Mai Tere eljött hozzájuk, mindenfélére tanította őket; mit Mai Tere nekik készített árpa, kandyk, liliom-hagyma és hagyma vala. Erre szóla az ördög: „Nos Mai Tere, könyörögj érettem Istennek, szeretnék fölfelé, Isten mellé emelkedni.” Mai Tere hatvankét évig hajolt le Isten előtt. Isten szóla: Igen, ha nem lesz ellenségem, ha nem követsz el az emberrel gonoszságot, akkor jöjj !” Most Erlik ég felé szállott; miután Erlik oda érkezett vala, Isten előtt meghajolt: „Adj nekem áldást, add nekem áldásodat, hogy bevégzhessem az eget, Ó Isten!” Isten megáldotta őt: „Készítsd el – úgymond – az eget.” Most Erlik Isten áldásával az eget

el-készíté, és Erlik ördögei ezen egében növekedtek, nagy számmal növekedtek.

Ekkor még egy ember élt Istennek, Mandy-Sire, ez így gondolkodott : „A mi embereink a földet lakják. Erlik emberei az égben laknak, hiszen ez igen rossz.” így gondolkodott Mandy-Sire, megharagudott Istenre, és Erlik ellen harcra kelt. Erlik, Mandy-Sire ellen jött, Mandy-Sirét tűzzel legyőzte és elűzte. Mandy-Sire haza felé szökött. Isten kérde őt: „Hát honnét jössz ,?” Mandy-Sire Istenhez szóla: „Erlik népe fönt lakik az égben, a mi népünk a földön lakik, ez pedig igen rossz. Én magam akarám Erlik népét a földre vetni, de nem vala elég erőm és nem bírtam lesújtani.” Isten szóla: „Senki sem erősebb náladnál, Erlik most erősebb náladnál ; még nem jött el ideje; ha eljő ideje, úgy hozzád fogok szólni: „Ma menj“, ha az nap fogsz menni, akkor erősebb léssz.”

Amaz élt, csöndben élt; midőn Mandy-Sire már rég így élt, elgondolá magában: „Azon nap, melyen Isten így szól: „Ma menj“ elérkezett. „Isten meglátá Mandy-Sirét és szóla: „Elfogod őt úzni, kiviszed szándékosdat, erős léssz, igen erős léssz; hatalmas áldásom fog elérni.” Mandy-Sire megörült, nevetett, nevetett és így szólt: „Nincs sem puskám, sem puzdrám, sem dárdám, sem kardom. Csak egyedül vörös kezem van; hogyan mehetnék?” Isten szóla: „Hát mivel akarsz menni?” Mandy-Sire felelt: „Seramim sincsen; lábammal akarom őt taposni, karommal akarom őt ellökni.” Isten szóla: „Vedd emezt, egy dárdát végy.” Mandy-Sire elvette a dárdát, az égbe ment, legyőzte Erliket és elűzte. Erlik egét a dárdával szétzúzta, mindent, a mi ott találkozott, lesújtja. Ez idő előtt nem létezett még sem kő, sem szikla, sem erdős hegy. Midőn most Erlik egének omladékai földre estek, létrejött minden szikla minden kő, az erdős hegy, a magas hegyek és minden hegygerinc, az Isten által teremtetett jó, egészen sík föld mind elomlott. Erre Mandy-Sire Erük alattvalóit az égről mind a földre vetette. EgyNéhány a vízbe esett és elhalt, egyNéhány a

barmokra esett és elhalt, egyNéhány egyenes fákra esett és elhalt, egyNéhány járó emberekkel összeütközött és elhalt, egyNéhány kövekre hullott és elhalt, mindnyájan elhaltak.

Most Erlik földet kért Istentől. „Egemet összetörted” úgymond „most nincs földem, adj egy kicsit.” Isten szóla: „Nem, nem adok neked földet.” Erlik monda: „Csak *egy* holdnyi földet adj.” Isten monda: „Nem, nem adok neked földet.” Erlik monda: „Csak *öt* holdnyi földet adj!” Még *öt* holdnyit sem adott neki Isten. Most Erlik a bottal, mely kezében volt, a földbe ütött és szóla: „Ó Istenem, adj csak annyi földet, mely botom hegyével egyenlő \ Isten nevéte és monda: „Annyi földet, mennyi botod alá fér, elvehetsz.”

Most Erlik ezen darabka földre eget kezdett építeni. De Isten szóla: „Menj lefelé; a föld alá építsd azt, és ott erősítsd meg magadat. Szállj le a pokol fenekére, rétegekkel vedd körül magadat. Fönt *egy* kiolthatlan tüzet égess, sohasem fogod már meglátni a nap vagy a hold világát. Majdan, a világ végnapján Ítélni fogok fölötted; ha jól viseled magad, világomba bocsájtalak, ha rossz lesz, még egyszer oly távolra helyezlek, *így* legyen.” Erük monda: „Minden holt embert szándékozom magammal vinni.” Isten monda: „Azokat semmiképp sem adom oda.” Az ördög monda: „Ó Isten, ha úgy van a dolog, akkor semmi alattvalóm sincsen; most a földbe szállottam le, mibe kezdjek önmagam ?” Isten monda: „Mit kérdezesz ? tégy a miképpen akarsz, magad teremthetsz számodra embereket.” Ekkor Erlik lehajolt Isten előtt: „Ha áldásodat adod – úgymond – akkor teremthetek már.” Isten megadá az áldást. Erlik egy fújtatót készített, alája egy csípővasat tett, egyszer a kalapáccsal ráütött, a kalapács alól béka ugrott elő; még egyszer reáütött, és egy kígyó göngyölgött elő; ismét reáütött, és egy medve jött elő és tova futott, még egyszer reáütött, és ekkor egy vaddísznó jött elő ; még egyszer reáütött, és ekkor *egy* Almysz (szőrös rossz szellem) jött elő ;

még egyszer reá ütött, ekkor egy Sulumysz (rossz szellem) jött elő ; végre ismét reá ütött, és egy teve jött elő.

Isten most eljött, és Erlik fújtatóját, csipővasát, és kalapácsát tűzbe veté; a tűzbe vetett fújtatóból nő jött létre, a csipővasból és kalapácsból férfi jött létre. Isten vévé az asszonyt, reá köpött és madárrá lett, kócsaggá (kondor) lett, melynek szárnyaival nem tollaz-zák a nyilat, melynek húsát nem eszi kutya, mely a mocsárt bűzőssé teszi. Isten a férfira is köpött, és egy patkány (Tálban) lett belőle, melynek lábai hosszúak, melynek nincsenek kezei, mely a háznak piszokja, mely a csizmák régi talpbőrét rágia. Erre Isten az emberekhez így szólt: „Barmot készítettem nektek, eledelt készítettem nektek, szép, tiszta vizet hagytam folyni a föld felületén, hogy abból ihassatok, segítetek benneteket 5 cselekedjetez tehát most ti is velem jót. Most vissza akarok térni, egyhamar nem jövök ismét. Te embereim közé tartozol, Sal-Jime; oly embert, ki pálinkát ivott, kis gyermekeket, csikókat, borjúkat és birkákat óvj meg te Sal-Jime! oly embert, ki jól halt meg, végy el; ki puskával lőtte önmagát, önmagát gyilkolta, azt ne vedd el, azt vessed el! Ki másokkáli harcban halt meg, azt hozd be országomba. Azon embert, ki gazdagoktól bármit elcsent, azt, ki mások irányában ellenségeskedett, azt ne fogadd el, azt vessed el! Ki érettem, a fejedelemért halt meg, azt hozd be országomba. Én segítettem, az ördögöt eltávolítottam, elválasztottam tőletek; ha most hozzátok közeledik az ördög, akkor adjatok az ördögnek eledelt, de az ördög eledeléből ne egyetek. Ha enni fogtok az ördög eledeléből, akkor az ördög alattvalói lesztek; ne feledkezzetek meg szavaimról! Ha hozzám fordultok, akkor ruhám szegélyén fogtok ülni. Most el fogok maradni; ha soká elmaradok is, mégis egyszer el fogok még jönni; ne feledkezzetek meg rólam sohasem, ne felejtsetek el, hogy még eljövök. Gondoljátok meg, hogy csakugyan eljövök Mostmessenze távozom; ha visszajövök, meglátom jó és rossz tetteiteket, amaz időben. Helyettem most Japkara,

Mandy-Sire, Sal-Jemi fog benneteket segítni. Japkara, jól vígyázz! Ha el akarja venni Erlik a holt embert, mondd meg Mandy-Sirének; Mandy Sire erős, hadd győzze le Erliket. Sal-Jime jól vígyázz, hogy a rossz szellemek a föld alatt maradjanak; ha mégis a föld felületére kijönnek, mondd meg Mai-Terének, Mai-Tere erős, hadd győzze le őket. Podo-Szünkü erősítse meg a napot és a holdat, Mandy-Sire örködjék ég és föld felett. Mai-Tere távol fogja tartani a gonoszt a jótól. Mandy-Sire, te küzdeni fogsz; ha megijő az erőd, akkor hozzám fordulj, ne dobj el senkit, ha gonosznak tartod. Egy halott hagyományánál minden egyenlő legyen. Havaia mely fejedelmet rossznak tartasz, ne vessed meg alattvalóit mint gonoszokat. Ha valamely fejedelmet jónak tartasz, ne fogadd minden alattvalóit mint jókat; tanítsad az embereket minden jóra. Tanítsad őket, hogyan kell halakat horgászni, hogyan kell azokat hálóbba fogni, tanítsad a mókuslövőere, a barom legeltetésre, vezérelj őket minden jóra, mint ha csak magam volnék.”

Ezután Isten eltávozott.

Mandy-Sire visszamaradt, horgot készített és horgászott, kendert nyűtt, hálót készített, sajkákat készített és halászott a hálókka; fegyvert készített, lőport készített és mókusokat lőtt. Így Isten szava szerint minden jóra vezérelte őket, mindenre tanította őket. Egykor Mandy-Sire így szólt: „Ma el fog engem vinni a szél.” Forgószél keletkezett, és magával hordta Mandy-Sirét.

Japkara szóla: „Mandy-Sirét maga Isten vette el, ne keressétek, mert meg nem találjátok. Én Isten küldöttje vagyok, és szintén vissza fogok térni, azon országba megyek, melyben Isten lakni hagy. Ne hagyjatok fel avval, mit tanultatok, az Istentől adott szó az.” így szólván tova ment.

A nyál eredete és a kutya sorsáról.³⁹

Előbb, előbb a nagy Pajana az embert készítette, a lelkét nem bírta elkészíteni. A nagy Kudaihoz ment a lelket elkérni. Egy kutyának szólt: „Te itt maradj, vigyázz és ugass!” Pajana tova ment, a kutya ott maradt. Erre eljött az Erlik. Erük megcsalni akará őt, s így szólt: „Néked nincs szőröd, én arany szőrt fogok neked adni! csak adjad nekem ama lélektelen embert.” A kutya azt gondola, hogy arany szőrré tehet szert, és kiadá neki az embert. Erlik egészen leköpött az emberre; ekkor Kudai jött, hogy lelket adjon az embernek, és Erlik megszökött. Kudai meglátta a leköpöttet, de nem bírta megtisztítani; ekkor kifordította az embert, ezért van a nyál az ember belsejében. Erre Kudai megverte a kutyát. „Te, kutya, rossz lehetsz – úgymond – tegyen veled az ember, a mit akar; verhet, megölhet, tökéletes teljességgel kutya légy.”

A tűz feltalálása.

Miután Kudai az embert elkészítette volt, így szólt: „Az ember mezítlen lesz, hogyan élhessen meg a hidegben? fel kell találni a tüzet!” Ulgön három lánya nem bírta tüzet rakni, nem volt képes azt feltalálni. Ekkor eljött Kudai, szakálla hosszú, és ő reálép. Midőn lába a szakállra lépett, megbotlott. Ulgön három lánya kigúnyolá Kudait. Kudai haragosan ismét tova ment. Ulgön három lánya az útfélen várt, és hallgatódzott arra, mit szólóland Isten. Kudai monda: „Ulgön három lánya gúnyolódik rajtam és kinevet engem, ámbár a kő élességét és a vas keménységét nem találja meg!” Ulgön három lánya, miután azt meghallá, elővevék a kő élességét és a vas keménységét, és tüzet ütöttek.

A medve.

Élt egykor két fivér. Az egyiknek szántóföldje a nap oldala felé volt, a másiké a nap által meg nem világított éjfél oldala felé volt. Az egyiknek szántóföldje sikerűit, a másiknak szántóföldje semmiképp sem sikerült. Az egyik fivér monda: „A te földeden jó a gabona, az enyimen semmi gabona sincsen”, így szólván, haragudott fivérére. Az egyik fivér két nyilat dugott szájába, ezekből agyarak lettek; ő maga medvévé vált. Azon fivér, ki medvévé változott, elvéte nyílthurját; ezen nyílthur komlónövénné változott, és a fa körül tokergődzve nőtt.

197. lap.⁴¹

Az utolsó idő. (A világ vége.)

(Teleuti emberek elbeszélése után.)

Ha az utolsó idő elérkezik,
Az ég vassá lesz,
A föld ércce lesz,
Herceg herceget kirabol^{XVI},
Nép néppel feketében (rosszban) tűnődik,
A kemény kő átfuratik,^{XVII}
A kemény fa kiszárad,^{XVIII}
Az ember csak arasznyi lesz
A férfi hüvelyknyi lesz,
A férfi kantárszára rövid lesz,
.....^{XIX}
Az atya gyermekét nem ismeri,
A fiú atyját nem ismeri,

^{XVI} Ered. *kapcsdgamakk* tán nem annyira *erzünnen* mint kirabolni.

^{XVII} Ered. *oddlar* csag. *otülür* áthatva lesz, nem mint R. *zerbricht*.

^{XVIII} Ered. *kakcalkmak* = kiszáradni (L. Čagataische Sprachstudien) nem mint R. *krachen*, sem pedig *Holz*, mert *agadz*s = élőfa inkább.

^{XIX} *Ajaktđn paaba pi polor* R.-tól Was nicht ein Napf ist, wird Herr sein-nel ford., mit én homályosnak találván, inkább kihagytam.

A bél^{xx} a fónél jó ki,
Lófőnagyságu arany
Egy fazéknyi ételt nem ér fel,
A láb alól arany jó ki,
De azt felvevő ember nem lészen.

399. lap.⁴²

**Szojonok, azaz: a kínai birodalomhoz tartozó
Kara köl tó partján élő tatárok.**
Pagad Tjilrü.

Fennt Pur Kán élt,
Khan Kurbusztu Tengerekü
Küdzsü Pur Kán Pakhsi,
Az alsó helyen Kara Szán nevű Kán
És Dalai Kán.
Kara Szán nevű Kán
Igen lódús^{xxi} vala,
Igen baromdús vala,
Künn egy szolgája egy rabja volt,
Neve Szegeleng vala.
Kara Szán nevű Kán
Rossz indulatú vala,
Éjjel jószágát megtekintvén,
Ide s tova ment és járt.
Az öreg Szegeleng
Tüzet gyújtott.
Kara Szán Kán
Oda ért,
Belépett.
Az ülőhelyén

^{xx} Ered. *pagd* hibásan ford. R. *Knoblauch*.

^{xxi} Ered. *Köböj etddk* khin.-tatár tájbeszédben *köp atldk* — sok lovu ; nem mint R. ford, *viel Vermögen*.

Gyertya^{xxii} égett,
 De midőn odanéz,
 Gyertya nincsen.
 Tán az asszony szépsége
 Mi ott állt?
 Kara Szán nevű Kán
 Midőn látta, visszafordult,
 Kedve jött a nőt elvenni.
 A mint úgy éldegélt
 Megbetegedett.
 Egy országból egy bűvészt
 Magához hivatott,
 A táltos midőn jött
 És látta,
 „Nem beteg ő“ monda.
 „Az én betegségem
 Tán Szegeleng nejében fekszik“ monda.
 Ha a te betegséged
 Szegeleng nejében volna,
 Akkor el kell hoznod
 És elvenned.“
 Ó tehát elköltöztette,
 Kanki Pürün vizéhez
 Szegelenget vitte,
 És elvette.
 Az öreg Szegeleng

 Kanki Pürünnön élt vala.
 Egy fia volt,
 Szép fiú volt ez,
 Pagad Tyürünek nevezik vala.
 Talad Kán lánya
 A ménest őrzé vala;
 Pagad Tyürüvel találkozott.

^{xxii} Éred. *Jula* ; uig. *jlla* ; magy. világ, világosság.

Talad Kánnak lánya
 „Tetvet keress fejemen !“ monda,
 És ő tetvet keresett rajta.
 A lány elaludt
 Pagai Tyürü
 Elment a lovakhoz,
 Es egy kanca belsejében levő csikót
 Kihúzott, és elvitte,
 A kanca nem tudott semmit róla,
 A lány ölébe letette ;
 A lány fölébredt,
 A midőn felébredt
 S ölében a csikót
 Meglátta,
 Talad Kán lánya így szólt:
 „Oh ember ! ne szólj senkinek,
 Ha nem szólsz, elveszlek“^{xxiii}
 „Ha elveszesz, jól van!“
 így mulattak,
 Pagai Tyürü elvenni akarta.
 Kérőben el is járt
 Atyjával Szegelelenggel,
 Talad Kánhoz mentek.
 Más nép is kérőbe jött
 És ott ült.
 Talad Kán így szóla:
 „Én a lányomat
 Csak egy juhnek húsából

Száz embert
 Jól tartónak,
 Adom oda majd;
 Sziklás tenger túlsó részén

^{xxiii} Ered. *Szén alajim* — elveszlek, mi a tatárban épen úgy, mint a magyarban a leány szájába nem illik, de itt a fejedelmi származású nő a pásztor fiúval így beszélt.

Kaldzsán a kék bika él.
 Farkának arany sallangját
 Hozza el,
 A ki azt elhozhatja,
 Annak lányomat oda adom.“
 Pagad Tyürü gyalog jött vala
 A többi kérő
 Lóháton jött;
 Kaldzsant, a kék bikát
 Megvíni akarván
 Pagad Tyürü
 Gyalog vala,
 Hegy szirtjére felment ő
 „Hol van az én paripám ?
 Hol van az én gúnyám?
 Khan Kúrbusztin Tengerekej^{xxiv}
 Három emberkort
 Szenvedtem én
 Három rossznak
 Születtem én,
 Hol van az én háts lovam ?
 Hol van az én gúnyám?“
 Ezüst kantár szárú
 Kezer^{xxv} nyergü
 Bilgin kher nevű ló
 Toll szárnyakkal
 Jobb oldalán ott termett.
 Pagad Tyürü
 Bilginkher-lóra
 Felült.
 Kaldzsánnal a kék bikával

 Megvívni ment ő.

^{xxiv} *Tengerekej*. Alkalmasint: *Tengeri* és *Eke* = isten bácsi, Utísten.

^{xxv} *Kezer*. R. ezen szót egészen kihagyja, mi „mit dem Sattel“-féle fordításából kitetszik.

A bika megjött,
 Pagai Tyürü megölte őt,
 Farkának arany sallangját
 Talad Kánnak áthozá.
 Talad Kán monda:
 „Lányomat oda adom.“
 Frígybe összekeltek,
 És mikor összekeltek vala,
 A nő aludni akart,
 Sár és húggyal megtelt vala.
 Más oldalra fordult,
 Más oldalon alszik.
 Midőn reggel felébredvén
 Felkelt vala,
 Talad Kán kutyái
 Pagai Tyürüt szétépték volt.
 Talad Kán lánya
 Pagai Tyürüt találni^{xxvi} indul;
 Midőn őt a földön keresné,
 Megtalálja és elhossa.
 Ismét esteledik,
 Ismét más helyen alszik.
 Reggel ismét felkelvén
 Talad Kánnak bikái
 Pagai Tyürüt
 Szarvaikkal megölték.
 Talad Kán lánya
 Újra keresi.
 A mint őt keresi,
^{xxvii}
 „Most meghalok“ monda ő menve;
 Pagai Tyürüt egyszerre megtalálja.

^{xxvi} Ered. *tilei* = találásra ; minek gyöke *til*, a raag-y. *tal-ltú* rokonnak látszik.

^{xxvii} Ered. *Münjap töröp*, minek ford. K. mint ismeretlent kihagyja.

Pagai Tyürü szólni kezd:
„A világ kezdetét
A karám elkészíteni,
Három dolog
Hátra maradt^{xxviii};
Egyike: farkas nyakába
Csengetyüt akasztani akarok,
Másika: beteg ember fejére
Szarvat növesztetni akarok,
Azután: az álnok ember nyelvére
Szórt növesztetni akarok“ mondék.
„Mind a három most nem lesz vala.“
Most Pagai Tyürü
Száz rókabőrös sapkával,
Ezüst nyereggel,
Ezüst kántárszárral,
Bilginkher lóval,
Mint Bogdo

Az egész költeménynél a mint a szövegnek a fordítássali összehasonlításából kitűnik, sok helyen nem egészen alapos ismeretre támaszkodik a fordító; vagy rosszul írta ki a nép szájából, vagy eléggé világos értelmezést nem halott.

^{xxviii} Ered. Tudl kaldi, mit R. ihat ich ford.

SZERKESZTŐI JEGYZETEK

¹ Klaproth, Julius, Heinrich, von (1783–1835), porosz születésű polihisztor, orosz szolgálatban jáerta be Szibériát és Mongóliát valamint a Kaukázus vidékét. 1815-től Párizsban élt, s itt adta ki fő műveit.

² Abel-Rémusat, Jean-Pierre (1788–1832), francia sinológus.

³ Berezin, Ilja Nyikolajevics (1818–1896), orosz turkológus, iranista, közép- és kora-újkorú perzsa és keleti török történetírók, köztük Rasid ad-Din és Abul-gázi műveinek orosz fordítója.

⁴ Ilminkszkij, Nyikolaj Ivanovics (1822–1891), orosz teológus, turkológus, a kazanyi pravoszláv teológiai akadémia tanára, Vámbéry s főképp tanítványa, Thúry József rendszueres levezőpartnere.

⁵ Radloff, Friedrich Wilhelm (Radlov, Vaszilij Vasziljevics, 1837–1918), berlini születésű orosz turkológus. 1859-től kezdve állt orosz szolgálatban, 1859 és 1871 között a barnauli (Altaj-vidék) bányászati iskola tanára, 1871 és 1884 között a kazanyi oktatási körzet tatár, baskír és kirgiz (tkp. kazah) iskolásinak tanfelügyelője, 1884-től haláláig a Szentpétervárott akadémikus. Rendkívül alapos és szerteágazó munkássága alapján, melyet itt és most egyszerűen nincs hely bemutatni, a turkológia egyik alapító atyjának tekinthető.

⁶ Tó Kirgizisztánban. Helyesebb neve *Őssdq köi*.

⁷ Atkinson, Thomas Witlam: *Oriental and Western Siberia: A narrative of Seven Years Explorations and Adventures in Siberia, Mongolia, the Kirghis Steppes, Chinese Tartary, and Part of Central Asia*, London 1858; egyébként mások már korábban is bemutatták e vidéket így pl. Strahlenberg, Ph.-J., von: *Das Nord- und Östliche Theil von Europa und Asia, In so weit solches Das gantze Russische Reich mit Siberien und der grossen Tataren in sich begreiffet, In einer Historisch-Geographischen Beschreibung der alten und neuen Zeiten* Stockholm 1730 (reprint Szeged 1975).

⁸ Radloff nagy munkája végül eltérő formában jelent meg, a szövegmutatvány – külön sorozat az eredeti nyelvű szövegeknek és külön a fordításnak végül lényegesen hosszabb lett, s *Narecsija tjurkskib plemen, zsiuvszib v Juzsnoj Szibiri i Dzungarskoj stepi. I. otdelenie: Obrazci narodnoj literatury – Die Sprachen der Türkischen Stämme Süd-Sibiriens und der Dsungarischen Steppe. I. Abtheilung: Proben der Volksliteratur* címen jelent meg 1866 és 1904 között tíz kötetben jelent meg, s lényegében a török nyelvcsalád valamennyi beszélt nyelvét és nyelvjárását felöleli. E ma is nagy beccsel forgatható kötetek szerkesztésében más utatók, többek között a magyar Kunos Ignác is közreműködtek. Szintén megjelent a szótár is *Opit szlovarja*

tjurkszkib narecsij – *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte* címmel négy kötetben (nyolc félkötetben), 1893 és 1911 között, Szentpétervárott. A tervezett nagy összehasonlító török nyelvtan ismereteink szerint nem jelent meg.

⁹ Vámbéry ezen a ponton téved. Az uigur nyelv nem közelebbi rokona a mongol nyelveknek (így a kalmüknek sem), mint bármely másik török nyelv.

¹⁰ Valihanov, Csokan Csingiszovics (vagy kazakosan: Sokan Singiszovics, 1835-1865, eredeti személyneve Muhammed-Hanafijja) orosz szolgálatban álló kazak katonatiszt, néprajzi író. 1858-ban muszlim kereskedőnek álcázva felderítő utat tett a mai Kelet-Turkesztánban.

¹¹ Radloff, bár a cirillika alapján, de speciális átírási rendszert dolgozott ki, melyhez műveiben haláláig hű maradt.

¹² Vámbéry eredeti fogalmazása.

¹³ Tkp. kazak.

¹⁴ Radloff szövegében *ā* áll.

¹⁵ Tkp. az üzbégben.

¹⁶ Vámbéry még nem tudhatta, hogy ez eredeti ótörök sajátosság, mivel a vonatkozó emlékek még feltáratlanok voltak.

¹⁷ Mai szóhasználattal *tuvaí*, vagy *tyva* nyelv.

¹⁸ Vámbéry ezen kijelentése és vonatkozó magyarázata nem helytálló. Radloff feljegyzései pontosak. Amai üzbég nyelvben is az említett formában él ez a rag. Ugyanakkor a fománs keletkezését illető magyarázata helyes.

¹⁹ Vámbéry tévesen ír veláris (az ő szóhasználatában „tompá”) *d'* hangot magas hagrendű szóban.

²⁰ Az eredetiben tévesen álló *d'*-ket a fonetikának megfelelően javítottuk.

²¹ *Čagataische Sprachstudien*, Leipzig 1867.

²² Voltaképpen a *yat-* ~ *čat-* 'fekszik' igéből kialakult, a cselekvés folyamatosságára utaló segédige.

²³ Mai szóhasználattal: *turkológus*.

²⁴ Schiefner, Franz Anton (1817–1879), balti német nyelvész, tibetológus. Az előszó csak a német nyelvű fordításkötetben olvasható. *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämmen Süd-Sibiriens. I. Theil: Die Dialecte des eigentlichen Altai: Der Altajer und Teleuten, Lebed-Tataren, Schoren und Sojonen* (Sankt-Petersburg 1866), IX-XVI.

²⁵ A Középső Ország (*Csung Kuo/Zhongguo*) Kína neve.

²⁶ A buddhizmus Észak-Indiából a mai Kelet-Turkesztán városállamain keresztül érte el Kínába IV. században. A tibeti buddhizmus kezdetei íregfeljebb a VII. századra tehető.

²⁷ *Fa-hien* (népszerű magyar átírásban *Fa-hszen*, illetve pinjin formában *Faxian*, 337–422 k.) kínai buddhista zarándok, 399 k. indult indiai útjára. Úti beszámolója, a *Feljegyzések a buddhistaországookról* Tőkei Ferenc fordításában magyarul is olvasható. Nevét őrzi a Sri Lanka-i Fa-hien barlang.

²⁸ *Hüan-cang* (népszerű magyar átírásban *Hszüan-cang*, pinjin *Xuanzang*, 602–664), a leghíresebb kínai buddhista zarándok, 629-ben engedély nélkül, lopva indult Indiába, útján bejárta a korabeli Belső-Ázsiát. 633-ban érkezett meg Indiába, ahol felkereste a buddhizmus szent helyeit és újabb buddhista szentirátokat vitt haza Kínába, ahová 645-ben érkezett haza. Úti élményeit *Ta T'ang szí-jü ki* (*Da Tang xiyu ji*) 'Beszámoló a Tang állam nyugati területeiről' címmel foglalta össze. Életrajzát szerzetestársa Hui-li írta meg kínaiul. A két munka angol fordítása először 1884-ben és 1911-ben jelent meg először Samuel Beal fordításában. Vámbéry valószínűleg Hüan-cang úti beszámolójának 1857-ben Stanislas Julien munkájaként megjelent francia fordítását ismerhette.

²⁹ Azóta már ismét, hogy a mai Közép-Ázsia a buddhizmus egyik fellegvára volt, sőt a buddhista vallás alkalmasint a mongol kor előtti régi belső-ázsiai nomád birodalmak (zsuan-zsuanok vagy az ázsiai avarok és a türkök) között is gyökeret vert.

³⁰ Radloffnál *Qurbāstan* (*Proben*, I., 160); a német fordítás szerint *Kurbystan* (*Proben I* fordítás, 175.).

³¹ *Erlík* [török „erős”] kán neve egsz Szibéria hagyományos mitológiájában elterjedt, a mongol mitológiában az alvilág ura, míg a buddhisták *Yamaval*, a holtak megítélőjével azonosítják. A *Qurbāstan* névben valóban a mongolból is ismert *Qormusta tengri* a mongol panteon legfőbb istenségének a neve rejtőzködhet. E névben valójában a régi iráni Ahura Mazda istenség neve őrződött meg, átalakult funkcióval. Ezeket a neveket a mongolok feltehetően az uigur buddhizmusból kölcsönözték, ebbe a körbe pedig az uigurok korábbi vallása, az iráni eredetű manicheizmus révén kerülhetett. A mongol hitvilágra általában ld.: Lőrincz László: *Mongol mitológia* (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 14), Budapest 1975. Vámbéry további eszmefuttatásai sajnos már nem igazán állják ki a mai kor próbáját.

³² Vámbéry fordításait minden megjegyzés nélkül közöljük.

³³ Az eredeti szöveg szerint. A fordításkötetben a 349. lapon található.

³⁴ V.ö.. a német fordításkötet 238. oldalát.

³⁵ A fordításkötetben a 239. lapon.

³⁶ Fordítás: 246.

³⁷ Ford. 242.

³⁸ Adatokat ld. fentebb. A szöveg erős keresztény kontaminációkat mutat.

³⁹ Eredetiben cím nélkül.

⁴⁰ Fordításkötet 285. old.

⁴¹ Eredetiben helyesen 167. oldalon, a fordításkötet 185. oldalán.

⁴² Fordításban 424.

SZÓGYŰJTEMÉNY

ابز *abez*, *abiz* tanult, képzett, okos tiszteletreméltó, úr vagy nő; így ابز توتقای *abez tutkaj* «asszony-néni», a nők, kedvesek, szeretők tiszteleti címe, e két szóból: ابز és توت vagy طوط helyesebben طوطای nagynéne. ابز nem egyéb, mint az arab حافظ *hafiz* eltatárosítása, melyből aztán *apiz*, *abiz* lett. Hogy e szó a jakut *abyz* v. *abyz* papi címmel összefügg-e, egyelőre nem határozhatjuk meg; lehet, hogy csak esetleges hangbeli találkozás van e két szó között.

ابقای *abakaj* testvér, barát, szerető, az *aba* és *aka* bátya szavakból.

ادورنه *adurna*, oroszra porobaro «szarvazott, hajlított» szóval van fordítva, a mi csak úgy érthető, ha egy ادور *adur*, vagy *adar* = fordítani, hajlítani igét veszünk föl. Berezinnél előfordúl ارزنا *azarna*, vagy *azurna*, továbbá ازیای *azajaj*, mely valószínűleg az *azurna jaj* összevonása, míg Budagov (I, 20.) egy «ij» jelentésű baskir ادرينه *adrina* szót említ.

آر *ar* az, amaz, tulsó; اریاق *ar-jak* = túl. V. ö. čag. اکری *akri*, *añri*, *aari* = túl.

ارقه *arka* hátra, hátul, mögött.

ازباو *azbao* kar- és nyak-kötő. V. ö. kirg. اركان *ezgen bao* karkötő, kar-ék.

اسبلامک *esbelemek*, *eseblemek* = emlékezni, eszébe jutni, az *es* = magy. *ész* szótól. Ezen igealak hasonló az oszm. *ismarlamak* «eszébe juttatni, ajánlani» igéhez, mely a régibb *ismalamak*, *esmelemek* causativ formája.

اسکا *eske* mese, rege. Az *eski* (rég) és *eske* (mese, rege) összefüggésére vonatkozólag v. ö. magy. *rég*, *régi* és *rege*, továbbá čag. یرته *irte* (korábban, előbb) és یرتهکی *irteki* (rege, mese) szokat.

اشطوف *uštof* anyag, az orosz штокból.

اصبر *asbur*, oroszra серdito (heves, hevesen) kifejezéssel van fordítva, de én előttem e szó etymológiája egészen ismeretlen.

اطنه *atına* (čag. ادینه) = péntek.

القای *alkaj* elől, előrés; işük *alkajlari* az ajtó előtt.

الوص *alus* messze, távol. V. ö. čag. الیس *alis* távol.

آوا *ava*, e h. هوا *hava* levegő.

اورالامق *oralamak* átmérni, keresztül lépkedni, az اورال (*čag. oran*) mérték, szótól.

اورشمق *urusmak, uraşmak* eldobni, leütni: az *ur, vur* = ütni, verni, szótól.

اوري *aori* fájdalmas, fájó, اوريمق *aorimак* fájni igétől.

اوزارمك *özermek* = el-, leszakítani, az *özmek* causativuma.

اوس *ös*, az اوست *öst, üst* «fenn, felül», helyett.

اوساغ *osag* tűzhely, ház. V. ö. *čag. اوجاغ oszm. ožak* tűzhely, lakás.

اوصاق *usak* = nyárfa.

اولاق *aulak* = egyes, egyedüli, magányos, idegen. V. ö. *čag. jaulak* = magányosság.

اورتمق *aourtmak* fájni, fájlalni. V. ö. *čag. agirtmak* fájdalmat okozni.

اوبالچان *ojalčan* szemérmes, szégyenlős, az *ojal, ujal* magát szégyenleni igéből és a ritkán előforduló چان *čan* partikulából képezve.

اوبلو *ojav* elme, ész, értelem. V. ö. *čag. oj* = gondolat.

اوبرك *öjrek* récze, kácsa, اوردك *ördek* helyett. Itt is olyan metathesis van, mint pl. *barjak* (*bajrak* helyett) vagy *barjam* (*bajram* h.) szókban.

اويل *avil* = falu, telep. V. ö. *čag. aul*, a régibb *agil* udvar-ból.

اويو *aju, öjü* ház. V. ö. *čag. اوى oszm. او ev* ház.

ايام *ejem* dísz, kellem, szépség. V. ö. alt. *jam* (*ajamak* vagy *ejemek* kedvezni, dédelgetni, édelegni, gyengéden bánni vele).

ايرتان *erten, irten* korán, reggel. V. ö. *čag. irte*.

ايرك *irek* erő, akarat, hatalom. V. ö. magy. *erő*.

ايزو *izü, ezü* v. *izü bao* = kar- vagy nyakkötő, nyak-ék, tkp. összekötő, összeszorító szalag (*iz, ez* egyesíteni, összehozni).

باديان چچكى *badian ččeki* tulipán. باديان tulajdonképeni jelentése: fa pohár. És így kérdés, hogy helyesen fordítottam-e «tulipánnal» a *badian ččeki-t*.

باشمق *başmak* beföldni, ráhúzni.

بالمق *balkmak* v. *balkamak* ragyogni, sugározni, világítani. V. ö. finn *valkea* lucidus, vog.*volg* glänzen.

باو *bao* háló, gombolyítás; tkp. kötelék, kötés.

بريان *burjan* = gyom, gaz. V. ö. magy. *burján* és orosz бурьян

ишл = magas fű a dél-oroszországi pusztákon, mely minden valószínűség szerint a baskirból vagy a kúnból vett kölcsönszó.

بشمات *bešmet* köpönyeg, felső ruha: ezekből: *baš* = fej, fő, és avúlt *met* = ruha, mely utóbbi szó megvan a magy. *mez*-ben.

بلاک *bilek* kéz, kar, a kéz alsó része. V. ö. oszm. *bilezik* (a régibb بلكرن *bilek-kisik*) kézszerítő, karkötő.

بوتان *böten*, *büten* idegen, más. V. ö. uig. *büten* az emberek, a világ.

بوچماق *bučmak* szöglet, zúg. V. ö. *bužak* szöglet.

بورتمەك *börtmek*, *börütmek* = a vízben megdagadni, nedvessé lenni.

بورلۇغۇمىق *borlugumak* fonnyadni, összetöpörödni. V. ö. čag. *börülmek* = összetöpörödni.

بورلات *borlat* vörös csíkos kelme.

بوز *boz* szürke, fehéres. V. ö. čag. *boz* = szürke, *bor* kréta, kréta színű.

بوت *but* láb. V. ö. keleti-tör. پوت *put* láb.

بولاك *bölek*, *bulak* = ajándék. V. ö. keleti-tör. *bolamak* ajánl-
dékozni.

بوياو *bojao* (čag. *bojag*) = szín, festék.

بويغامىق *bojgamak* zavarodni, felkavarodni. V. ö. čag. *bolga-*
mak = magy. *bolygatni* (rühren, bewegen, aufrühren).

بويلامىق *bojlamak* hosszában haladni, átmérni (*boj* hossz-
szűság).

بيت *bet*, *bit* arcz, arczvonás, ábrázat; čag. *bet* u. a.

بيل *bil* ezen évi, mai, a *bu-jıl* (ezen év összevonása.)

پечат *pečet* = magy. *pecsét*, az orosz печать-ból.

پيچان *pičen* széna, tkp. a levágott; esetleg: sarló, -kasza (a levágó), a mint a 45. vers első sorából kitűnik.

پوچطة *počta* posta, az orosz почта-ból.

تېرەمەك *tepremek* remegni, reszketni. V. ö. oszm. *teprenmek*
sietni, *titremek* reszketni.

تەزە *tereze* ablak (a persa دريچه *deriče* kis ajtó, kis nyílás).

تەم és تام *tam* íz, édesség (arab طعام *taam* étel).

توبان *töben*, *tüben* alatt, lent, a *töb* alsó rész, *tö* (töv) szóból és az ان *en* adverbialis ragból. V. ö. oszm. *köjun* alatt, lent, ebből:

توي le, lenn és ان *an* határozói rag.

توبەتەي *tübetej* sapka, a *tübe* (čag. *töpe*, oszm. *tepe*) «domb,

magaslat, fenn, fő» szóból és a *tej* befödni, érinteni, rátenni igéből; így tehát tkp. «fejtakaró».

توننا *tünne* éjjel, *tün-de* helyett.

توسلو *tüslü* hasonló; *oka tüslü* paszományhoz hasonló.

توش *tüš* kebel, mell; *tüšni tüške tikürmek* kebelt kebelre szoritani, fektetni.

تویمه *töjme* gomb. V. ö. čag. *tükme*, oszm. *döjme* gomb.

تیران *tiren* mély. V. ö. čag. *terin*, oszm. *derin* mély.

جار *jar* barát, barátnő. V. ö. čag. *jar* barát.

جاز *žaz* szomorúság, búbanat. V. ö. magy. *gyász*.

جاغمق *žagmak* esni. V. ö. čag. oszm. *jagmak* esni, továbbá čag. *agmak* leesni.

جانكاي *žankaj* = szerető, kedves. (Lásd az 1. vers ¹) jegyzetét.)

جانیق *žanmak* égni. V. ö. čag. oszm. *janmak* égni.

جاو *žav* ellenség, háború. V. ö. čag. *jagı, jav* ellenség, háború.

جراق *žirak* (oszm. čag. *jirak*) messze, távol.

جراک olv. جوراک *žürek* szív.

جوغوطق lásd چوقوطق szót.

جفاک *žifek* selyem. V. ö. čag. *jipek*, oszm. *ipek*.

جفاراق *žafarak* levél, lomb. V. ö. oszm. *japarak*.

جیتیک *žitmek* elérni, elérni, eljutni; čag. *jitmek*.

جیرانچای *žirančaj* = poroszkáló, helyesebben جرنجای *žerenžaj*, a *čerenmek* sietni, gyors lenni igétől.

جیلش *žiliš* sörény. V. ö. oszm. *jeli* sörény.

جیمیش *žimiš* gyümölcs. V. ö. oszm. *jimiš*, magy. *gyimics*, *gyümölcs*.

جیمیک *žimek* elfogyasztani, megenni.

چاچک *čeček* virág.

چاس *čas* haj. V. ö. kaz. *čač*, oszm. *sač*, alt. *čaš* haj.

چانچیک *čenčmek* összehúzni, összevonni.

چار *čabar* és چوار *čavar* = szürke.

چتان *četen* sövény, kerítés. V. ö. چتار *boríték*, ruha.

چلتیرمک *čeltremek* csörgedezni; *čeltreber akgan česme* csörgedezve folyó forrás.

چمیلدیک *čimildik*, *čumulduk* fátyol, szűnyogháló; oszm. *čibinlik* fátyol, szűnyogháló, a *čibin* légy, szűnyog (csipő) szótól.

چوپلامك *čöplemek* húzni, hurezolni, rángatni; *čöbleb sokulmak* annyira felhúzva, hogy egy része a földre esik.

چوقلامق *čoklamak* = bojtatni, bojtozni. V. ö. سوق *sok*, *čok* csoport, halom, köteg, *čokar* gyülekezett.

چوكالمك *čökalmek* összetörni, ledölni, összerogyni. V. ö. oszm. *čöknek* leesni.

چيرلماك *čiremek*, *čïramak* csinálni, rendezni, gyűjteni.

چين اياق *čin-ajak* chinai vagy porcellán-csésze.

دورانچك *duraniča* zsindely, az orosz драница szóból.

دورلنمك *dürilnemek*, *devrilnemek* hömpölyögni, v. ö. oszm. *devrilnek* torogni, fordulni.

دوس *dos* = barát, társ, a persa *dost*. V. ö. čuv. *dos* kebelbarát.

زولنمك *zevlenmek* dicsekedni, kérkedni.

سُر *sür* festék, kenőcs.

سويام *süjem* mérték, egy rőfnek negyed része, tkp. a nagy mutató ujj, melytől a mérték megnevezése kölcsönöztetett.

شارشاو *šaršav* a nők köpenyege, fátyol. V. ö. oszm. *čaršav* lepedő, a persa چهارشاپ-ból.

شوشی *šuši* vagy *šušu* ez itt, imez, a mutató névmás megkeletőzése, mint a gyakoribb használatú *oš-bu* (emez) és *oš-ol* (amaz)-nál is látható.

صابر *sabir*, lásd a چبار szót!

صاپمك *sapmak* úzni, sietve menni, futni. V. ö. *čapmak* úzni, csapni, becsapni, bevágni.

صايرمك *sakïrmak* kiáltani, énekelni. V. ö. oszm. *čagïrmak* kiáltani.

صال *sal* szürke, fehéres. V. ö. *čag: čal. sal kaška* olyan ló, melynek homlokán fehér csillag van.

صالقه *salka* hátgerincz, az oroszban спина-val van fordítva.

صاوار *samavar* thea-főző kazán, az orosz самовар szóból.

صاندوغاج *sandugač* fülemile.

صاو *sav* (oszm. *sag, saa*) egészséges, ép.

صاوط *savat* tinta, tkp. írószar, az arab دوات, oszm. *devit*.

صلو *sulu* szép, kedves, szerető.

صورغوج *sorguç* = pécsetviasz.

صوسون *susun* = szomjúság. V. ö. magy. *szomj*, oszm. صوسوز *susuz* = szomjas, *susamak* = szomjazni,

صوق *sok suk* bojt, rojt, lobogó, bóbíta, kócsag; tkp. valami, a mi bedugatot, rátűzetett, *sok* = bedűgni, beleszúrni igitéből.

صولق *solkuldamak* reszketni, remegni, iszonyodni.

صولو diminutiv képzővel صولقاي *sulukaj* szép, kedves, szerető.

صولو *solou* lehelet, lélekzet; v. ö. oszmani *sulug*.

طال *tal* cserje, bokor. V. ö. čag. *tal* fa, fatörzs; oszm. *dal* ág.

طولقون *tolkun* hullámszani. V. ö. čag. *tolkum* hullám, hab.

طالمق *talmak* elfáradni.

طامق *tammak* csepegni; a čag. és oszm.-ban csak frequen-tativ képzővel használtatik: *tam-la-mak*.

طاو *tau* hegy. V. ö. čag. طاغ, oszm. داغ = hegy.

طاوش *taus* = hang, nesz. V. ö. čag. طاوش a lépés viszhangja.

طوبلغى *tobulgi, tobulga* és تابولغا *tabulga* = egy vékony, ala-csony és vörös héjú fa-nem, melyből a ruthének nyilat csinálnak. Baber szerint Ferghanában tenyészik, de előfordúl Oroszországban is tavolosnik (Spierstrauch) név alatt. (Budagov I, 328.)

طون *tut, tot* szeplő, folt. V. ö. čag. *tut* bogyó, eper.

طومران *tomran* hasábf. V. ö. *tomruk* tuskó, czölöp, melyhez a foglyot kötik.

فولكو *fülgü* bojt, rojt, az orosz фольга-ból.

قارطامق *kartamak* öregedni, gyengülni. V. ö. oszm. *kart*, čag. *kari*, magy. *koros*.

قاغونمق *kagunmak* vergődni, körülcspadosni.

قالون *kalun* nagy. V. ö. oszm. *kalın* vastag.

كاین *kajın* nyírfa.

كلغان *kalgan, kilgan* tollnemű hajka a pusztán.

قورال *kural* fegyverzet, tkp. felszerelés a *kuramak* elintézni, föllállítani igéből. V. ö. a «fegyver» szót «A magyarok eredete cz. munkám 316. lapján.

قوصاغ *kusak* (čag. oszm. قوجاغ) öl (sinus), átölelés; tkp. mé-lyedés, fekvőhely a قوی *koj* = mély szóból, s ezen értelemben a *kojun* = kebel és *kursak* belső, a belek, szóval rokon.

قوصولماق *kosulmak* egyesülni, összejönni (čag. *koşulmak*).

كیجاچ *kijgač* = hasonló.

ككوك *kekük* = kakuk.

كبك *kebik* hasonló, mint. V. ö. uig. *keb* kép; oszm. کبی *gibi* hasonló, -képpen.

کوتیمک kütermek (az egyszerű کونیک — kütmek alakban is használatos) várni, figyelni, őrizni. V. ö. kütmek őrizni, védeni.

کلات kelet szoba, kamra, az orosz клеть szóból.

کوبالاک köbelek pille, lepke, oszm. kelebek.

کوکارمک kökermek ragyogni, virágzani, tkp. zöld v. kék lenni.

کالکی külki = tréfa, gúny. V. ö. külgü nevetés, kacazaj.

کیتلمک kitelmek, ketelmek = levágott, letörött, azaz hiányos lenni, hiányozni. V. ö. čag. kesel beteg.

کیچکا kičke tuskó, ezölöp, az orosz пенёк szóval való fordítás szerint. V. ö. oszm. kütük tuskó, dorong.

کیرته kirte, kerte sövény, kerítés. V. ö. magy. kert.

کیکللمک kejkellemek fürtökbe fonni, tekergetni (کیکل hajfürt).

مازوک mežük = mužik, orosz paraszt.

ماطور matur szép, kedves, szerető. Matur a kezdő labialis elváltozásával batur bátor, hős szóból eredt. V. ö. erre vonatkozólag چیچکن čecen hős és szép, jó; továbbá a német Karl, Kerl és angol girl szavakat.

میچکه mičke hordó, az orosz бочка-tól.

میچکار mečkeö Moszkva.

نیچه ničke vékony, finom, gyöngye. V. ö. čag. iničke, oszm. inje vékony, az ini (kicsiny) szóból és a چکه čke (magy. -cska, -cske) diminutiv képzővel.

نیجک nijek hova. V. ö. oszm. nije, čag. nige.

های haj hol, hogyan? čag. kaj.

یابنیمک jabınmak epekedni, soványodni, gyengülni, a jab, ab a = gyenge, hiábavaló, szótól.

یاتسه jatsa hölgymenyét(?).

یاراطمق jaratmak készíteni. V. ö. oszm. jaratmak teremteni.

یازامق jazamak, jazmak = készíteni, csinálni. V. ö. čag. jasmak = u. a.

یالونمک v. یالونمک jalunmak v. jelünmek magán segíteni, magát támogatni, lásd یال.

یانالامق janalamak fellángolni, fellobogni; a jan igetöböl és a frequentativ لا la, le képzőből.

یال jal segítség, szolgálat, támogatás, könnyítés. V. ö. jal,

kirg. *zal* lehelet, föllélekzés, enyhület, nyugalom, uig. *jül*, *jülek* segítség.

بالقامق *jalkamak* szomorkodni, aggódni.

بالقون *jalkun* láng. V. ö. oszm. *jalîn* láng, továbbá *jangîn* tűz.

يارلامق *jarlamak* jární, menni, járkálni. V. ö. magy. *járni*.

يشلامك *ješlemek* meghámozni, lenyúzni, megtisztítani. V. ö. magy. *nyesni* és *čag*. يشمك = megnyitni, feloldozni.

جیلاک *jülek* bogyó; *jer jüleki* földi eper. V. ö. oszm. چیلک *čilek* földi eper, számóca.

جق و ایلی *jili* langy, meleg. V. ö. oszm. *ilînzak* langy (جق és ایلی diminutivum), továbbá magy. *dél*, s végre oszm. دلی قانلو *deli kanlı* = ifjú, szószerint: hevesvérű.

یواچه *juwača* vagy *javača* kenyér. V. ö. azerb. *lavaš* kenyér.

یوررور *jürüv* járás, menet. V. ö. uig. *jürük* járat.

یوزاق *juzak* fészek.

یفاک *jifek* selyem; *čag*. *jipek*, oszm. *ipek*.

یوق اولماق *jokalmak* elveszni, odalenni. V. ö. oszm. یوق اولماق = tönkre menni.

یوقلامق *juklamak* aludni, szenderegni; *čag*. او یوقلامق *ujuk-*
anık.

یومولماق *jumulmak* behatolni, benyomúlni, a *jum* = (magy. *nyom*) nyomni, szorítani, igétől.

یویماق *jojmak* elveszíteni, elpusztítani, tönkre tenni. V. ö. uig. *jukmak* feláldozni, *čag*. *jokmak* megsemmisíteni.

VÁMBÉRY ÁRMIN.

UTÓSZÓ

A „VÁMBÉRY ÉS OROSZORSZÁG” KÖTETHEZ

Amikor e rövid munka összeállításának szándékával előhozakodtam a dunaszerdahelyi Lilium Aurum Kiadó tudós szerkesztői előtt, még szinte szent hitem volt, hogy egy jóval mélyebb forrásból meríthetek majd. Nem mintha nem tudtam volna, mit, s miről írt Vámbéry, hiszen egyetlen, a művei könyvészeti leírására vetett pillantás elegendő arra, hogy felbecsüljük munkája tárgyát. Mégis, ahogy mind közelebb kerültem az Oroszországról író Vámbéry e tárgybeli munkásságához, annál nagyonbb csalódással tapasztaltam, hogy az a szerző, aki éppen a maga idején – ahogy az a *Nyugot kultúrája Keleten* című, kései írásából a magyar olvasó számára is világosan megmutat-

kozik – az orosz gyarmati erőfeszítések legfőbb ellenfele volt, s nem áttért, ebben a tárgyban angol nyelven olyan cikksorozat is közzétenni, amely hön szeretett Angol-honában kormányválságot is okozott,¹ a magyar közönség számára milyen szűk marokkal mérte az Oroszországra vonatkozó információit. S e szűkszavú információk alapján általában mások műveinek ismertetése vagy átdolgozása jelentette.

Nem mintha nem lett volna minden oka arra, hogy bőbeszédű legyen. A félelmetes északi szomszéd, ahogy a magyar közönség Oroszországról gondolkodott, már régtől fogva a magyar közönség figyelmébe került. Hol az egykori ősmagyarok vagy a mai magyarság rokonainak hona, hol a Habsburgok szövetségese, 1848–1849 zászlainak és eszméinek oktalan, – hiszen saját magának mit sem nyerő, sőt kevesebb, mint egy évtizeden belül – az általa megmentett Habsburg udvar által csúnyán cserbenhagyott – porba tiprója, hol az osztrák-magyar közös külpolitika áldáz, s igen gyakran (ahogy erre Vámbéry is utal) a kelletténél tán áldázabb színekkel festett ellenfeleként folyamatosan a magyaror nyelvű közönség érdeklődésének homlokterében állott. Nem beszélve itt a régmúlt időről, elegendő tekintetünket csak a reformkorra illetve az azt megelőző évtizedekre függesztenünk. Még egy állítólag Nagy Péter seregébe állt (1716) egykori kuruc katonatiszt, Turkoly Sámuel hazafiainak Asztrahányból Szikszóra küldött levele, amely a felvilágosodás-kori Magyarország egyik kedvelt slágere lett, hiszen szerzője, már-már Háy Jánoséit megszégyenítő kaladjai mellett, elsőként adott hírt a Kuma-menti *Magar*, azaz „Magyar” várról, illetve annak uralkodójáról.² Később, a reformkorban már szabályos közhellyé vált ez a toposz, illetve zárandokhellyé e várás környéke.³ Vámbéry viszont valószínűleg ősi és elvult csacsкасágoknak tartotta e tudósításokat. Reguly hatalmas életműve, melyről tudott, s mindig tisztelettel beszélt,⁴ gyakorlatilag még feltáratlan volt.

Arról sem feledkezhetünk meg, hogy Vámbéry akkor szólalt fel oroszországi ügyekben az Akadémián, mikor éppen hogy lezajlott az ugor-török háború első szakasza, melyben szakmai szempontból vereséget szenvedett.⁵ A tudós, aki néhány évvel azelőtt még a sértett méltóság indignálódottságával söpörhetett volna le bármiféle kételyt magáról, kénytelen volt szembesülni azzal, hogy – bár tudományos tekintélye megmaradt – korántsem kikezdehetetlen és megkérdőjelezhetetlen. Mai kifejezéssel élve, Vámbéry, aki személyesen soha nem járt orosz földön, nem kockáztathatott.

Másrészt Vámbéry munkájában az évben jelent meg, melyben világhíressé vált, hogy véglegesen átalakult az európai erőegyensúly. Metternich Európáját, amely kisebb nagyobb háborúk ellenére is többé-kevésbé kitartott, kiezdték az új idők eseményei: Németország és Itália politikai egysége kész ténnyé vált, a Sedan és a kommunizmus veszteségeit még magán viselő francia politika tekintélye átmenetileg megtépződött, s a még relatíve új kiegyezés után létrejött Ausztria-Magyarország is a helyét kereste. Ugyanakkor még évekkel vagyunk az előtt a berlini kongresszus előtt, amely valóban évtizedekre meghatározza majd a kontinens arculatát. Vámbéry tehát ebben a tekintetben sem tehetett a kelleténél merészebb kijelentések.

Mindezekkel együtt, az *Oroszország hatalmi állása Ázsiában* szinte mérnöki pontossággal vetíti eléink az orosz nagy stratégia céljait. A másfél évtizeddel később író Vámbéry valószínűleg elégedetten gondolhatott vissza erre a korai, mai szavunkkal ismeretterjesztő, a korabeli kifejezéssel a „művelt nagyközönség” számára írott munkájára. Bár nem tagadja, hogy mások úttörő munkája alapján írja körül elbeszélése tárgyát, a leendő politikai elemző, sőt igazi politikai háttérember erényei már ott csilognak írásának szavaiban. Előre látta a nagy orosz kolonizációs terveket és az arra való felkészülést, valamint a brit és orosz érdekek szükségszerű összeütközését Ázsiában. Pontos

elemzést ad Oroszország Északkelet-Kínát (Mandzsúriát) érintő tervei kapcsán is. Ugyanakkor Vámbéryt több esetben elkapta a kora közgondolkodása, amely az orosz politika Európával szembeni fő törekvéseit a mindenáron érvényre juttatni kívánt pánszláv törekvésekben látta.⁶ Ma már pontosan látjuk, hogy az orosz politikát ennél lényegesen racionálisabb erők mozgatták.⁷ 1871-ben író szerzőnk kísérteties előrelátással vetítette előre az 1877-1878-as orosz-török háború előzményeit és lehetséges következményeit, beleírta az ekkor még csak csírájában létező, de azóta sem behegedő örmény kérdést is. Pontosan látta, bár indulatai néha elragadták e téren, hogy az európai nagyhatalmaknak éppen nem szétrombolni, hanem összetartani kellene a modern államok sorába igyekvő Oszmán Birodalmat, hiszen annak meggyengülése, netán bukása olyan erőket szabadít ki a palackból, amelyek mozgása koszmáthatatlan és végzetes hatást gyakorolhat a „boldog békeidők” Európájára. Ami szerzőnket illeti, későbbi tevékenységével is bebizonyította, hogy állításait komolyan gondolta. S, ami még szomorúbb, a történelem mintha csak Vámbéry művei után haladt volna, oly pontosan követte a mester előrejelzéseit. Lehet, ha véleményét tán kevésbé indulatosan teszi közkinccsé, még nagyobb hatást gyakorolhatott volna. Hiszen indulatai nem csak direkt kifejezésekben öltenek testet, hanem ott lüktetnek a szöveg soraiban, alkalmi fogalmazási és nyomdai hibáiban is. Tán érthető módon. Vámbéry, aki közelről ismerte az oszmán valóságot, jól látta, hogy a nyugati világ éppen önmagát csapja be azzal, ha elhiszi, hogy a közelgő balkáni és közép-keleti földcsuszamlások, illetve azok következményei, melyeknek előidézésében Oroszország mégiscsak tevéleges részt vállalt, valamiféle történelmi igazságtételt hordoznának magukban. Reálpolitikusi alkata eleve ellenált minden romantikának.

Ezzel együtt is szomorú, hogy egyes hibáiért, alkalmi kikislásaiért bizony Hammer-Purgstall is megdorgálta volna.

Lehet, hogy angol forrása nem volt ment a tévedésektől, Vámbéry saját ismeretei alapján azonban nagyobb pontosságot várnánk. Másfelől Oroszországról író Vámbéry, bár megtehetette volna, nem merített abból a mély vízű kútból sem, amelyet a XIX. századi oroszországi utazók, így pl. Klaproth vagy Castrén nyitottak meg az erre a tudásra szomjazó nyugati emberfők előtt.⁸ De ezért a hibáért bőven kárpótolnak a mű rövid, mégis lényeglátó megjegyzései.

Voltaképpen ez a lényeglátás üt át a kötetünkben közölt következő Vámbéry írás, az *Orosz hadjárat Híva ellen* lapjain is. Munkája ebben az esetben sem teljességgel eredeti, hiszen nem volt részese e hadjáratnak, s már az előző írásban közreadott gondolatai alapján is sejthetjük, mit sem kívánt volna kevésbé, mint hogy az orosz zászlókat kövesse az általa még annak függetlensége utolsó óráiban látott Hívába.⁹ Ugyanakkor a kezébe jutott orosz beszámolók mellett, nyilvánvalóan nagy segítségére volt kiváló helyismerete is. Az események helyszínét jól ismerte, azok egyik-másik főszereplőjével személyesen találkozott is.

Érdemes megjegyeznünk, hogy még el sem csitult az orosz fegyverek zaja Közép-Ázsiában, s Vámbéry után egy újabb hazánkfia, Ónody Bertalan ismertette meg a magyar közönséget közép-ázsiai úti élményeivel.¹⁰ Rövid írásának érdekessége, hogy a tudományos közvéleményben egyelőre nem is akadtunk visszhangjára. Remélhetőleg mihamarabb közölhetjük is majd ezt a nem mindennapi művelődéstörténeti csemegét.

*

Végül szólnunk kell kötetünk írásmódjáról is. A szép-irodalom nyelve olyan, akár a jó bor – hiszen az idő csak nemesít rajta. A tudományos próza nyelve viszont annál romlékonyabb. Különösen olyan közegben, amelyben az önálló, nemzeti nyelvű tudományosság még relatíve ifjú

éveit élte, s egy olyan tudományág kapcsán, amely abban a korban épp, hogy megjelent Athéné égisze alatt. Amikor Vámbéry turkológiról írt, nem támaszkodhatott semmiféle nemzetközi kánonra, hiszen e kánon majd éppen az ő nyomdokain (vagy éppen az ő ellenében) fog majd kialakulni.

Szintúgy külön nehézséget jelentet az orosz és a keleti, főképp a török nevek írásmódja. Vámbéry korában ezeknek még semmiféle általánosan elfogadott szabálya nem létezett. Jószerivel minden átírás esetlegesnek volt tekinthető. Így érezhető, hogy Mesterünk maga is megszenvedett ezzel a kérdéssel. A török és az orosz nevek és kifejezések számos latin betűs átírási kísérletével találkozhatunk munkájában. Ezek közül a török (s más keleti, arab vagy perzsa) nevek írásmódját általában megtartottuk, csak a legfeltűnőbb egyenetlenségeket igyekeztünk kijavítani. A saját jegyzeteinkben a mai magyarországi írásmódhoz igyekeztünk igazodni. Hasonló megoldáshoz igyekeztünk folyamodni az orosz nevek esetén. Azzal a kivétellel, hogy azokban az esetekben, amelyekben az Vámbéry által említett személy- vagy helynév beazonosítható volt, ott az eredeti írásmódot a lehetőségek szerint megtartva, a jegyzetekben közöltük a mai magyarországi helyesírási gyakorlat által követett népszerű átírást. Ahol csak a név állt a rendelkezésünkre, ott a főszövegben igyekeztünk a mai helyesírási normákhoz legközelebb álló alakot közölni. A földrajzi neveket minden esetben a ma használatos névírási szabályok szerint írtuk át (tehát pl. *Jenysiszej* s nem *Jenissei*). Külön nehézséget jelentett – s bizonyos fokig jelentma is – a közép-ázsiai nevek oroszos átírásának kérdése. Tekintve, hogy ezek a területek 1865 és 1991 között kétnyelvűek voltak, s a helyi neveknek mindenütt kialakult a maga oroszos változata is, gyakran kényszerültünk arra, hogy kevert módon írjunk egyes neveket (pl. *Isszik-kul* és *Dssdq köl*). Reméljük, hogy az ebből eredő

esetleges kényelmetlenségeket Olvasóink megértéssel fogadják majd.

*

Szavainkat nem zárhatjuk mással, csak az ilyenkor szokásos formulával: e könyvecske minden erénye Vámbéryé, s minden hibájáért minket illet a felelősség.

Végezetül szeretnénk megköszönni a Liliom Aurum Kiadó, név szerint Hodossy Gyula igazgató, Czanik Csilla asszisztens és Václav Kinga tördelő segítőkész munkáját.

Budapest, 2012. március 3.
Dobrovits Mihály

JEGYZETEK AZ UTÓSZÓHOZ:

¹ Vámbéry, Á.: *The Coming Struggle for India: Being an Account of Encroachments of Russia in Central Asia, and the Difficulties Sure to Arise Therefrom to England*, London 1885.

² Seres I.: A magyar őstörténet-kutatás egy különös forrása – gondolatok Turkoly Sámuel asztraháni leveléről, in: Dobrovits M. (szerk.): *A kíváncsi világhosszág. A VI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia* (Dunaszerdahely 2009) 62–83.

³ Ó-Gyallai Besse János kaukázusi tudósításai, közlései Vásáry István, Budapest 1972; *Jerney János keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett, 1844 és 1845 I–II*, Pest 1851; Görömbei A.: Az ősmagyarság képe felvilágosodás- és reformori történetírásunkban, *Studia Litteraria* LX (1971), 63–70; Landgráf I.: A honfoglalás mondái a XIX. és XX. századi írott kultúrában, in Pócs É.–Voigt V.: *Ősök, táltosok, szentek. Tanulmányok a honfoglalás kor és az Árpád-kor folklórából* (Budapest 1996), 209–224; Vásáry, I.: *Magyar őshazák, magyar őstörténetek*, Budapest 2008.

⁴ Vámbéry Á.: *Küzdelmeim* (Dunaszerdahely 2001), 88–89.

⁵ A kérdés összefoglalását ld.: Pusztay J.: *Az „ugor-török háború” után*, (Budapest 1977) 92–107; Dobrovits M.: Vámbéryval 2000-ben, in: Dobrovits M.: *Vámbéryval a harmadik évezredben* (Dunaszerdahely 2010), 229–231.

⁶ A korabeli Oroszország ismeretére ld.: Márki S.: Magyar írók Oroszországról, *Földrajzi Közlemények* X (1882), 345–359; Kende T.: Közhelyek és russzisztika a múlt században, in: Glatz F. (szerk.): *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára* (Budapest 1993), 249–255; Kende T.: Kelet-európai közhelyeink történetéhez. Oroszország, *Világtörténet* XXII (2000), 42–58.

⁷ Kende T.: Oroszország Keleten, in: Dobrovits M. (szerk.): *A megtalált örökség. Az I. Nemzetközi Vámbéry Konferencia* (Dunaszerdahely 2003), 199–209.

⁸ Klaproth, J. von: *Reise in den Kaukasus und nach Georgien in Jahren 1807 und 1808*, Halle-Berlin 1812–1814; angol kiadása: *Travels in the Caucasus and Georgia Performed in the Years 1807 and 1808*, London 1814; Klaproth, J.: *Asia polyglotta*, Paris 1831; *M. Alexander Castrén's Ethnologische Vorlesungen über die altaischen Völker...* (Hrsg. A. Schlegner), St. Petersburg 1857; s az egész kérdés rövid összefoglalását ld.: Dobrovits M.: Belső-Ázsia kutatása Vámbéry

előtt, in: Dobrovits M. (szerk.): *A Kelet ritka nyugalma. A VII. Nemzetközi Vámbéry konferencia* Dunaszerdahely 2010, 79–90.

⁹ Ide számíthatnók még Vámbéry egy másik rövid beszámolóját is: Vámbéry Á.: Az orioszok Khokandban, *Földrajzi Közlemények*, IV (1876), 140–149; amely viszont e kötetünkből szerkesztési okok miatt kimaradt, kárcsak három másik rövid közleménye: Az Oxus hajózhatósága, *Földrajzi Közlemények* III (1875), 20–25; A Jaxartesz alsó folyása, *Földrajzi Közlemények* III (1875), 25–29; valamint Az orosz Amu-Derja kerület, *Földrajzi Közlemények* III (1875), 350–354.

¹⁰ Ónody B.: Vázlatok középázsiai utamból, *Földrajzi Közlemények* IV (1876), 121–139; 167–177.

¹¹ Vámbéry Á.: A jakutok, *Földrajzi Közlemények* X (1882), 482–488.

TARTALOM

Oroszország hatalmi állása Ázsiában	5
Az orosz hadjárat Híva ellen	89
Oroszország a szibériai vasutak befejezése után	123
A dél-szibériai török fajok irodalmáról	131
Utószó	179

Vámbéry Ármin
Oroszág és a Kelet

Felelős kiadó: Hodossy Gyula
Felelős szerkesztő: Dobrovits Mihály
Nyomdai előkészítés: Václav Kinga
Nyomta: Print Invest Magyarország Kft, Győr
Kiadta: Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2012
Megjelent 800 példányban

Ármin Vámbéry
Rusko a Východ

Zodpovedný vydavateľ: Gyula Hodossy
Zodpovedný redaktor: Dobrovits Mihály
Grafická úprava: Václavova Kinga
Tlač: Print Invest Magyarország Kft, Győr
Vydal: Lilium Aurum, Dunajská Streda, 2012
Náklad: 800 výtlačkov

ISBN 978-80-8062-453-8
www.liliumaurum.sk

A sorozatban eddig megjelent kötetek

Vámbéry Ármin: Bokhara története

Vámbéry Ármin: Dervisruhában Közép-Ázsián át
Vámos Magda: Resid efendi (Vámbéry Ármin élete)

Vámbéry Ármin: Küzdelmeim (önéletrajzi regény)

Kis József: Vámbéry nyomában

(Egy filmrendező naplójából)

Vámbéry Ármin: A magyarok keletkezése
és gyarapodása

Vámbéry Ármin: Vándorlásaim

és élményeim Perzsiában

Vámbéry Ármin: A török faj

Vámbéry Ármin: A Nyugat kultúrája Keleten

Vámbéry Ármin: A magyarság bölcsőjénél

Hazai György: Vámbéry inspirációk

Seres István: Keleti életképek